

ЛЕЗГИ ХАЛКЪДИН МАХАР

Ктабдин сифте гаф кхъейди Гь.Гь. Гашаров я.

Ктаб туькӀуьрайбур Гь.Гь. Гашаров ва А.М. Гъаниева я.

КЪИЛЕР

СИФТЕ ГАФ	4
Гъайванрикай махар	6
Къуърни аслан	6
Хъуьтлуьн тум яргъи я, гъанивни агакъда зун	7
Къве мирг	8
Шичан бике	9
Тапан къин къур жанавур	12
Куткунда гъатай жанавур	13
Девени, сикIни, жанавурни сев	15
Вахт тахъанмаз сив хкудай сикI	17
Суьгъуьрдин махар	18
Пад яру ич	18
КIеви ахвар	21
Рустам Зал	25
Ирид юкI алай пагъливан Магъамад	27
Кесибдин хва Къагъриман	38
КIватIаш	45
Ирид стха	47
Гъуьлуьн руш	50
Гъуьлуьн шив	56
Нехирбандин хва	64
Пуд руш	67
Бибихатун	69
Яшайишдин махар ва къаравилияр	72
Далалубегъли	72
Гъамбал	75
Кесиб кас	76
Пачагъ къабулай кесиб	77
КъепIина тур фекъи	79
Хурхур Агъмед	80
ЦIицIали	80
Пуд фекъи	82
Акьуллу данарбан	84
Лайихлу паб	89
Халуни хтул	94
Акьул ва бахт	97
Вафалу дустар	99
Ламра кIвачел акъвазна, инсанди ацукъна неда	101
Ядни герек жедай къван	101
Шкъакъ Пирим	101
Гъарам затIунин эхир гъам я	102
ГъикI хъайитIани рахада	102
Пул вахчу, заз гежзава	103
Малла Несрединан кIел	103

Инанмиш туштIа, гьисаба	103
Хатадай винел акьатда	103
Касбубадин бахт	104
Муьштерияр кIватIун патал	104
Сад - гьуцари, сад - дидеди	104
Кьел квачир як тIуьрла	104
Регьуь заманадиз хьурай	105
Бес вуна ваз гьисабар чидач лугьузвай хьи	105
Аллагьдикай хьелнава	105
Жуван вацI	105
Ламран чIал ламраз хьсан чир жеда	106
Ламрал акьахна, кал вилик кутуна, багьдиз	106
ЦIегьрез салам	106
Пакагьан вечрелай кьенин кака хьсан я	106
Хийир гьамиша садаз жеч хьи	106
Я йиф тахьуй, я югь	107
Азан	107
А чкадал циф алай	108
Фекьини чубан	108

СИФТЕ ГАФ

Халкъдин сивин яратмишунрихъ галаз гъар са кас аял члавалай таниш жезва. Жува-жува инсан яз къатлудай вахтунда сифте ван хъайи манияр, мисалар, мисклалар, махар уьмуьрдин ехирдалди инсандин риклелай бажагъат алатлин. Фолклордин эсеррин яргъи уьмуьр, шаксуз, абурун манадин деринвилихъ ва эдеби тагъсирлувилихъ галаз алакълу я.

Лезгийрихъни, дуьньядин амай халкъарихъ хъиз, несилрилай несилралди сиверай сивериз къвез яшамиш жезвай, хуралай туьклуьрнавай халкъдин сивин яранмишунар, яни фольклор ава. Ана пешепаярни алапехъер, ишеларни гъурбатдиз пулун гуьгъуьна фена кIвалахзавай ксарин манияр, мисаларни мисклалар, кинарни къаргъишар, хордин маниярни бендер, махарни къаравилияр гьалтзава.

Лезги халкъдин фольклордин хазинада къетен чка махари къунва. Абурай чаз виликан девирда халкъдин уьмуьр, яшайиш, шадвал ва перишанвал гуьзгуьдай хъиз аквазва. Махар гъам мана-метлебдин, гъамни туьклуьр хъунин жигъетдай фольклордин маса жанрайлилай чпин къетлен лишанралди чара жезва. Чеб гъайванрикай, суьгъуьрдин крарикай, яшайишдикай гуьрчегдиз туьклуьр хъанвай, акьул-несигъат гудай метлеб авай халкъдин сивин яратмишунриз махар лугъуда.

Махара халкъ адет яз пачагърал, ханрал, беглерал, фекъийрал, алверчийрал хъуьрезва, зегъметчи инсан жегънемрихъни женнетрихъ вагъ, анжах екуь дуьнядихъ инанмиш тIрди тестикъарзва.

Чпин мана-метлебдиз килигна, махар гъайванрикай туьклуьрнавайбуруз, суьгъуьрдинбурузни яшайишдинбурузни пайиз жеда.

Гъайванрикай теснифнавай махар халкъдин сивин яратмишунрин лап куьгъне жуьрейрик акатзава. Месела, “Девени, сикIни, жанавурни сев”, “Куткунда гъатай жанавур”, “Шичан бике”, “Къве мирг”, “Вахт тахъанмаз сив хкудай сикI” ва масабур къалуриз жеда.

И жуьредин махара къилин къагъриманар яз гъайванрини къушари иштиракзава тIани, чпин ихтилатралди, амалралди, гьерекатралди абур инсанриз гзаф ухшамиш я. Ikl, месела, гъайванрикай махара сикI амалдар касдин, жанавур къанихдан, сев къуватлу, амма темпел касдин, деве ахмакъдан, къуьр ажуздан къилихар кваз ганва.

Гъайванрикай теснифнавай махари вилик заманайрин инсанрин алакълар, яшайишдин четин шартIар чириз куьмекда. И жуьредин махар, акунрай, инсанри жуьреба-жуьре вагъши гъайванар ва къушар гъилик хуьз егечIай вахтара арадал къвез башламишнай.

Гъайванрикай махариз къарши яз суьгъуьрдинбур алапатдин ва ажайиб крар кваз туьклуьр хъанва. Месела, “Ирид юкI алай пагъливан Магъамад”, “Кесибдин хва Къагъриман”, “Ирид стха”, “Гъуьлуьн руш”, ва масабур риклел хкин. Абур алапатдин крар кваз туьклуьр хъунин себеб ам я хъи, суьгъуьрдин махар арадал атай девирра инсанар тIебиатдин къуватрилай аслу яз, чебни дар шартIара дуланмиш жезвай.

Иниз килигна инсанар бахтлу уьмуьрдихъ, тлебиатдив чпиз къуллугъ ийиз тунив тамарзу тIр. Винидихъ тIвар къур бязи суьгъуьрдин махарай аквазвайвал къегьал инсандилай алакъ тIйидай гьич са карни авач: ам винел дуьньядилай кланик дуьньядиз евичIзава, мад винел хкаж хъижезва, гъуьлерилай регъятдиз хкадарзава, аждагъанрихъ, ирид къил авай девлерихъ, зулумкар пачагърихъ, кафтIар къарийрихъ галаз бягъсиниз екъечIзава ва къызгъин женгера абурал гъалиб жезва.

Суьгъуьрдин махарни къилин игитдиз (инал рикIел хкин “Кесибдин хва Къагъриман” махунай Къагъриманан суьрет) адет яз кияр балкланди, туьтуькъушра, сикIре ва маса гъайванри куьмек гузва. Себеб ам я ки, абур чеб клевяй акъудай регъимлу касдиз чпин патайни вафалувал хъийизва.

Чеб халкъдин уьмуьрдиз лап мукъва тир яшайишдин махарани, суьгъуьрдинбура хъиз, зегъметчи инсан девлетлуйрилай гъар са рекъяй вине авайди къалурнава. Гзаф вахтара яшайишдин махара къвезвай гъерекат классрин жемиятда къиле физва. Ина чал пачагъар, ханар, девлетлуяр ва абуроз акси яз лежберар, кесибар гьалтзава.

Пачагърин ва абурун гъилибанрин инсафсузвилер, халкъдин патай абуроз авай нефрет, дакланвал сатирадин махарани къаравилийра мадни дериндай ва хцидаказ ганва. Къаравилийрай аквазвайвал зегъметчи халкъди акъуллу келима, хъвер, зарафат фадлай ханарихъ, беглерихъ, савдагаррихъ, фекъийрихъ галаз дяве тухудай яракъдиз элкъуьрнавай. Кесиб касдин къатлунар, алакъунар, виклегъвал, зегъметдал рикI хъун девлетлудан шкъакъвиллиз, инсафсузвиллиз, къанихвиллиз къарши яз ганва. Гъа са вахтунда къаравилийра жемат ахмакъ, темпел, мискъи, лагълагъчи, тапархъан ксарални хъуьрезва ва абуроз къарши яз кесибрин патал алай, са куьнихъайни кичIе тушир, вичелай кар алакъдай Малла Нисреддинан, Квасадин, Касбубадин суьретар гузва.

Чпин хъуьруьнралди, зарафатралди абурин инсафсуз девлетлуяр, бегъемсуз фекъияр ва гъар са мердимаз кас беябурзава. Къаравилийрин къилин иштиракчи Малла Несредин гафунал хци, садалайни аслу тушир, виклегъ кас яз къалурнава. Малла Нисрединаз къаравилийра гьалтзавай Касбубадинни Квасадин суьретарни мукъва я.

Абурни къатлунар авай, рахунралди хци зегъметчийрин векилар яз ганва.

Яшайишдин махарай ва къаравилийрай чаз зегъметчи халкъдин уьмуьрдин жанлу шикилар, классдин арада авай барабарсузвилер тамамдиз аквазва. Абура халкъ зегъметчийрикай еке гъуьрметдивди раханва. Махарни гъахъвал, инсанвал, намуслувад тестикъарзава, инсафсузвал, гъахъсузвал, намердвал инкарзава.

Юкъван мектебдин аялриз ва хайи халкъдин фолклордал рикI алай ксариз теклифзавай махарин и кIватIал чеб фадлай басмадай акъатай ва гила лап къит хъанвай Агъалар Гъажийеван “Лезгийрин фольклор” (1941), Къияс Межидован “Гъуьлуьн шив” (1957), Назир Агъмедован “Лезгийрин махар” (1958) ва гъаКIни Магъият Гъанийевадин “Лезги халкъдин махар” (1968), Айбике Гъанийевадин “Лезги халкъдин махар (1980), ктабрикай менфят къачуна, туькIуьрнвавайди я.

Гъ. Гашаров

ГЪАЙВАНРИКАЙ МАХАР

Къуърни аслан

Индистан уьлкведа хъсан векъ авай, инсанрикай хевлет са там авай къван. Ничхирри, кIватI хъана, и тама чпин кьил хуьзвай. Са аслан абурун пачагъ тир, и асланди гъар са чIавуз, вичиз кIан хъайила, и ничхиррикай вичин хурук акатайдал гъуьрч ийиз, недай къван. Амма гъар гъуьрч ийидайла, и асландин гъайбатрикай кичIела, гъар садан рикI аватиз, ибуруз гъич секинвал жезвачир. Са юкъуз ибур вири санал кIватI хъана, меслят авуна, сада-садаз лагъана: “Я стхаяр! И аслан чи пачагъ я къван адаз чакай вичиз кIаниди нез ихтияр ава. АкI хъайила чаз хъсан кар ам я хьи чна чи арада чип вегъез, гъар гъидан чип акъатайтIа, гъам чна нубатдалди асландиз хуьрек яз ракъурда; амайбуру асландин гъайбатдикай, кичIевилин хажалатдикай архайин яз, секивилелди чпин кесибвалда”. И меслятдал ибур вири рази хъана; чпин къарар арзадалди кхъена, асландиз тамам гъуьрметдалди малумарна. Аслан и меслятдал гзаф рази хъана. Абуруз жаваб гана: “Зи метлеб анжах заз хуьрек хъун я, тахъайтIа куьн зи кесиб раятар вучиз инжитмишда”. Идалай гуьгъуьниз и ничхирри чпин арада чип вегъез хъана ва нин чип акъатайтIа, гъам асландиз хуьрек яз фидай къван.

Са хейлин вахт алатайла, къуьрен тIвар авай чип акъатна. И къуьре ничхирриз лагъана: “Я стхаяр, им чиди вуч алчахвал я, жува-жув жуван ихтIярдалди асландин сиве тун. Ша чна и асландиз са амал къан, ам чна чи винелай алудин”. Къуьре икI лагъайла, садбур идал хъуьрена, садбуру лагъана: “Я кьей хва, вун акъван рикI авай кас яни, вавай а куц гваз аслан хътин зурба пачагъдиз амал жедани?”. Ида лагъана: “Куьн тамаша, за асландиз вуч амал ийидатIа”. Пака юкъуз частунин хуьрекдиз къуьр фена кIанзавай, и къуьр вахтунда фенач. И кардикай асландиз гзаф хъел атана, са тIимил амай ида чпин арада авай икърар чIуриз, амма ида фикир авуна, лагъана хьи, “икI тадивилелди са икърар чIур авурдакай маса пачагъриз ван хъайитIа, абуру зун айибда”; асланди сабур абуна.

Са вахтунда нисини жез-тежез къуьр асландин кьилив атана, гъилер хурал ецигна, асландиз адетдалди салам гана, пачагъдиз икрам авуна. Асланди идавай ничхиррин гъал жузуна. Ада лагъана: “Пачагъ вун сагърай, ничхиррин гъамиша хиз адетдалди захъ галаз ви частунин хуьрекдиз са маса къуьрни ракъурнай, амма са аслан дуьшуьш хъана чал, ада чавай жузуна: “Куьн гъиниз физвайбур я?”. “Чун пачагъдиз хуьрек яз физвайбур я”. Ада лагъана: “Вагъ, инал залай гъейри маса пачагъни авани. И мулк зиди я, гъич садахъни жуьрет жеч зи мулкуналлай раятриз кягъиз”. Ахпа сахъ галай къуьр къуна, вичиз тухвана, амма ада ваз лагъай пис гафар вахъай кичIевилейни регъувилей завай ваз лугъуз жезвач”.

Къуьре икI лагъайла асландин чанди цIай къуна. Ида къуьрез лагъана: “Вавай ам заз къалуриз жедани?”. Къуьре жеда лагъана. И къуьре, вилик акатна, и аслан са яд авай дерин фурул тухвана, ада асландиз лагъана: дехънен заз а асландихъай гзаф кичIе хана, завай на зун ви хъуьчIуьк къун тавуртIа, и фурун сивел къвез жедач. ИкI лагъайла, асланди им вичин хъуьчIуьк къуна, фурун сивел тухвана. Им хъуьчIуьк кваз аслан фуруз килигайтIа, фура цикай идаз къуьр хъуьчIуьк кваз вичин суьрет акуна. Ида хиял авуна хьи, анай аквазвайди вичиз хуьрек яз къвезвай къуьр къачуна тухвай, къуьре лагъай аслан я. Ида вичин хъуьчIуьк квай къуьр са къерехдиз

гадарна, вичи-вич и фуруз вегьена. Вегьейла, ам фура цик акатна, кьена. Аслан кьейила, тама авай гьайванриз азадвал хьанай.

Хьуьтлуьн тум ярghi я, гьанивни агакьда зун

Гатфарин гуьзел йикъар тир. Таму, тара цуьк авунвай, яйлахарни гьар жуьредин цуьквери безетмишнавай. Хуьруьн рушари, сувуз фена цуьквер гьун ва цуькверин канбар авун кьетI авунвай.

Пакаман яр ягъайла, рушар авай хъсан парталар, келегъаяр алуькIна, тупарихъ, япарихъ тупIалар, япагъанар акална, туьтуьна мержанар, кагърабаяр туна, дагъдиз екъечна. Къацу векъ алай тIулал къугъунар ийидай, манияр ядай вахтунда, рушариз, яргъал хъиз акъвазна, са сикI килигзавай. СикI акурла, рушарин кефияр ачух хана. Абуру вирида са сивяй: “Чан сикI халу, ша чаз са къуьл ая!” - лагъана, минетна. СикI рушарин патав атана, амма амалдарди садлагъана къуьлнач: “Квел виридал хъсан парталар ала; виридан тупIарихъ тупIалар, япарихъ япагъанар гала; куь виридан туьтуьна кагърабаяр, мержанар ава. Эгер за къуьл авуна кIандатIа, куьне куь тупIалар, япагъанар, кагърабаяр зав гице, куь ипекдин парталар зал алуькI, куь келегъаяр зи кьилел алуькI; зани, куьн хъиз безетмиш хъана, къуьл ийида”, - лагъана. Рушар сикIрен теклифдал рази хъана. Абуру чпин безекар сикIрен тумунихъ, кIвачерихъ” акална, келегъаяр сикIрен туьтлуьна туна, кьилел алуькIна. Са руша вичин ипекдин архалух сикIрел алуькIна. Гила сикI гьич са гьайвандизни чир техжедай тегьерда безетмиш хъанвай. Рушарикай бязибуру сивяй макъам, бязибуруни кап яна. СикI къуьлиз майдандиз екъечна. Гзаф къуьлерна сикIре, гзаф уюнар акъудна сикIре, гзаф хъуьруьнар кутуна сикIре. Елкъуьрна юкъва тунвай сикIревай гьич сакIани катиз жезвачир. Эхирдай ада рушариз: “Куьне зун элкъуьрна къамир, нефес къачудай гел тур”, - лагъана. Рушари кьве патахъ ян ганмазди, сикI абурун арадай экъечна катна.

Гзаф шехьна рушар. Шехьуникай дад амачирди чир хъайила, абур пашмандиз чпин кIвалериз хтана. Безекар сикIрен тумунихъ акалай рушар чпин дидейри гатана.

Гьар жуьредин безекар, парталар алай сикIрел, тамукай фидайла, жанавур гьалтна: “Пагъ-гьо, къунши, вун чIагана, чIагана, пад жезва хьи! Хийир хъуй, гъуьлуьз фенваз тахъуй гьа!”

- Вагъ къунши, - лагъана сикIре, - гьеле гъуьлуьз фенвач зун. Вири и безекар заз Лекьер булахдин цикай жагъайбур я.

- ГьикI жагъана? Тадиз лагъ! Зани, фена, жуваз абур гьин!

- Им са акъван четин кIвалах туш. Тум булахдин цик кутуна, вуна вуч тIалабайтIа, гьам жагъида ваз. Анжах мукъвал-мукъвал жуваз кIандай затIарин тIварар тикрар авуна кIанда. Гъавурда гьатнани, жанавур стха!

- Гъавурда гьат тийидай са ахьтин кар авач ина. Амма икъван крар жеда лагъана завай фикирдиз гьиз жезвач.

- ГьикI фикирдиз гьиз жезвач. Накъ зал сев халу гьалтна.

Накъ няниз ам, зи меслятдиз килигна, булахдал фенвай. Къе пакамаз заз ам акуна. Хъсан чухваяр алай, юкъва гимиш тахма гапур, къвалалай тапанчияр вегьенвай, кIвечелни хрумдин чекмеяр алай. Анжах, “са тIимил кIвачер чуькъуьзва”, лугъуз,

шикаят ийизвай. Ваз мад а патахъ кIвачериз жедай чекмеяр садавайни цваз тежедайди чизва хьи!

- Я кас, къуй са тIмил дар хъурай! АлукайтIа чекмеяр ачух жедай затIар я. Валлагъ, сикI стха, зазни са чухвани са кIвачин къапар кIанзавай. Кагърабаяр, мержанар заз герек туш. Абур папариз, рушариз герек затIар я. Са гапурни, тапанчиярни, чухваяр, кIвачелни са чекмеяр хъанайтIа, дар хъайитIани зарар авач, зи гьалар хъсан жедай. Гъа и парталар авачиз завай хандин нуьквервилини къуллугъдални акъвазиз жезвач. Жувал са абур авачирвиляй завай хандиз са гафни лугъуз жезвач.

- Акл ятIа, жанавур стха, тади ая. Эгер хандиз нуьквер кIанзавайдакай севрез хабар хъайитIа, ви гъиляй къуллугъ акъатда, - лагъана сикIре тIмил къван плузаррик хъвер кваз.

Ахмакъ жанавурдин рикIелай амалдар сикIрез сагърай лугъунни алатна. Ам чIугуна булахдал фена. Югъ няни хъанвай. Аязди чIакъа-чIакъ къачуна тарар гудзавай. Яд гзаф къанвайтIани, жанавурди вичин тум булахдик кутуна. Ада ара-ара: "Чухваяр, гимиш къахма, гапур, тапанчияр!" - гафар тикрарзавай.

Са къадар вахт алатайла, жанавурди вичин тум юзурна. Назикдиз къунвай мурк чIакъ-чIакъ къачуна хъайила, адаз дугъриданни вичин тумунихъ гимиш къахма гапурни тапанчияр галкIизвай хъиз хъана. Жанавур кисна акъвазна. Пакамахъ экв ахъа хъайила, жанавурдиз вичин тум цикай хкудиз кIан хъана - ам кIевиз муркади къунвай. Инихъ чIугвада жанавурди, анихъ чIугвада жанавурди, гъич сакIани тум муркIадилай хкудиз жедач. Эхирдай чара атIай жанавурди чIугуна-чIугуна вичин тум кIаняй акъудна ва вич алдатмишай сикIрен гуьгъуьниз чукурда. Тумакъ жанавур гзаф вахтунда амалдар сикIрехъ къекъвена, эхирдай адаз сикI вичин тIеквендин муькув гвай чеменлухдай жагъана. СикI акунмазди жанавур адахъ калтугна. СикI катна вичин тIеквендиз гъахъна. Ажугълу жанавурни адан гуьгъуьналлаз сикIрен тIеквердиз сухулмиш хъана, амма юкъвал къван тIеквендиз гъахъай жанавурдивай я вилик, я къулухъ хъфиз хъанач: тIеквенда акIанвай. Гъа и вахтунда сикI вичин магъарадин муькуь рекъай къежел экъечна ва жанавурдин къулухъай ам нез башламишна. Чара атIай жанавурди сикIревай вич секин тун тIалаб авунатIани, сикI адан чалаз килигнач - ада ара датIана жанавурдик вичин хци сарар кутазвай.

- Къунши, - лагъана эхирдай чара атIай жанавурди, - нен вуна зун ийизва къван, ша, зи хуравай як неъ, гзаф хъуьтуьл ва ширин як я.

- Тади къачумир, къунши, хъуьтIуьн тум яргъи я, гъанивни агакъда зун, - лагъана, жаваб гана сикIре.

Къве мирг

Хъана къван, хъанач къван къве мирг. Уьленар квай тама гъуьрчехъанрин юкъва гъатай ибуруз фир-тефир чка чизмачир. Гъуьрчехъанар абур чан аламаз къаз алахънавай. Ингъе, цIайлапан хъиз катзавай миргер уьлендал гьалтна. Сифте хкадарай мирг уьлендиз аватна. Ам дерин уьленди микънатIисди хъиз, агъуз чIугвазвай. Муькуьда а патаз хкадарна.

- Азиз дуст, вакай са чара. Уьлендай экъечIиз куьмек це. Ви хъсанвал за рекъидалди рикIелай алуддач, - лагъана гъеле юкъвал къван уьленда акIана экъечIиз тежезвай мирги.

- Башуьсте, вуна талгъайтлани, зун куьмекдиз гъазур жезвай, - лагъана муькуь мирги, ахпа вичин гужлу, вагуьзел крчар юлдашдин крчарихъ галкIурна чIугуна. Мирг уьленда батмиш хьуникай къутармишна.

Гила абур къведни санал катзавай, амма вичин юлдаш къутармишай мирг са къадар вилик квай. Са тIимил мензилдиз катайла, ибурал мад са уьлен гьалтна. И сеферда юлдаш къарадай акъуддайла, гужа гъатай миргивай уьлендилай хкадариз хъанач, ам, аватна, уьленда акIана. Гъа и арада муькуь мирги уьленда акIанвай юлдашдин далудал кIвачер эцигна а патаз хкадарна.

- Я дуст, я дуст, вун гьиниз катзава, - куьмек це, - гъарайна акIанвай мирги.
- Алат зи чандилай, куьмек гуз я зун ви арха туш, я мирес-вирес. Са карни алакь тийидай келлегуьз вун патал за ... Яргъай зверзавай гъуьрчехъанар акур миргивай вичин гаф тамамариз хъанач: ам тадиз катна. Вичиз далда къазвай къвалан кIаниз агакьиз мукьва хъайила, къулухъ элкьвена кIлигайла, адаз вичин юлдаш гъуьрчехъанри къунваз акуна. Ам абуру хуьз къурди тир.
- Ихътин баладкай къил къакъудиз алакьай амалдар ва акъуллу зун дуьньяда виридалайни эхирдал къван амукьда. Кеф заз ихътин бахтар авай, - вичи-вичикди фикирна мирги.

Гъуьрчехъанривай мад вичиз фенд къурмишиз тежедайдак умудквай ам къвалан кIаняй къил хкажна гзаф такабурдиз килигзавай.

Мирг чпин хурукай хкатзавайди якъин чир хъайила, гъуьрчехъанди тфенгдин яргъи луьле туькIурна. Тфенг акъатна. Вили гуьлледи рикI кайи лавгъа мирг къилинпацар хъана, къараткенриз ярх хъана.

Шичан бике

Хъана къван, хъанач къван са къиф. Идахъ Шичан бике лугъудай са руш авай. Къуьзуь къифре гъамиша вичин рушаз: “Чан руш, кIваляй экъечIмир, Мастанан гъиле гъатайтIа, ада ви тefте цавуз акъудда, чан аламаз туькьуьнда”, - лугъуз хъана. Рушаз дидеди и гафар вич къуьзуь хъанвайвилай лугъузвай гафар хъиз авай. Гъа икI хейлин вахтар алатна. Шичан бикедикай тум яргъи, кIвачерал къакъан бегъем къиф хана. Анжах адаз гъеле дуьнядикай хабар авачир. Дидедихъай кичIела адавай гъеле тIуьквендай экъечIиз хъанвачир.

Йикъарикай са юкъуз диде герек тир зун-вун къачуз базардиз фена. Диде алатайла, Шичан бидекIз гзаф шад хъана: “Диде хкведалди фена дуьньяда вил элкьуьрда, жуваз са гъуьл аквада,” - лагъана, ам туькIвендай екъечIна. Шичан бике дугъриданни агакьнавай, гъуьлуьз фидай вахтнихъанвай, амма адаз низ финиф лазим ятIа, гъеле чизвачир.

ТIеквендай экъечIнамазди адаз тум хкажна акъвазнавай Алабаш акуна. Хаздин кIурт алай Шичан бике акурла, Алабаш вилер атIумна адаз килигна.

- Шичан бике, вун гьиниз физва? - лагъана хабар къуна ада.
- Зун жуваз гъуьл акваз.
- Вун заз ша ман!

- Са мани лагъ, эгер вахъ ширин сес аваз хъайитла, къведа. Кицли вичин тлиш цавуз хкажна, ахпа атлуз-атлуз гъарайна:
- Ам! Ам! Ам! Ам!
- Вув-в, вуч риклиз къайи сес авай гъайван я вун. Завай вун хътинбуруз гъуьлуьз физ жедач, - лагъана Шичан бикедиз элячлна физ кланзавайла, кицлиз мад са вуч ятла лугъуз кланзавай.

Амма Шичан бикеди адан гаф атлана:

- Вунни кый ви сесни, вун квай къайи месни! - лагъана.

Шичан бике къекъвез ратларал акъатна. Ина жавгъа яру газар хъиз хъанвай klek акъвазнавай. Шичан бике акурла, ада “Къу-къу-къу! авуна, вич алайдакай хабар гана. Ахпа чулав хаздин клурт алай бикедивай ада: “Шичан бике, вун гъиниз физва?” - лагъана, хабар къуна.

- Зун жуваз са гъуьл акваз физва, - жаваб гана кьифре.
- Вун заз ша ман!
- Са мани лагъ, эгер вахъ ширин сес хъайитла, къведа.

Клекре вичин лувар юзурна, ахпа гардан хкажна, авайкъуват эцигна, гъарайна:

- Уь-уь-уь-уь-уь!

Уь-уь ягъайдалай къулухъ ам чилиз килигна. Клекрез, вичин сес галукъайла, чил хъиткындай хъиз хъанай.

Шичан бикедиз klekрен ван бегенмиш хъанач. Адаз чукъьни тавуна хъфиз клан хъайила, “гъик! хъана, бегенмиш хъанани, хъсан сес авани зах!” - лагъана, klekre хабар къуна.

Шичан бикедиз klekreхъ галаз рахазни клан хъанач. Ада:

- Вунни кый ви сесни, вун квай къайи месни! - лагъана. Шичан бике гила вичин кыл алатай патахъ физвай. Садлагъана адаз къарада ацукънавай эйбежер са гъайван акуна. Им амиш тир. Чулав хаздин клурт алай кьиф акунмазди, амишди вичи-вичин кыл хкажна:

- Шичан бике, вун гъиниз физва? - лагъана, хабар къуна.
- Зун жуваз гъуьл акваз, - жаваб гана кьифре.
- Вун заз ша ман!

Шичан бикеди адаз гъич жавабни ганач. Михъиз къарадай ктад хъанвай адаз вуч жаваб гуда къван! Идалай алава экъисай еке вилерни, чарх янавай зурба крчарни адаз хуш хъанвачир.

“Идани, вичивай хъайитла, исятда вичиз атун теклиф ийизва. Вунни кый ви сесни, вун квай къацлай месни!” - гафар вичи-вичик тикрар авуна хъфидайла, адан риклел гъамиша вичин дидеди лугъудай “жува-жув вагъши Мастанакай хуьх, ам кьифериз

инсаф ийидайди туш!” - гафар хтана. Шичан бикедиз гамиш гъа и вагыши гъайван тир Мастан хъиз хъана. Ам тадиз адахъай катна.

Са къадар мензилдиз фейидлай гуьгъуьниз Шичан бикедал руквада къатадзавай лам гьалтна. Ам михъиз руквадай хъанвай. Гъар са кам къачурла, адакай са рипе руг кIвахъзавай. Хаздин кIурт алай Шичан бике акурла, ам вичикай руг кIвадар тийиз алахъна. Ахпа ада:

- Шичан бике, вун гъиниз физва? - лагъана, адавай хабар къуна.
- Зун жуваз гъуьл акваз физва.
- Вун заз ша ман!
- Са мани лагъ, эгер вахъ ширин сес аваз хъайитIа, къведа.

Ламра къулухъ кIвачер кIевиз руквада акIурна, япар хкажна, гъарайна:

- И-а! И-а! И-а!

Ламран эйбежер сес галукъайла, Шичан бикедиз кичIе хъана. Тади кваз:

- Вунни кый, ви сесни, вун квай чиркин месни! - лагъана, ам вичин тIеквен галай патахъ катна.

ТIеквендиз мукъва хъайила, Шичан бикедал Мастан гьалтна. Ам къуд кIвачни цавуз хкажна, ракъиник ксанвай. ЦIаругъвергъветI кьифрен ван галукъайла, тадиз уях хъана. Гила ам, вилер экъисна, Шичан бикедиз килигзавай. Шичан бикедизни ЦIаругъвергъветI бегенмиш хъана. Адал зулар- зулар хъанвай хаздин кIурт алай.

- Гъуьлуьз фейитIа, - лагъана Шичан бикеди вичи-вичик, зун гъа ихътиндаз фида. Аквар гъаларай девлетлу, тIвар- ван авай беглерикай я. Кьиф гъа и хиялрик кумаз, Мастана адавай хабар къуна:

- Шичан бике, вун гъиниз физва?
- Зун жуваз гъуьл акваз.
- Вун заз ша ман!
- Са мани лагъ, эгер сес ширинди хъайитIа, къведа.

Мастана эвел вичин пIузаррилай мез элягъна, ахпа яваш сесиналди: “Мяу! Мяу! Мяу!” - авуна.

- Пагъ, - лагъана Шичан бикеди, - вуч ширин сес авай гъайван я. Ваз тефейла, зун низ фида къван! Зунни вун юлдашар, гъамишалиг сирдашар!” - лагъана, кьифрез Мастанан патав физ кIанзавай арада адан япухъ къуьзуь кьифрен гъалаба квай ван галукъна.

- Гъиниз физва, ахмакъ. Тадиз тIеквендиз кат! Ам Мастан я. Ада ви тефте цавуз акъудда.

Дидедин гъалаба квай ван галукъайла, Шичан бике тадиз тIеквендиз гъахъ хъувуна.

- Гъайиф, - лагъана вичи-вичик Мастана, Шичан бике тIеквендиз гъахъ хъувурла, - манияр лугъуз адахъ галаз уюнар акъудун зи квез герек тир! Халкъариз ван хъайитIа, вирида зал хъуьруьнар ийида: заз Шичан бикеди алдатмишай Мастан лугъуда, акI хъайила, жуван сир жуван рикIе хвейитIа, хъсан я.

Гъа икI, Шичан бике Мастанан саракай хкатна.

Тапан кьин кьур жанавур

Чубанди хипер калай дагъдиз хутахдайла, бицIи хеб Келишни кьуьзуь кицI Ругъва кала ятахдал тада кьван. Ялгъуз кала амукая Келишни Ругъва кIеви дустар жеда.

Ругъва ятахрал мукъаят жедай. Келиш, пакамахъ физ, чIура векъ нез, яд хъваз, нияиз Ругъвадин патав къаткиз хъана. Са юкъуз Келиша векъ незвайла, са сикIре, атана, лугъуда кьван:

- Агъу, хийир хъуй, вуч жуьрэт авуна зи чIур незва, ахмакъ? - Им зи чубандин чIур я, - лагъана Келиша.

- Пака за зи шагъид Жанавур гъида. Эгер и чIур куьди я лугъудай шагъид квехъ аватIа, куьнени гъваш.

Жанавур лагъай ван хъайи Келиш михъиз кьурана, сугъулхъана, Ругъвадин патав хтана. Ругъвади хабар кьуна: "Вун вуч сефил хъанва, дуст, ваз чин чIурайди авани, тахъайтIа ви кефи хайи кас-мас авани?"

Келиша СикIре вичиз тади гайидакай, пака чIур къакъудиз вичин шагъид Жанавурни галаз къведайдакай лагъана.

- Ваз кичIе жемир, - лагъана Ругъвади. - Абурун дуван за аквада.

Абур къведни ксуда.

Пака экв хъанмазни, Ругъва Келишни галаз, гъамиша чпин чубанди цIай хъийидай кьулан патав фида. Къула авай руьхъвер инихъ-анихъ авуна, са легъв туькIуьрда. И лекъве Ругъва гъахъда. "Гила зи винел векъ-къал эцига, гъич тахъайтIа, атанмазни абуруз зун такурай, - лагъана Ругъвади Келишаз. - Жув чIуруз векъ нез алад. Абур атайла, лагъ хъи, зи шагъидар дагъдиз хъфенва. Захъ авайди чубандин пIир я. За гъа пIирел кьин къада. СикIре кьин кьуртIа, чIур гъаданди жеда".

Келиша Ругъвадин винел кьуру векьер-къалар вегъена, таквадайвал авуна, вич ятахдин вилик векъ нез экъечна. Са вахт хъана-тахъана, СикIни Жанавур атана акъатда.

- Я ахмакъ, - лагъана Жанавурди Келишаз. - Вуна и СикIрен чил вучиз къакъудзава? Гъинва и чил вид тирвилин гъакъиндай вахъ авай шагъид?

- Захъ шагъид авач, зи шагъидар вири дагълариз хъфенва, Жанавур агъа, - лугъуда Келиша, - захъ халис чубанрин пIир ава. Чун фида а пIирел. Эгер СикIре кьин кьуртIа, и чил гъа СикIренди жеда. ТуштIа, за кьин къада, чил зи чубандинди тирди. - ЭкъечI вилик! - буйругъна Жанавурди. - Чаз гъа ви пIир къалура кьван.

Келиша СикIни Жанавур пIирен патав тухуда ва СикIрез кьин кьун теклифда.

СикI гзаф дикъетдивди пIирез килигна. Адак хата квайди къатIана.

- Завай Суьлейман-Небидин и мулк зиди я лагъана, кьин кьаз жедач. - Сикл пиревай кьерех жеда.

Сиклре кьин кьун тавурла, хъел атана, Жанавур вилик жеда:

- За кьада сиклрен паталай кьин, - лагъана, Жанавур пирел гьалтда. - Зи вилер ахъай авурдалай инихъ и члур гъа и Сиклрен бубайрин мулк я, - лагъана, Келишаз вилер экъисизни агакьнавачир, садлагъана Ругъва Жанавурдин туьтуьник кклда. Жанавурди гьикъван къатаднатлани Ругъвади ам мад ахъайнач. Жанавурдин нефес дар хъана, ада эхиримжи сефер кьвачер гвягъиз башламишна.

- Тапан кьин кьурдан кьилел кьведайди гъа им я ман, - лагъана, Сиклре вичин кьил баштанна.

И дуьшуьш хъайидалай кьулухъ, Келишанни Ругъвадин патав хкведай я амалдар сиклер, я къаних жанавурар амач лугъуда.

Куткунда гъатай жанавур

Хъана кьван, хъанач кьван са сикл. И сикрехъ пуд бала авай. Писид кулар хътин тумар галай, гъвечли вилер авай абур чпин дидедиз гзаф кландай. Сиклре, йиф-югъ тамарани дагълара къекъез, гъурч ийиз, вичин балайриз тлуьн гьидай; балайрини, дидеди гъайи верч, фере нез, магъарада ацукъна, чпиз кьугъунар ийидай. Сиклрен магъара са вичелай гъейри маса садазни чидачир. Гъар сеферда сикл гъурчез фидайла, ада вичин балайриз, - "Къецихъ экъечлимир, жанавурдин гъиле гъатайтла, ада куь тефте цавуз акъудда", - лугъудай.

Йикъарикай са юкъуз сикл гъурчез экъечлна. Дидеди накъ гъайи кьве фере тлуьна, кефияр кьумбар хъайи шарагри дуьнья гьихътин затл ятла килигун кьетл авуна - магъарадин сивел экъечлна. Кьуд патаз килигайдалай гуьгъуьниз, абур магъарадин вилик кьугъунар ийиз эгечлна. Чими гъавади кефияр ахъа авур балайрин риклелай дидедин тапшуругъ алатна - абуроз дуьньяда жанавур авайдакай хабарни амачир. Гъа и вахтунда валарин кььлухъ гишин жанавур чуьнуьх хъанвай кьван. Сиклрен балаяр акурла, жанавурдин кефияр куьк хъана. Ада мад фикирар- хиялар хъувунач: вил-вилик хкладалди, сиклрен пуд баладинни тифтиф цавуз акъудна.

Югъ няни жедайла хъиз, сикл хтана ахкъатна. Адав хъипи цлакулар алай пуд верч гвай. Магъарадин сивел вичин балайрин тумун къатлар, кьвачин тапасар акурла, адан рикл аватна. Яраб зи балайрин кьилел мусибат атана жал? - лагъана, ада тадиз магъарадиз чукурна. Килигайтла, магъарада балаяр амач. Гзаф шехъна сикл вичин балайрихъ. Эхирдай ада вичиз ихътин мусибат авурди вуж ятла чирун ва адалай кьисас къахчун кьетл авуна.

Магъарадай экъечлай сиклре кьуд патохъ ни акалзавай - адаз жанавурдин ни кьезвай. Ахпа адаз жанавурдин кьвачин гелер акуна: ибур сиклрез вичиз чидай са тапас квачир жанавурдин кьвачин гелер тир. И гелер акурла, сикл мадни клевиз шехъна. Гила адаз вичин балаяр жанавурди тлуьрди якъин хъанвай.

Ажугъламиш хъанвай сикI са шумуд юкъуз жанавурдин магъарадихъ къекъвена, эхирдай адаз и магъара жагъана. Им къакъан са дагъардин мукъув гвай.

Жанавурдин магъарадин патав гвай къакъан са къаядал акъвазна, сикIре цIвелин тIваларикай куткун храз эгечIна. Яргъай хъиз жанавур пайда хъайила, сикIре вичиз ам акван тийизвайдай къуна:

- ХупI четин заманаяр хъанвачни, я верч жагъизмач, я klek. Виридалайни хъсанди куткунар храз, абур маса гуз, а пулдихъ жуваз верчер къачун я, - лагъана сикIре. И гафар ван хъайи жанавур сикIрен патав атана. Салам- каламдила кьулухъ, жанавурди: "ГъикI хъана, къунши, вуч кар-кеспидик ква, хийир хъуй!" - лагъана, хабар къуна. СикIрез гзаф хъел авай, эгер къуват акакънайтIа, ада жанавур патар-патар ийидай, амма вилер экъисна килигзавай жанавур акурла, кичIевилей сикIревай сивай артухан са гафни акъудиз хъанач.

- Авач, къунши, - лагъана сикIре, жуваз куткунар хразва. Гзаф хъсан пеше я. Маса гана, пулдихъ верчер къачуртIани жеда: kIандатIа хуъруъз фена фереирихъ галаз дегишара, лагъана, валарин kIаник эцигнавай верч жанавурдин вилик гъана эцигна: "Заз, къунши, ихътин затIарикай дарвал авач, ацукъна неъ. Гъилевай куткун куътягъна, чна имни верчерихъ дегишарда", - лагъана.

- Дуъз лагъ, гъинай атайди я? - хабар къуна жанавурди.

- Зи уьмуърда за таб авурди туш. Гила, къунши, ваз таб- гъиле авун заз гъич кутугнавач. Верч куткун гана къачурди я.

- УстIар я вун, гъиллебаз, тапарар ийидай.

- За ваз лагъана хъи, са мискъални таб квач. За куткунар хразва. Лежберри абур верчерихъ, klekerихъ, фереирихъ маса къачузва. Сеняткардин kIвале ихътин затIар гъич са вахтундани кими жедач. Ваз и кеспи чидайтIа, са рахунни алачиз, вавайни ви куткунар гьерерихъ, лапагрихъ дегишариз жедай.

- Къунши, ваз минет хъуй, зазни и кеспи чира. Гъикъван гишилани мекъила, дагъларани тамара гъатда зун. Гила къуъзуъни хъанва. KIвале ацукъна, жуван зегъметдал дуланмиш хъайитIа, гъелбетда, хъсан я, лагъана, жанавурди сикIревай вичиз куткунар храз чирун тавакъу авуна.

- Башуъсте, къунши, - лагъана сикIре рикIе кичIевал аваз. Ваз гьер гъатайтIа, зални адан kIвач-къил гъалт тавуна тач. Са гъал дуланмиш жеда чун. Эгер рази ятIа, мад акъвазун герек туш. Ша, тамуз фин, тIвалар гъазурна kIанда.

СикIрени жанавурди куткунар хуруникай, и кеспидикай авай хийирдикай суьгъбетар ийиз-ийиз, тамуз фена, тIвалар атIана хкана. Ахпа сикIре са чIехи куткун храз башламишна. Хейлин вахтунда храна ада, амма гъамиша, далу элкъуъриз, вичи гъикI хразватIа, ам жанавурдиз къалур тийиз хъана. Эхир жанавурдай агъ акъатна.

- Я къунши, вуна, эхир, заз са затIни къалурзавач. Мад икI устIарвал чириз жедач гъа! - лагъана.

- Заз, къунши, вун икъван къатлунар авачир гъайван тирди чизвачир. Эгер хъсандиз акуна kIандатIа, куткундиз гъахъ. Гъанай ваз вири аквада лагъана, сикIре адаз меслят къалурна.

Жанавурди къуншидин меслят хъсанди яз гысабна. Ам, гъасятда хкадарна, куткундиз эвична ва гъанай сикIре гьикI куткун хразватIа, гъадаз килигиз хъана. Куткун къвердавай хкаж жезвай, сивни шуькIуь хъанвай. И гъал акур жанавурдик къалабулук акатна.

- Къунши, зун инай экъечI гьикI хъийида, - лагъана, хабар къуна.
 - КичIе жемир, къунши, куткундин вини кьил за гьикI хразватIа, гъадаз килиг; им виридалайни четин кIвалах я. Вун экъечIун патал за раклар ахъайда, лагъана, сикIре тадиз куткундин сив къун хъувуна. Жанавур ина вилер экъисна сикIрез килигиз ацукънавай.
 - Тадиз рак акъая! - гъарайна жанавурди, вичин кар кIеве гъатнавайди акурла. Заз лап хъсандиз куткунар храз чир хъанва.
 Жанавурдивай мад куткундай эхкъечIиз тежедайди чир хъайила, сикIре вичин вилик кьве кIвач хкажна, кьуьлна. Ахпа ада: “Гъа рехи вак, ракъара гъатнани! Зи балаяр недайла гьикI тир! Гила заз кьейитIани къайгъу авач. За валай зи кьисас къахчуна! Заз вуч кIандатIа, гъа жаза гуда за ваз. Жуван эхиримжи гаф хълагъ, залум”, - лагъана.

- СикI стха, азад хъия зун. Вак къа тавун за вири жанавуррал тапшурмишда, чан сикI стха, регъим ая! - минетна ада язукъ къведай ванцелди.
 - Ваъ, рехи залум, мад ваз экуь дуьня ахквадач. Вун къаних залум я. Куткундай эхкъечIайла, ви рикIелай вири алатда. Мадни вакай хъжедайди жанавур я. За вун чубанрин гъиле твада, чпиз вуч кIандатIа, гъам авурай лагъана, сикI чубанрин патав фена ва ада куткунда гъатнавай жанавурдикай абуруз хабар гана. Ажугълу чубанри кьене жанавур авай куткун рагалай агъуз гадарна.

Девени, сикIни, жанавурни сев

Хъана къван, хъанач къван са деве. Йикъарикай са юкъуз и деве кьил хуьз калуз физвайла, адал са сикI гьалтна.

И сикIре адавай жузуна:

- Я стха деве, вун гъиниз физва?
 - Калуз, кьил хуьз, - лагъана деведи.
 - Зунни ваз юлдаш хъуй.
 - Хъуй ман, стха.

И сикI деведин кIула акъахна, къведни фена. Са къадар рекъиз фейила, ибурал гьалтда са жанавур. Жанавурди ибурувай жузада:

- Куьн гъиниз физва?
 - Чун кьил хуьз калуз физва.
 - Зунни квез юлдаш, - лагъана жанавурди.

Жанавурни деведин кIула акъахна. Са арадила ибурал гьалтда са сев. И севрени ибурувай жузуна:

- Я стхаяр, куьн гъиниз физва?

- Чун калуз кьил хуьз физва.
- Зунни квез юлдаш.
- Хьуй ман, стха, - лагъана ибуру. И севни деведин клула акъахна.

Чуьл атлуз, мензил атлуз, дере атлуз, тепе атлуз фена ибур, агакьна калуз. Ина ибур са хелвет дерада яшамиш жез ацукьна.

Атана, кьуьд мукьвал хъана. Ибуруз недай затI жагъун хъувунач. СикIре жанавурдизни севрез лагъана:

- Ша чна и деве тукIван.
- Яъ, вун дели хъанвани, вуч я? - лагъана севрени жанавурди. Чавай акъван еке деве тукIваз жедани?
- Куьне заз куьмек авуртIа, адан кар за аквада.

Севни жанавур рази хъана.

Са йифиз ибур вири ацукьнавайла, сикIре деведиз лагъана:

- Я стха деве, кьуьд атана чи ракларихъ акъвазнава, чуьллера мад векъни амач, ваз хъуьтлуьз недай алафарни, я мухни авач. ИкI килигиз акъвазуналди кар туькIуьдач, вуна гиламаз жуван къайгъу авуна кланда. ЦIинин кьуьдни гзаф клеви жада лугъуз, хабарар ава.

- Я стха, зунни мягтел хъанва, зазни чидач, за вуч ийидатIа, - лагъана деведи.
- За са кар фикирна, чидач ман, вун рази жедатIа?
- Лагъ кван, вуна вуч кар фикирнаватIа.
- За фикир авунвайди ам я хъи, чна вун гатун мухахъ тукIван, гъам вун цIинин хъуьтлуьн азиятдикайни хкатда, гъам ваз кьведай хъуьтлуьз недай мухни жада.
- Лап хъсан фикир я, стха, - лагъана деведи.

Пака югъ хъайила, деве ярх хъана къаткана. Севрени, жанавурдини сикIре ам тукIуна, алажна, яклар кукIварна. Ахпа жанавурди сикIрезни севрез лагъана:

- Куьне фена ратар, руфунар, лекьер, тухулар чуьхвена хкваш.

Булахдал тухвана, и затIар чуьхуьдайла, сикIре лагъана:

- Я кьей стха, сев, ша чна ибурукай са тIимил нен.

Севре лагъана:

- Ибур жанавурди гьисабнава, ибурукай кими хъайила, чна вуч жаваб гуда?

СикIре лагъана:

- Жанавурди вавай жузурла, вун заз килиг, адаз жаваб загуда.

Ибуру рикIни са тIимил ратар тIуьна. КIвализ хтайла, жанавур килигайтIа, рикI амач.

- Инавай рикI гынава?
- РикI авайтIа, ада вич тукIваз тадаيني? - лагъана сикIре.

Жанавурди ратар гысабна - ратарикайни кими хъанвай.

- Ратар гыкI хъана? - лагъана жанавурди. Ада икI лагъайла, сев элкъвена сикIрез килигна.
- ТIуьн вичи авурла, заз килигда, гъа! - лагъана сикIре.

Жанавур севрел тепилмиш хъана, сев катна. Сев кат, жанавур галтуг. И чавуз сикIре иналлай якIар вири вичин тIеквендиз чIугуна.

Са вахтунда жанавур хтана килигайтIа, чпи тукIур деведин якIар амач.

- ЯкIар гыкI хъана? - лагъана, жанавурди хабар къуна.
- Вучтин якIар? - лагъана сикIре.
- Я кьей хва, чна ина деве тукIуначирни?
- Деве вучтинди я, вун ахварай рахазвани, вуча? - лагъана сикIре.

Жанавурдиз хъел атана, ам сикрехъ галтугна. СикI катна, вичин тIеквендиз хъфена. Идан гуьгъуьналлаз жанавурни тIеквендиз гъахъна, ам тIеквенда акIана. Жанавур гзаф алахъна, мад адавай инай экъечIиз хъанач. СикIрез экъечIдай маса рехъ авай къван. Им гъанай экъечIна, атана къулухъай, ида жанавур нез башламишна. Жанавурди жузуна:

- Вуна вучзава?
- Хейлин вахт тир як жагъун тавуна, якIухъ вил хъанвай зи, гъахъняй са тIимил як незва за, - лагъана сикIре.

Жанавурди лагъана:

- Зи вилерив хъсан пияр гва, ша, виликай негъ.

СикIре лагъана:

- Вуна хажалат чIугвамир, гъанивни агакъда зун: хъуьтIуьн тум гъеле яргъи я.

Вахт тахъанмаз сив хкудай сикI

Хъана къван, хъанач къван са сикI. Вичиз недай са затI жагъуриз, сикI гзаф къекъвена. Эхирни адаз гъуьрчехъанди ракъарал эцигнавай са тике як аквада. Гишин сикIрез як нез кIан жеда, ам як эцигнавай ракъарив мукъва жеда, амма амалдар сикIре ина гъуьрчехъандин амал авайди гъисс ийида. Ам хиялар ийиз акъвазнавай арада, иниз атана са жанавур акъатда. Ада сикIревай жузада: “ГыкI хъана, къунши, вуч хиялдик ква?” Ахмакъ жанавурдин ван галукъайла, хвеши хъайи сикIре адаз лугъуда: “И мусурманвални са пеше туш, пакамалай гишин ацукънава, гъанал алай як нез жезвач”.

- Гынава як, я къунши, вун ахварай рахазваз тахъуй гъа,- лугъуда жанавурди сикIрез.
 - Ангъе як, вавни сив гваз тахъуй гъа, жанавур стха, - лагъана, сикIре жанавурдиз ракъарал гъурчехъанди эцигнавай як къалурда.

Гишин жанавур, къулухъ элкъвез сикIрез килигиз, як нез фида. Ада и арада: “Вун сив къуна ацукъ, псидкул хътин тум галай сикI стха, чун сив гвайбур туш, чна чи гъиле гъатайди къутармишдач”, - лугъуз, вичи-вичик фикирзавай.
 Хкадарна вичи-вич якIал вегъей жанавур гъасятда ракъара гъатда; якIун тике лагъайтIа, къудгъунна са патахъ аватда. Гишин сикIрез гъасятда як нез kIан хана, амма адан рикIел жанавурдиз вичив сив гва лагъайди хтана, ам са тIимил вахтунда акъвазна. Къакъан дагъдикай нур гузвай варз пайда хъана. Дуъаяр авурдалай къулухъ, сикIре як нез башламишна ва ада жанавурдиз: “Гила сувар югъ атана мукъув хъанва, сив хкудайтIани жеда”, - лугъуда.

И гафар ван хъайила, ракъара гъатнавай жанавурди сикIревай жузада: “Бес чи сувар мус жеда, сикI стха?”

Куъ сувар, - лугъуда сикIре, - ракъарин иеси атайла, жеда. Вуна и кардал гъич шак гъимир!

СУЪГЪУЪРДИН МАХАР

Пад яру ич

Хъана къван, хъанач къван Дагълар тIвар алай са жегъил. Ам чубан тир. Дагълар гъяркъуъ къуънерин, шумал буйдин акъуллу итим тир. Дагъларан папан тIвар Цуьквер тир. Ам гзаф гуърчегди хъиз, акъуллудини тир.

Дагълар хъиз Цуькверни гъвечIи чIавалай етим хъана. Абур ирид йис идалай вилик эвленмиш хъайибур тиртIани, абурухъ аял авачир. ГъвечIи хзандихъ авай дертни гъа им тир.

Абур чпиз велед хъун патал гзаф пIирерал фена, лукъманрин сурарилай элкъвена, гъуцариз къурбандар хиве къуна. Амма, йисар са-сад къвез алатнатIани, абуруз аял къисмет жезвачир.

Дагълар даим арандинни дагъдин рекъера жезвай. Ам кар алакьдай игит чубан тир. Цуьквера вичин йикъар ярдикайни гъуцари тагузвай баладикай манияр лугъуналди акъудзавай:

**Вужар ятIа дуъньядал,
 Баладин дерт такурбур,
 Вужар ятIа бахтунин
 Гъед вилелди акурбур?**

И манидал гъуълуънни папан гзаф рикI алайди тир. Мани лугъуз, Цуьквера вичин хайи гуъгъуьлдиз теселли гудай. Йикъарикай са юкъуз нянихъ Дагъларни Цуьквер

чпин кесиб суфрадихъ ацукънавай. И вахтунда кIвалин раклар гатадай ван атана. Дагълар тадиз къецел экъечIна.

- Вуж я раклар гатазвайди?

- Гъуцарин мугъман я. Югъ мичIи хъанва, илифдай чкадихъ къекъвезва зун!

Дагълара тадиз ракъар ахъайна. Рекъин мугъман ада кIвализ галаз хтана, папани гъульу ачух чиналди хваш-беш авуна.

- Гъуцарин мугъмандиз чи кIвал къурбанд я, ша, буюр хъуьтуьл чкадал ацукъа, - лагъана иесийри мугъман кIвалин вини кылиз акъудна ва суфрадихъ ацукъарна.

Рекъин мугъман, жив хтин лацу чуру квай, лап къуьзуь са итим тир. Адан вилер акъуллубур тир, чинани камаллувилин нур авай.

Фу тIуьна куьтягъайдалай къулухъ къуьзуь итимди вичин хучардай чуьнгуьр акъудна. Ада хъуьтуьл са гъава яна ва мани лугъуз башламишна:

**Вужар ятIа дуьньядин
УькIуь-цуру такурбур,
Вужар ятIа бахтунин
Гъед вилелди акурбур?**

И мандихъ яб акалай Дагъларани Цуькверан рикIяй хажалатдин агъ акъатна, мандин эхиримжи бендина мугъманди вичин тIвар къуна. Ам лезгийрин тIвар-ван авай Касбуба тир къван!

Касбубади хучардин хиляй са пад яру ич акъудна, Дагъларав вугана.

- И ич, - лагъана ада, - квез чидай ичерикай туш. Ам, юкъвай пайна, къведани неъ, вахт тамам хъайила, квез гъуцари велед къисмет ийида. Эгер куь къисметдиз гада акъатайтIа, адал Шарвили, руш акъатайтIа, Сувар тIвар эциг! Руш хъайитIа, за рушаз экверикай гамар хразни бахтлувиликай манияр лугъуз, гада хъайитIа, пагъливанвал ийиз чирда!

Пабни гъуьл къуьзуь ашукъдиз вуч лугъудатIа, чпин разивал адаз гьикI малумардатIа фикир ийиз акъвазнавай. Абуру са вил гъиле авай пад яру ичиниз яна, кыл винизна, амма къуьзуь ашукъ ахкунач. Гъуьлни паб и кардал гзаф мягтел хъана. На лугъуди, абуруз акурди ахвар тир.

Махара вахтар фад алатда. Дагъларани Цуьквера къуьзуь ашукъди гайи са пад яру ич тIуьрдалай къулухъ кIуьд варзни, кIуьд югъни, кIуьд декъикъа алатна. Цуьквераз хва хъана.

“Я паб, аял алапатдинди я! Аял туш, ам лап итим я! Гиламаз пагъливандиз ухшар я! Ида чи кылел са бала гъуьн тавуртIа хъсан я! Садра адан ванцихъ яб акала! На лугъуди, вад йисан бугъади гъарайзава!”

Дагълара тадиз къунши хуърериз итимар ракъурзавай. Адаз вичин кIвалеле хъанвай и шадвилик вирибур шерик хъунухъ кланзавай!

Нянихъ Дагъларан гъвечли кIвалин гъаятар гъарнихъай атанвай мугъманрай ацланвай. Им халис мехъериз ухшар авай са межлис тир. Ина зуърне-далдамни авай, къулер, манияр лугъунар ва тлуънарни авай.

Хабар нивай, хабар гъинай ятлани иниз атана акъатнавай къуъзуъ ашукъ Касбубадивай. Ара датлана ирид юкъузни ирид йифиз манияр лагъана, гуъзел рушарикайни, виклеъ гадайрикай махар акъайна. Дегъзаманадин игитринни пагъливанрин тарифар авуна. Эхирдайни Дагъларанни Цуькверан кесиби хзанда сифте яз хайи аялдал Шарвили тIвар эцигна. Жемьтди гъвечли аял таза ва чими къундахдик кутуна, межлис тирвал элкъуърна. Эхирдай къуъзуъ ашукъ Касбубади лагъана:

- И хва са Дагъларанни Цуькверан ваъ, вири лезги халкъаринди хъурай. Къуй адакай чIехи пагъливан, халкъдин тереф хуьдайди, игит хурай!

Йикъар, варцар алатна. Гъвечли Шарвили йисаралди ваъ, йикъаралди ваъ, сятералди чIехи жезвай. Адан къеб чIехи итимдин чарпай къван чIехи тир. Хъел акатайла, ам, къарагъна, къебни къилеллаз гъаятриз экъечIдай. Са тлуънал ада ирид цIегърени ирид калин некъ хъваз хъана. Са йисалайни ада чIехи итиривай тежедай залан кIвалахар ийиз башламишна. И кардал хуъруънвиар мягтел яз амукъна.

Йикъарикай са юкъуз аялри хуъруън агъа къилихъ галай вире чуъхуънагарзавай. Нисинин вахтунда нехирбанри нехир вирел гъана. И нехирдик гзаф зурба са бугъа квай. КъецIил аялар акур бугъадик гьикI ятлани хъел акатна. Вилер яру авуна, къил чиле туна, ада крчар аялрал туькIуърна. “Пуфф... пуфф!...”- ийиз, къвезвай. Аялар тадиз катна. Амма Шарвилидиз адахъай кичIе хъанач. Аялри хуъруък ван кутуна. Лашар, къуьквер къачуна агъалийри вирел зверна. Бугъа атунивай аялриз мукъва жезвай. Агъалийривайни къизмиш хъанвай бугъадив эгечIиз жезвачир. “Аялдин гъайиф, бугъади ам рекъида”, - лугъуз фикирзавай хуъруънвийри. Бугъадик хъел акатна, Шарвилидал гъужум авурла, зверна инал атай Цуькверай гъарай акъатна:

- Аман, тамир а ягъи! Къена зи авай са бала!

Гъа и арада жемьтдиз чилер юзай хътин ван атана. Чил-цав руквади къуна. Са вахтунда, руг алахъна фейила, агъалияр чпиз акур кардал сакIани инанмиш жезвачир. Бугъа вирин къерехдал цIил хъиз яргъи хъанвай. Шарвили, лагъайтIа, сагъ-саламатдиз хуърез акъвазнавай.

Бугъадин иесиди гъерекатна ам тукIуна.

... Са юкъуз цанар цазвай лежберрай гъарай акъатна: туърез са зурба гъуълягъдихъ галкIана. Садавайни а гъуълягъдин патав физ жезвачир. Къве гамишдивайни акланвай туърез ялна акъудиз жезвачир.

И хабар гъвечли Шарвилидив агакъна. Ам, чукурна, никIел фена. Шарвили эгечIна туърездив. Къве гъиливни къуна ам вилик фена. Гъуълягъни галаз туърез чиликай

хкатна. Гъулягъ тӀеквендиз штӀкъун хъхана. Шарвилиди ам тӀеквендай ахкъудна. Гъулягъ тар къван яцӀу, цӀил къван яргъиди тир.

И кар вилералди акур лежберар, пагъ атӀана, мягӀтел яз амукъна.

Са юкъуз Шарвили чубанрин патав фенвай. Нисинихъ чубанрик къалабулух акатна. КицӀерини къализ башламишна.

- Жанавур акатнавай суьруьдик! - лагъана чубанри. Абур, чпин лашарни къуна, кицӀери чукурай патахъ фена. Шарвилидини гъанихъ зверна. Дугъриданни суьруьдик яц къван авай са жанавур ква. Чубанар ва вичел гъужумзавай гъампа кицӀер акур жанавур катна. Амма гар хъиз йигиндиз зверзавай Шарвили жанавурдин гелеваз тамуз гъахъна. И тама жанавурдин магъара авай къван. Шарвилиди ялна са мегъуьн тар кӀаняй акъудна. Эхирни ам магъарадив, жанавурдив агакъна. Ада вичин гъиле авай мегъуьн тарцел жанавур гатана къена. Ахпа шарагарни магъарадай акъудна, къенвай жанавурдин лешни къуьнел къуна, Шарвили чубанрин патав хтана.

Чубанар къуччагъ Шарвилидин викӀегъвилел гъейран хъана. Чубанри суьруьдик квай лап чӀехи, лап куьк са гьер тукӀуна, Шарвилидиз тух жедалди тӀуьн гана.

Са сефердани Шарвили Касбубади манияр лугъузвай межлисдал дуьшуьш хана. Касбубади Самур вацӀукай шикаятдин манияр лугъузвай. ВацӀу, алахъиз, муьшкурвийрин никӀериз, багълариз, хуьрериз зурба зиянар гузвай къван.

Самур вацӀун гъахъсузвал акур Шарвилидивай акъвазиз хъанач. Ам, вичин кацани къуна, фена вацӀал. Ирид юкъузни, ирид йифиз, акъваз тавуна, ада вацӀун сиве чехи са банд къуна, вацӀ Шарвилидиз муьтӀуьгъ хъана. Халкъди Шарвилидиз сагърай лагъана. Ихътин хва хъанвай пад яру ичинилай Дагъларазни Цуьквераз.

Абур бахтлу хъурай, зунни, захъ яб акалай куьнни.

КӀеви ахвар

Шарвили ахвара авай. Адан нефесди кӀвалин къав юзурзавай. Пагъливандиз ахвар аквазвай. Ахвара ам са баябан чуьлда авай. Кас авачир и чуьлдин юкъва ялгъуз акъвазнавай чи Шарвили. Ада и чуьл гзаф фагъумна, амма адаз са сирни жагъанач. Шарвилидиз садлагъана гъарайиз кӀан хъана, амма адай ван акъатнач ва адан куьмекдиз садни атанач. Шарвилидик хъел акатна. Ада вичин къуватлу кӀвач чиле эцягъайла, геьенш чуьлдин къилел, циф хъиз, руг къарагъна. Руг ахцукъай вахтунда милайим шад аваздив Шарвилидин япарихъ ширин са манидин сес галукъна. Аламат, лап аламат я Шарвилидиз акурди! Шарвилидин вилик Гъуьруь хътин гуьзел са Пери акъвазнавай. Адан къилел цуькверикай туькӀуьрнавай таж алай. Ам жейран хъиз акъвазна, Шарвилидал гъейран хъана, адаз килигзавай. Гуьзелдин къуьнуьхъ къизилдин квар галай. Са тӀимил къван рушалай анихъ адаз шив акуна. Шивцел алай пурарал инихъ, анихъ цӀуд юкӀ алай. Ада кек ягъиз, чил юзурзавай, хурамвиляй гъиргъирзавай.

Руша вичин гъил Шарвилидал яргъи авуна: “Хура твамир на ви къил, къегъал, - лагъана. - Ша хъухъ вуна, вун патал за кварцеваз гъайи къайи яд. Къуй ви гъарарат

яваш хъурай. Хкаж хъухъ ахпа лацу шивцел алай къизилдин пурарал. Таяр я чун къведни. Ирид стха ава заз. Зун абуроз авай тек са вах я. Тади къачу!..”

Шарвили ирид йикъан ахварай икI аватна. Амма адаз, ахварай аватайла, акурди чпин дехмедин цлар ва къав тир. “Къин хъурай зи уьмуърдал, за и гуьзел жагъурда”, - лагъана, ам чкадилай къудгун хъана. Рекъе югъ бес тахъайтIа, йиф атIана, экъечIа. “Ваъ, за а Пери жагъурда, адан рекъе чан гуда!” Шарвили дехмедай экъечIна, хуьруьвай яргъаз фена.

Шарвилиди вичин дердиникай ва физвай сефердикай Касбубадиз ихтилатна.

- Чан хва, - лагъана адаз Касбубади, - вуна зи гафар рикIелай алудмир. Яргъал рекъера тек са къуватдив кар жедай туш. Пагъливандиз женгера гъикъван къуват жедаIа, гъакъван акъулни лазим я. Акъулдикай къуватдиз арха тахъайтIа, абур къведни жиледа гъатда.

Касбубадихъ Шарвилиди дикъетдалди ва гъуьрметдалди яб акална. Адан гъаркъуь къуьнерал ракъинин нурар илифна, гъуьлдандин тур вичин къвалав игисна. Касбубадин чIалари Шарвилидик лувар кутуна, ам мад чуьнгуьрдив рахазвай. Къуьзуь Касбубади яргъал сефердиз физвай жегъил пагъливандиз ихътин са къиса ахъайна:

- Къуьзуь са кац, ява хъана, хуьрера гъатнавай. Адавай къиферни къаз жезмачир. Гишин хъайи чIавариз ам кIвалерив агатдай. Гъинал чIем, къаймах алатIа ахтармишиз, идан- адан кIвалей цIай акъуддай. Темпел кац хуьруьз гайи зиянрихъ сан-гъисаб авачир. Эхирни хуьруьнбуру кац тамуз чукурна. Ам тамара пара къекъвена. Недай затI гъат тийизвай кац рад хъиз шуькIуь хъанвай. И вахтунда кацин вилик са пеленг акъатна. КичIе хъайи кацик къалабулук акатна.

- Аквазва заз, вун чи несилдикай я, гъайван. Лагъ кван, вун вучиз икъван дарда гъатнаватIа. Вуж я тахсиркар?

Хуьре вич гатайбур, вичин къилел атайбур са-сад рикIел хкана, кац пеленгдиз акъайна:

- Инсан лугъур сад ава, стха. Ада зун и йикъа туна.

- Ша къалура а инсан заз, килигин кван зун адаз! Ийида исятда за а фасикъдин дуван! - Абур фена тамун къерехдив агакъна. Садлагъана кац валариз гъахна, илис хъана. Пеленг и гъерекатдал тажублу хъана. Ада кацивай жузуна.

- Вун вучиз валариз гъахъна? Ваз вун хътин стха галай квехъай кичIезва?

- Аквазвачни, стха, ваз атIанал цан цаз атанвайди? Инсан гъам я.

Пеленгдиз, викиник квай яцар вилик кутуна, цан цазвай инсан акуна. Пеленг пара тажублу хъана.

- Пагъ, лагъана ада, - Адаз за дуьньяда вуч аватIа исятда чирда. Ваз аквада захъ гъихътин гуж аватIа!

Пеленг инсандиз мукъва хъана.

- Вун яни инсан лугъур зурбади ва зирекди, акъуллуди, эркекди?
- Ехъ, инсан я зун, - жаваб гана лежберди. - Ви къуллугъ лагъ инсандин тегьерда. Жуван сес пара хкажмир.
- За вун тике-тике ийида, ви кылин мефті неда!

ИкІ лагъана, пеленгди кІвачер чиле эцяна. Ада инсандихъ вичин къуьн геляна. Инсанди сабурдивди фикирна. Адаз чизвай хъи, пелегдив гъуьжет авун асанта кар туш.

- Зун гъазур я вахъ галаз дяве ийиз, амма зи къуват, зи гуж кІвале ама, заз гъам хкидай вахт це вуна, - теклифна инсанди пелегдиз.
- Рази я зун, - лагъана пеленгди, - кІвализ хъфин са герендин кар я. Вун хъфейтіла, бес за вучда?
- Акі хъайила, кутан за вун туьрездик квай виклиник. Рази яни, пеленг?

Пеленг рази хъана.

Инсанди пеленг алцуарна, галатнавай цілару яцран чкадал мягкемдиз виклиник кутуна. Ахпа ада, яргъи юрк къачуна, пеленгдин къуьнериз чуькъвена:

- Гъан, яла кван гила. Бес вун туширни и тамара чи гамишар пад-падай пеленг. Гила и чил хъсандиз цана кІанда, дуст кас, чна.

Пеленгди пара хъуткъуарна. Ада гъикъван агъ-вагъ авунатІани, адавай инсандин лашунин зурукай хкечІиз жезвачир. Зулар-зулар хъанвай далуда юрк акъур-акъур къван ацукъиз-къарагъиз са вад хвал туьрез тухвана. Ахпа пелегдин чара тамам атІана, ам къуьгъверрал ярх хъана. И арада гъикІ ятіани виклинин кІар хана ва пеленг туьрездикай хкатда, ам цай хъиз катда. Лежбердиз ахкурди валарай катзавай пеленгдин тум тир.

- Акъваз, акъваз, катмир кван! - гъарайна адаз инсанди. Амма пеленг къулухъ элкъвенач. Адав вичин пай артухни алаз агакънавай. Садлагъана кац валаркай хкатна. Ам катзавай пеленг стхадин вилик экъечІна.
- ГъикІ я, стха, чир хъанани ваз инсан? - жузуна кац.
- Алат залай, кифир! Са тімил амукънайтіла, инсанди зун валайни гъвечІи ийизвай, ахмакъ! - лагъанай хъел кваз пелегди.
- Чир тахъанмаз чарадан гуж, акъул, жуван къуват къалуриз тахъуй, чан хва, - лагъана Касбубади вичин къиса куьрелди куьтягъна.
- Ви несигъатар заз къин хъуй, азиз буба. Гъиниз зун фейитІани, зун зи халкъдихъ элкъвезва, зун зи хуьруьз хкведа. Къуй зи къуват къуват яз амукърай, амма акъул ва сабур рикІелай ракъурдач. - ИкІ лагъана, Шарвили кефер патахъ вичин сефердиз рекъе гъатна.

Жегъил, чуьл атІуз, мензил атІуз, дере атІуз, тепе атІуз, галатунни чимивал, гишинвални мекъивал вуч ятіла чин тийиз, югъ ва йиф талгъана физвай.

Вахтар алатна. Жегъил пагъливан дерин дереяр, къакъан дагълар, и къил, а къил авачир чуьллер атІуз, ярдин дердиниз физвай.

Къегьал Шарвили ирид йикъан мензилдиз фена. Ам и рекъе я галатнач, я рекъелай алатнач. Атана, ам ирид рекъин сивеллай зурба муькъвел акъвазна. И вахтунда Шарвилидин фикирар чкъанвай. “Гъи рехъ къуна фин зун? Гъи рекъяй фейитла, заз бахт жагъидатла”, - лугъуз, ам хиялри тухванвай.

И хиялрик кваз адан вил са къакъан бинедат акъуна. Аршиниз акъатнавай ирид мертебадин имаратдин патав гъич са касни акъавачир. Ам мертебайриз килигиз хейлин инал акъвазна, ахпа ада вичин рехъ давамарун къетла. Амма бинедин садлагъана ахъа хъанвай дакълардай чкъай нурари Шарвили хкадила юзурнач. Дакълардай хажалатдив ацланвай сес акъатна.

Манидин ванци адан хиялдиз вичиз къизилдин кварцяй къайи яд гайи гуьзел рушни шив хкана. Рушан суьрет адан хиялдай акъатзавачир; и вичикай бейхабар яз манидин ван къвезвай дакълардихъ ам акъвазнавай. И вахтунда Шарвилидиз дакълардай милаим са сес атана: “Заз чизва, Шарвили, вун зи къвалав атанва. Эгер ваз чи муьгъуббат чандилай багъа ятла, вуна аждагъандихъ галаз дяведавай зи стхайриз куьмекда. Абур инлай ирид йикъан мензилда ава. Душман гужлуди ятлани, къегьал стхайри дяве давамарзава”.

- Куьмекда за къегьал стхайриз, - лагъана Шарвили дяведиз рекъе гъатна.

Ирид сефер югъ-йиф хъана, ирид сефер къвана марф, хар, ирид сеферни цавал акъалтна чулав булутар.

Са пакамахъ жегъил Шарвилидиз вилик квай зурба дерадай цавун лап аршдиз руг хкаж жез акуна. Зверна, ам дерадиз эвичла, гуьрз къуна, ам дяведин юкъвал экъечла. Душманар, къаргъаяр хъиз, Шарвилиди къирмишзавай. Садлагъана къулухъай адаз са стхадин ван атана: адан винел ирид къил галай аждагъан къвезвай. Фад Шарвилиди гуьрз чилел гадарна, гапур гъиликна. Аждагъан къуна, гапур адан руфуниз сухна. ИкI ятлани душмандин чан акъатзавачир. Шарвилиди гуьрз къачуна, девдин ирид къилни са-сад шупла.

Аждагъандин чан хкатна. Цава авай руг ахцукъна, къуд пад секин хъхъана. Стхайри, Шарвилидин вилик фена, жузуна:

- Вун вуж я, икI чи куьмекдиз атайди?

Стхайрин патав фена, ада абуруз лагъана:

- Зун лезгийрин хзанда хъайи лезгийрин велед я. Зи тIвар Шарвили я. Зун гъахъ клани инсанри хвена чIехи авунвайдия.

ЧIехи стха къарагъна. Шарвилидиз лагъана:

- Къуьччагъ, ви намус ва къегьалвал чаз акуна. Ша вун чаз стха хъухъ. Хъфида чун клвализ.

Рази хана Шарвили ва стхаяр клвализ хъфена.

Шарвили серсер хъана. Адан вилик квайди гъа ахварай акур руш тир. Шарвилидивай адалай вилер алудиз жезвачир, адазим ахвар яни, хабар яни чизвачир. Хирер михъиз чуьхвена, абур кутлунна, стхайрин тлал атлана. Амма Шарвилидин рикле руш цийи хер хъиз аклана. Члехи стхадиз жаванрин ашкъидив ацланвай риклерикай хабар хъанвай.

- Шарвилидиз свасвиле хъуй, - лагъана члехи стхади. Вири и фикирдал рази хъана.

Шарвили жегъил свасни галаз ватандиз хтанай.

Рустам Зал

Суълейман пайгъамбардин заманада Зал лугъудай са итим хъана. Йикъарикай са юкъуз адан паб атана аялдик хъана. Са югъ, са варз, кве варз, пуд варз алатна, атана аял хадай вахт алуькна, аял хадай члавуз и папавай саклани аял хаз тежез хъана. Ибуру, фена, гъакимдивай им вуч агъвалат ятла жузурла, ада лагъана: “И руфуна авай аял дидедивай хаз жедайди туш”. - “Бес чна вуч ийин?” - лагъана, хабар къуна абуру. Гъакимди лагъана: “Дидедин руфун атлана, анай аял акъудна кланда”. Гъа и саягъ ада дидедин руфун атлана, аял акъудна. И аял абуру нек гуз, фу гуз хвена. Идан тварни Рустам хъана.

Са югъ, кве югъ, са варз алатна, атана ирид йис тамам хъана. ГъикI ятлани фадлай кутлунна душтагъ авунвай агъ дев йикъарикай са юкъуз ахъа хъана. И члавуз пачагъди Залаз лагъана: “Ам ви члехи бубади кутлунвайди тир; гила жува фена ам яхъ; эгер вавай ам къаз тахъайтла, яна йикъ!” Зал, вичин яракъарни къачуна, агъ девдихъ галаз дяве ийиз гъазур хъана. И вахтунда Рустама адавай жузуна: “Буба, вуна вуч ийизва?” - “Зи члехи бубади кутлунай дев авайди тир, гила ам ахъа хъанва, зун гъадахъ галаз дяве ийиз гъазур жезва”, - лагъана Зала. Рустам ибуру кIвалаяй къецел акъуд тийиз хуьзвай.

Рустамаз эхир къарай атанач,ида къецел экъечIиз кланз са фенд къурмишна: “Зун къециз экъечIда”, - лагъана, ам гъажетханадиз фена. Балхундик фейила, идаз дагълар уьцледай хътин ванер атана. - “Им вуч алапат я?” - лагъана ида. Килигайтла, са дев къвезва. И зурба аждагъанди - девди, и итимрал тепилмиш жез, абурун килер атлузва. Им акурла, Рустамаз гзаф хъел атана, идавай мад акъвазиз хъанач; вичин кIвач цла эцяна; цал уьцленва, ам куьчедиз экъечIна. Цал уьцлей ван атайла, Зала гъасятда вичин хзанриз лагъана: “Гъереката, алад килиг, Рустам гъикI хъанатла аку!” Ибур фейитла, цал уьцленва, гада куьчедай агъуьз физва. Тадиз Залаз хабар гана. “Агъ! - лагъана, гъарай акъатна, Зал чукурна экъечIна. Зал вичин хцин гуьгъуьниз фена. Идаз акуна хъи, хва девдин патав агакъзава. “Агъ, кIвал чIур хъана”, - лагъана бубади дериндай агъ чIугуна, амма Рустама девдин карч къуна, пел са гъутув яна. Акъван кIевиз яна хъи, дев вич-вичелай фена, ярх хъана, кил кIус-кIус хъана, дев къена. “Агъ, вун аллагъди хуьй, чан хва! - лагъана итимри Рустамаз, - эгер вун хъаначиртла, и девди и шегъердин къван-къванцел тадачир”. Вири адан винел алтлуш хъана. Зални атана агакъна. Инал вири шегъерни агакъна, пачагъ вични атана; пачагъди и гададин гардан къуна.

Ахпа Рустам вичин бубадихъ галаз кIвализ хтана. КIвализ хтайла, бубади идаз лагъана: “Мад заз гила бубайрилай амай и балкIан, и яракъар герек амач; абур ваз хъурай!” Ахпа гадани буба къведни фаракъат хъана, ацукъна.

Йикъарикай са юкъуз Рустамаз гъурчез физ кIан хъана. Бубадиз лагъана гадади: “Чан буба, зун къе гъурчез фида”. - “Алад ман, чан хва!” - лагъана, бубади гададиз рухсат гана. Рустам вичин гуьрз, къалхан, хел-чIемерук къачуна. Рахш лугъур балкIандал акъахна, фена. Са дагъдай физвайла, идал са жейран гьалтна, ида вичин Рахш гьална, жейрандихъ галтугна, хьелдалди яна, ам къена.

Садлагъана къулухъай атана, са итимди лагъана: “А жейран зиди тир; вуна, зун хътин кесибривай мал къакъуддалди, агъ девдин къеледин цлакай куьрсарнавай ви ата-бубадин къил хкайтIа хъсан я”. Рустамаз и итим язух атана: “Ма, къахчу, жуван жейран”, - лагъана ада а касдив вичин жейран вахкана, ахпа вич элкъвена кIвализ хтана. КIвализ хтайла, ида вичин бубадивай жузуна: “Ви буба вуж я? Ви бубадин буба вуж я? Адан буба вуж тир? Ам гъина къена? Ни къена?” Бубади лагъана: “Зи буба Нариман тир, Нариманан буба Къагъриман тир, адан къил гъуьлуьн юкъва, агъ девлерин шегъерда са къеледин цлакай куьрсана”. “Хъсан я ман! - лагъана Рустама, - зун гъаниз фида, заз рухсат це! Рухсат гайитIани, тагайтIани, зун фида”. - “Ваъ, - лагъана бубади, - вун акI тек фимир, за вун аниз савдагаррихъ галаз ракъурда; вун аллагъдал аманат хъурай!” Зала фена савдагарривай “куьн мус фида савдадиз?” лагъана, хабар къуна. Абуру лагъана: “Чун пака ваъ, муькуь юкъуз фида”. Зала абурув агъзур къизил вугана, лагъана: “Зи гададин хуьрек са яц, вад рипе дуьгуь, вад гетIе чIем, са цел чехир я, адаз куьне тIимил гуз тахъуй. Зазни куьне гъар чIавуз крар гьикI къевзватIа, куь гьал-агъвалдикай хабар це ва ам вичин мураддихъ агакъдалди хкъемир!” “Хъсан я ман!” - лагъана, савдагарар Рустамни галаз рекъе гьатна.

Са пуд йикъан рекъиз фейила, абур аниз агакъна. Ибур инал акъвазрай, чна хабар гун агъ девдикай. Агъ девдиз ван хъана хъи, Рустам атанва вичин чIехи бубадин къил хутахиз, шегъерни чукурриз. “АкI ятIа, - лагъана агъ девди, - чна къаравулар акъвазарна кIанда”. Ада, къаравулар акъвазра, лагъана, буйругъ авуна. Агъ девдин шегъерда авай итимри Рустамаз лагъана: “И саягъ вавай шегъердиз физ жедач, вун акунамазди виридаз чир жеда, вун масадбуруз ухшамиш туш, ви далу гъяркъуь я, далудал цIикъвед юкI ала; абуру къапуяр агалда, вун шегъердиз ракъурдач. Са амалдалди чинеба фин тавуртIа, вавай аниз физ жедач”. “Бес за вуч ийин?” - хабар къуна Рустама. “Экуьнахъ къаравулар инихъ-анихъ фида, гъа чIавуз вавай шегъердиз физ жеда”. “Бес абур чкIай вахт заз гьикI чир жеда?” - лагъана, мад хабар къуна Рустама. “Чун инал ви патав акъвазда, чна ваз лугъуда”. Рустам рази хъана. Абуру Рустамахъ галаз инал йиф акъудна, ахпа къаравулар чкIайла, абуру лагъана: “Гила фидай вахт я”. Рустам, вичин яракъарни къачуна, шегъердиз фена. Къаравулриз акунатIани, кичIе хана, абурувай идаз са гафни лугъуз хъанач. Рустамаз яргъай вичин чIехи бубадин келле акуна. Ида кIевиз са къив гана, аялдик квай папари, и гъарайдин ван галуькайла, аялар чIурнай. Рустам, фена, чIехи бубадин къил алай чкадив агакъна. Агакънамазди къил къахчуна, ахпа мад са гъарай гана. Девлериз Рустам атайди чир хъана, ибуру, фена, чпин пачагъдиз хабар гана. “Зун къедалди са тIимил гагъди ам акъвазариз жедатIа аку!” - лагъана девлерин пачагъди. Девлери, фена Рустамаз лагъана: “Чун хътин ажузбур, гьелбетда, ни хъайитIани басмишда; чна чи пачагъдиз хабар ракъурнава; эгер вун къегъал итим

ятла, гьам къведалди акъваз!" "Акъваз тавуна, зи члехи бубадин къисас къахчун тавуна, зун санизни фидач", - лагъана Рустама. "Зун и къил савдагаррин патав эцигиз фида. Алад, куь пачагъдиз хабар це, куь амай халкъдизни лагъ! Рустама, хтана, вичин члехи бубадин къил савдагаррин вахкана, вич Рахш лугъур балкландал акъахна, къеледихъ элкъвена. Девлерин пачагъ Рустамал къве фил кутлуннавай арабада аваз къвез дуьшуьш хъана.

"Гъан акван, - лагъана Рустама Рахшаз, - гила ам арабадай чилел вегъез заз куьмек ая". Вегъена къуна, Рустама ам ялиз башламишна; Рахшани адаз куьмекна, амма Рахшаз гуж гана, адан юкъ хана; Рахш къена. Рустамаз гзаф хъел атана, ида вегъена девдин карч къуна, члугуна. Члугуна, гзаф клевиз ада са къуьл эцяна, адан рикл, лекьер, тухулар акъатна, ам къена. Ахпа ада вичел гужум ийиз кланз, элкъвена вич къунвай девлериз лагъана: "Гила куь нубат я!" - гьардаз са тур вегъена, абурун къилер галудна. Къеледа са эвер-гъарай, са къал-къиямат къупмиш хъана. И эвер-гъарайрин ван хъайила, савдагарри итимар рахкурна, элдиз Рустаман бубадиз ва пачагъдиз хабар це лагъана.

Абур гьасятда атана акъатна. Абур атайла, Рустам къеледа авай къван девлер вири къирмишна, къулухъди элкъвена хкъезвай. Ибур вири элкъвена клвализ хтана; пуд юкъуз Рустаман гилер даклуна амукъна. Клвализ хтайла Рустамавай ибуру хабар къуна: "Ваз вуч хъана, вуна вуч авуна?" - "За зи члехи бубадин къил хкана, къеледа авай девлерни вири къена", - лагъана ада. "Баркалла ваз!" - лагъана вирида адаз.

Са пуд югъ алатна. Гъуьлуьн къерехдал гъар юкъуз пачагъдин къушунрикай вич итим квахъиз хъана. Пачагъди Залаз лугъуз туна: "Им вуч аламат я? И итмар Рустама незвани, абур гъиниз физва?" "Заз чидач, - лагъана Зала, - Рустамавай вичивай жузун ман!" "Хъсан я", - лагъана пачагъди. Ахпа ада хтана вичин хъиз лагъана: "Чан хва, ингъе, и итимар атанва вавай жузаз: гъар юкъуз виш итим квахъзава, абур вуна незвани? Пачагъдини вал шак гъанва". Рустама лагъана: "Къе завай къез жаваб гуз жедач, пака жаваб гуда". Иифиз ада гъуьлуьн къерехда къаравулвал авуна. Идаз акуна хъи, гъуьляй са балклан экъечина, пачагъдин къушунрикай виш итим тлуьна, мад гъуьлуьз хъфена. Экуьнахъ ада хтана вичин бубадиз, Залаз, вичиз акур гъал ахъайна: "Къе за а чи къушунар телеф ийизвайди къада", - лагъана. Рустаман буба Зала пачагъдиз вичин хцин тадбирдикай хабар гана. Рустама вичиз са чил расна, йиф хъайила им балклан къаз фена. Ада балклан къуна, хкана, пачагъдиз къалурна. Пачагъ килигайтла, и балкландал са пурар ала, пурарихъни "Къап-къап" лугъур са тур гала, и турунин винелни "Чагъи чачби чачбагъил багъри; зун-Рустаман балклан я" кхъенвай.

Ирид юкл алай пагъливан Магъамад

Хъана къван, хъанач къван са къари: къаридизни хъана са хва. И къарид хва варцаралди, йисаралди ваъ, йикъаралди, сятералди члехи жез хъана. Цлувад йис хъайила, адан буй ирид юкъув агакъна. Вични гзаф гужлуди хъана. Гъаниз килигна элди адаз ирид юкл алай пагъливан "Магъамад" лагъана тлвар гана. Къаридивай, къуншийрини адаз куьмек авунатлани, ам фалди тухариз хъанач. Са юкъуз им, гишин хъана, куьчедай хтана:

- Диде чан, заз фу це, - лагъана.

Къариди гададин вилик гъана къуд фу эцигна. Магъамада и къуд фуни тлуъна, амма ам тух хъанач.

- Диде, - лагъана ида, - мад амачни?
- Ама, чан бала, - лагъана дидеди суфрадик кумайбурни идан вилик эцигна. Ибурни вири тлуъна.
- Диде, мад амачни? - хабар къуна Магъамада.
- Амач, чан бала, - жаваб гана дидеди.
- Бес къуншидизни амачни?
- Чидач ман, чан бала, - лагъана, диде фена, амма адаз фу жагъанач. Ківализ хтана дидеди фу жагъун тавурди вичин хциз лагъана. Хци дидедивай хабар къуна:
- Гъуърни авачни?
- Ваъ, чан хва.
- Бес, а гъуър гина жедайди я?
- Регъве, чан хва, - лагъана дидеди.

Магъамад регъуъз фена. Нинди я, нинди туш, гъич хабарни къун тавуна, гъуър авай къве шешел къве хъуъчлуък къуна ківализ хтана. И гъуъруъкайни фу чраз туна, вири тлуъна къаткана. Къари-дидедиз вични нез кичле хана, ам къуншидин ківализ фена ксана.

Пакамахъ Магъамад руфуник каш кваз ахварай аватна. Ківалин и пата, а пата вил элкъурна. Ваъ, недай мад затіни амач. Са затіни жагъуън тавурла, ам фена къавал. Идаз къуншидин гъаятдай са къантла гамиш акуна. Ида, фена, карч къуна галчурна, ам чпин гъаятдиз гъана. Туклуна ида имни тлуъна. Идакай адаз ифей хъраз са стлал яд аватайди хъиз хъана. И гъал акурла, къуншиди фикир авуна хъи, эгер са къве чувал гъуъруъкай адаз фу авуна гайитла, ада заз уьмуърлух кудай кларасар гъида. Къуншиди гъа икл авуна. Магъамад арабани гваз тамуз фена. И къве чувал фу ида рекъе тлуъна куътягъна. Атана агакъна ам тамув, яклв къачуна, им са патахъай агахъна, ида и тамун са пай къирмишна. Адаз гишин хъана, ина-ана вил экъуърна: недай заті жагъун тавурла, хтана арабадик квай са гамиш туклуна тлуъна. Мад башламишна там къирмишиз. И тама авай вири тамар атлана. Хтана амай гамишни тлуън хъувуна. Ахпа ада, хъфена тамуз, атлай къван кларасар ківатіна, са Къаф дагъ къван гъамбар авуна. Рагъни и кларасрин дагъдин къакъанвиляй чуьнуъх хъана, мад акваз амукънач. Югъ серин хъана. Там атлудайла, инавай ваклар тамун къвалав гвай зурба чумурриз фенай къван. Ида фена гъабурукай зурба къве къабан къуна, гъана арабадик кутлунна. Ахпа башламишна вири кларасар и арабада эцигна, араба кларасрин кланикай такваз, са дагъ хътинди хъана. Са жуьре хъиз къекъерал, цуьнуьйрал кутлунна, и дагъ хътинди ида къабанарни кваз галчурна хуьруъз хкиз башламишна.

Нисинин вахт тир, амма и дагъ хътин кларасрин гъамбарди рагъ клевнавайвиляй, югъ мичли жез башламишна. Фекийри, рагъ къур хъиз хъана, къаварал экъечіна цурун лигенар гатаз башламишна. Ибур килигайтла, яргъай Къаф дагъ хътинса шей къвезва, имни атунвай хуьруъз мукъва жезва. Килигайтла, жемьатар, хуьр басмишдаивал я. Ибур вири - итим, паб, аял-куьял сад-садак акахъна, хуьряй катиз башламишна. Къари-дидени вичин гада феи патахъди катна. Им килигайтла, гадади михъиз там атлана, са дагъ хътинди авуна, галчлурна хуьруъз хкизва. Къари-дидеди

лагъана: “Чан бала, ваз минет хъуй, акъвазра. Жемятар, хуърел дагъ аватзавай хъиз хъана, вири катзава”. Магъамад дидедин члалаз килигна. Ада кларасар хкун акъвазарна, къабанар арабадикай хкудна, къвед къве хъуьчлукъ къуна клвализ хкана. Ибур ида къведни туклуна, и йифиз тлуьна. Къариди фена жемятдиз лагъана: “Куьн катмир, хъша хуьруьз. Ам дагъ туш, абур зи гадади гъизвай кларасар я”. Жемятар, кичлез-кичлез элкъвена, хуьруьз хтана.

Атана йиф хъана. Фекъи-фахра мисклиндиз клватл хъана, ибуру меслятна. Къазиди лагъана: “Килиг жемятар, заз ктабрай жагъанва хъи, къаридин гададикай аждагъан жеда лагъана, ада чун вири тергда”.

Жемятди лагъана: “Бес чна гъиклин, вучин?” “Эгер куьн ва гъадан диде рази хъайитла, - лагъана къазиди, - ийидай кар заз чида. Африка тлвар алай са вилаят авайди я, анин тамара зурба асланар жедайди я. Чна ам асландин як гъиз гъаниз ракъурда. Анизни яхцлур йикъан рехъ я. Адавай и рехъ атлуз жедач, атлайтлани, аслани ам текъена къутармишдач”. “Чна ам аниз вуч багъна авуна ракъурда?” - лагъана жемятди. “Къари-диде, къасухдай азарлу хъана, къаткурай”, - лагъана къазиди. - Ахпа гадади адан гъал- агъвал хабар къурла, ада лугъурай: “Уф, чан хва, зи дердиниз асландин як хъайитла дарман жеда, тахъайтла ваъ. Ахпа къариди ам Африкадин тамариз ракъуррай”. И меслятдал ибур вири рази хъана, инлай гъарма вичин клвализ хъфена. Пакад юкъуз къари “угъ... угъ...” ийиз къаткана, Магъамад хтана, килигайтла, диде азалу я. Ида, дидедин пелел гъил эцигна, адавай жузуна:

- Ваз вуч хъанва, ваз вуч кланда, диде чан?
- Чан бала, зи тлал лап маса тлал я, заз анжах асландин яклукай дарман жеда, тахъайтла зун рекъида.
- Я чан диде, бес абур гъина жедай затлар я?
- Абур, чан хва, - лагъана къариди, - хъайитла Африкадин тамара жеда, масана жедач.
- А чка гъинихъ галайди я, диде?
- Къибле патахъ гала, чан хва.

Ирид юкл алай Магъамад рекъе гъатна, дере атлуз, тепе атлуз фена, яхцлур юкъуз фидай рекъиз, ам пуд юкъуз фена агакъна. Гишин жанавур хъиз гъахъна тама къекъведайла, идаз вич акурла кичле хъана чумурриз гъахъзавай са аслан акуна. Им тепилмиш хъана фена. Вегъена асландин клвач къуна галчлурна. Асландай гъарай физ-физ, ада ам акъалжна са паядал, и пад, а пад авуна, къенерни амаз алугарна, михъиз тлуьна. Мад чумурра гъахъ хъувуна, са асландин къамалай къуна, къуьнел эцигна, ам клвализ рекъе гъатна.

Пуд йикъалай ам вичин клвализ агакъна. Аслан туклуна, са тике як чрана вичин дидедиз гана, амайди вири вичи тлуьна. Амма дидеди як тлуьнач, ам чуьнуьхна. Магъамадни, вич галатнаваз акуна, ксана.

Пакад юкъуз ирид юкл алай Магъамад чатун устлардин къилив фена, вичиз хиве къур ганвай къве виш пут къведай гуьрз къахчуна хтана. Ахпа вири жемятар майдандал клватлна.

- Жематар, килиг за и гуьрз цавуз гвадарзава, - лагъана ада вичин гуьрз цавуз гадарна. - Жематар, гила куьн чукlykl, пака и вахтунда и майдандал хъша.

Жемайтар хъфена секин хъана. Йиф акъатна, югъ хъана, жематар ида тапшурмишай вахтунда майдандал kлатl хъхъана. Ирид юkl алай Магъамадни атана майдандин юкъни- юкъвал, кылелай хутlунна, kвачин кылел тик акъвазна.

- Килиг, жематар, гила гуьрз хтана зи кылел аватда, - лагъана ада.

И арада гуьрз хтана адан кылел аватна, патар-патар хъана гъарнихъ чклана. Идаз чатун устlаррикай хъел атана. Устlардин патав фена, ада лагъана: “На гуьрз гзаф бушдиз расна. Идан къимет пуд виш манат ятlа, ма ваз вад виш манат, заз са вад виш пут къведай цlийи, мягкем са гуьрз раса”. Устlар рази хъана. Гуьрз расна тамам хъайила, мад Магъамада вичин гуьрз къачуна фена, вири жемат майдандал kлатlна. Жематдиз акваз-акваз, мад ида вичин гуьрз цавуз гадарна, ахпа жематдиз лагъана: “Гила куьн ахлад, пака и вахтунда хъша”. Ибур вири хъфена. Пака гъа и вахтунда вири жемат и майдандал kлатl хъхъана. Ирид юkl алай Магъамад майдандал, къве kвач чиле акlурна, тик акъвазна. Са вахтунда цавай “гув-в-в..., гув-в-в...” ийиз дагълар уьцlуьдай хъиз, къатl кулак галаз гуьрз хтана, Магъамадан килин куkлвал алуькна, цlайлапанди ягъайди хъиз, вад виш сажиндин чил атlана, чиле гъатна.

- Гъан жематар, гила заз чир хъана идакай заз гуьрз жедайди, - лагъана Магъамада гуьрзуьнин къекъиникай къве тlуб кутуна, чиляй ахкъудна, жематрин вилик эцигна.

Жематар идан къуватдал тажуб хъана амуькна, абуруз гзаф хвеши хъана. Са къуьзуй итимди лагъана:

- Аферин, чан хва, ваз на хъвайи дидед нек гъалал хъуй.
- Жематар, гила заз ихтияр це, а инсан туькъуьндай залум девлерихъ галаз за дяве ийида, - лагъана Магъамада.
- Ваз ихтияр я, чан хва, ваз аллагъ куьмек хъуй, вун душмандин винел гъалиб хъуй. Къеве гъатай чкадал чунни ваз куьмек я, - лагъана жематди.

Пакад юкъуз пагъливан Магъамад, дидедивай гъалалвал къачуна, вичин гуьрзни къалхан къвалал вегъена, рекъе гъатна. Дерек атlуз, гуьрзуьналди дагълар къван хандаklар атlуз, фена им, агаькна са тамун къерехдив. Ина идал са кас гъалтна. Килигайтlа, и касди тарар ялиз, пунай акъудиз, атlа патахъ эцигзава.

- Яъ, за дуьньядал зун зурба кас я лугъузвай, залайни зурба ксар ава къван, - лагъана ада салам гана.
- Алейкум-салам, - лагъана ада.
- Я стха вун вуч зурба кас я! - лагъана Магъамада.
- Гъей, стха, зун зурба кас яни, вад виш пут къведай гуьрз са йикъан рекъиз цавуз акъудна, гъам кылел гъалчайлани кылиз затlни тежедай ирид юkl алай пагъливан Магъамад?
- Гъам зун я, стха.
- Чан стха, вун гъиниз физвайди я?
- Зун кыл туьklвей патахъ.

- Зунни ваз юлдаш хъуй ман.
- Хъуй ман, чан стха, ви тIвар вуж я?
- Зи тIвар Хайбер я.

Ибур къведни рекъе гъатна фена. Са йикъан рекъиз фейила, ибуруз тупар ядай хъиз ванер къвез, са дeредa циф хъиз руг гъатнаваз акуна. Мукъув агакъна килигайтIа, инал са инсан ала, им цIуд метр яргъивал, пуд метр гъаркъуьвал алай сад я; ида, дагъдин са пата са кIвач, са патани муькуь кIвач акIурна, дагъларик капашар кутаз, дагъларикай дуьзенар ийизва.

- Салам-алейкум! - лагъана ибуру.
- Алейкум-салам! - лагъана ада.
- Я стха, вун вуч зурба кас я, дагъларикай дуьзенар ийизвай! - лагъана Магъамада.
- Гъей, стха, зун зурба кас яни, вад виш пут къведай гуьрз цавуз гадарна, кылел гьалчайла, кылел са тIурни тежедай пагъливан Магъамад?
- Гъам зун я, стха.
- Куьн гъиниз физвайбур я?
- Чун гъурч ийиз физвайбур я.
- Зунни квез юлдаш хъуй ман.
- Хъуй ман, стха, ви тIвар вуж я?
- Зи тIвар Элбуран я.

Ибур пудни юлдaшар хъана, фена са тамув агакъна. Пагъливан Магъамада лагъана: "Юлдашар, югъ няни жезва, чазни гишин хъанва, чна хинкIар авуна кIанда. Садра чна фена гъурч ийин, амай цин ва гъуьруьн къайгъу чна ахпа ийида". Вири рази хъана. Пудани фена са агъзур ничхир гъана, дагъ хътин са гъамбар авуна. Магъамада лагъана: "Хайбер, на фена кIарасар гъваш! Зунни Элбуран фида, чна са къажгъанни гъур жагъурна гъида". Ибур фена, Хайбера кIарасар гваз хтана, са хуьр алай къван чкадал цIай авуна гъазурна. Магъамадани Елбурана вад шешел гъурни, цIай ацIурна, къве мертебадин кIвал хътин къажгъанни гваз хтана. Вад шешел гъуьруькай тини ишинна, вад виш жендекни кутуна хинкIар авуна тIуьна, ибур къаткана.

Пакамахъ къарагъна, мад къве виш жендекдикай недай затI авуна, тIуьна. Магъамада лагъана: "Юлдаш Хайбер, вун акъваз, на чаз хуьрек ая. Чун пакад къан суьрсетдин къайгъу ийиз фида". Хайбер амуькъна, ибур гъурчез фена. Ада яд гъана, цIай хъувуна, амай пуд виш ничхирни кутуна, къулал хинкIар эцигна. И вахтунда вичел са юкI алай, чурудал къве юкI алай са инсан атана.

- Салам-алейкум, чан хва!
- Алейкум-салам, чан буба, ша илиф! - лагъана Хайбера.

Им атана ацуькъна. Са арадилаь ада лагъана: "Са тIимил як це тIун". Хайбер са ютур хкудна гана. Им тIуьна, мад ида лагъана: "Са тIимил як хце тIун". Хайбера са ютур мад гана, имни тIуьна. Къуд лагъай сеферда як хкIан хъайила, Хайбера идаз лагъана: "Мад хгудач, ви ягъсузвал вуч я, бес хъуй тIун. За им зи юлдашриз авурди я". ИкI лагъайла, къуьзуьда къуна Хайбер вичин кIаник кутуна. Ахпа вичин чурудай са чIар акъудна, адан гIилерни кIвачIер кутIунна, санихъ вегъена, къажгъандавай хинкIар вири тIуьна, хъфена. Хайбера, Магъамадахъай кичIела, гзаф

чабалмишвилерна, гилерни кIвачер гъургъуь авуна, са жуьре ахъайна. Тадиз цийи цикIелай хинкIар хъувуна. Ахпа юлдашар хкведалди агакъариз хъанач. Юлдашар хтана, Магъамад килигайтIа, хинкIар гъазур хъанвач, хъел атана лагъана:

- Къе пакамлай ацукъна, вавай гилани са хинкIар гъазуриз хъаначни?
- Къажгъандавай яд экъична, за цийи цикIелай яд хкана хъувурди я, - лагъана вичин багъна акъудна Хайбера. Са арадила хинкIар хъана, абуру тIуьна.

Пакад юкъуз ибуру хуьрек ийиз Элбуран туна. Идани хуьрек авуна гъазур хъайила, мад къуьзуь кас атана. Им, салам гана, атана ацукъна. Элбураназни ида Хайбераз хътин кар къуна, къажгъанда авай къван хуьрек вири тIуьна, хъфена. Элбурана вичи-вич са гъалда ахъайнатIани, идавайни юлдашар хкведалди хуьрек агакъариз хъанач.

Пагъливан Магъамадаз мадни хъел атана. Пакад юкъуз ада ибур къведни ракъурна вич акъвазна. Ида цIай хъувуна, хинкIар ийиз башламишна. Гъуьрчез фейибур чпин къилел атай къисайрикай суьгъбет ийиз, “ажеб жедай пагъливан Магъамад ада кутIунна, чун хкведалди гъакI амукънайтIа”, - лугъуз хъана.

ХинкIар гъазур жезвайла, мад гъа къуьзуь кас атана:

- Салам-алейкум! - лагъана ада.
- Алейкум-салам.
- Са тке як це тIун.

Магъамада къажгъандикай хкудна са пад як гана. Ада як тIуьна, “мад це тIун” лагъана. Магъамада мад идаз як гана. Гъа икI къуд лагъай сеферда “як це!” лагъайла, Магъамада лагъана: “Им ваз авунвайди туш, зи юлдашриз авунвайди я”. Къуьзуьдаз, имни муькуьбур хъиз, къуна, кутIуниз кIан хъана. Пагъливан Магъамада къуна, ам цавуз гадарна. Къуьзуь кас цавай аватна, са таран хилел алуькна, таран хел адан са къвалаз фена, гъанал и патахъ, а патахъ галтад жез аламукъна.

Юлдашар хтана килигайтIа, хинкIар гъазур хъанва. Недайла, абуру са тIимил регъуьвилер ийиз башламишна. Магъамада лагъана: “Регъуьвилер ийимир, неъ, абур жери кIвалахар я”. ТIуьна, ибур тух хъана, са тIимил амуькна. Магъамада лагъана: “Хайбер, алад, атIа ламран хъиз и амайди це”. Хайбер кичIез-кичIез адан патав фена, лагъана: “АтIанал аламай хуьрек неъ”. Адаз вич абуру рекъидай хъиз хъана, къудгъунна катна. Хайбера хтана ибуруз хабар гана.

- Къарагъ, гадаяр, - лагъана Магъамада, - адан гуьгъуьниз фена кIанда. Вуч ятIани, идахъ са кар ава.

Къарагъна ибур галтugna. Ката-галтуг, ката-галтуг, эхир атана са рагал агакъайла, арада са виш метр амаз, ам цуькI хъана квахъна. Ибур и рагал фена килигайтIа, инал са зурба къван ала; и къван алудайтIа, ина са къую ава. Ихътин къуюдиз фидай кас, абуруз инсандин шикилда аваз атай и аждагъан яз жагъана.

Пагъливан Магъамада лагъана: “Герек атIа ватегада алай къван цилер вири гъана, низ вегъена кIанда”. Ибуру цилер гъаз хтана, сад-садахъ акална, къулалай цил вегъена сифте Хайбер авадарна къуюдиз. Са къад камунин чкадиз авадарайла, им

“куда, тлада!” лугъуз амукъна. Юлдашди им къулухъ члугун хъувуна. Ахпа Элбуран авадарна. Идани “куда, тлада!” лугъуз, гъарайиз хъана. Элбуранни ибуру ахкъудна.

- Гила зун авадара, - лагъана пагъливан Магъамада. - За гъикъван “куда, тлада” лагъайтлани, цил винелди члугвамир, бушара.

Пагъливан Магъамад къуюдиз авадарна. Бад агъзур юкI алай цил куътягъ жез-тежез им чилив агакъна. Цил ахъайна им килигайтла, - инаг къил-тум авачир са гъаят я, и гъаятда багъ ава, багъдани са пуд кIвал авай; инлайни элкъвена пару члугунва. Им сифте кIвалин рак ахъайна килигна, идаз акуна хъи, ина са рушан метIел къил эцигна, пуд къил алай са аждагъан къатканва.

Рушаз и гада акурла гзаф хвеши хъана, амма аждагъанди ам рекъизни кичIе хъана. Ада вичин сивел гъил эцигна, плузаррикай лагъана:

- Аман, вун иниз гъинай акъатайди я? Аждагъандиз хабар хъайитла, вун ада рекъида гъа! Тадиз ахлад!

- Ваз кичIе жемир вах, зун гъа залумдин чан къачуз атанвайди я, - лагъана пагъливан Магъамада аждагъанда са къуъл эцяна.

Аждагъан ахварай аватнач, анжах муькуь къвал элкъуърна къаткана. Пагъливан Магъамада мад са къуъл эцяна, гъарай гана, лагъана: “Къарагъ, душман, зун вахъ галаз женгиниз атанвайди я”. И вахтунда аждагъан ахварай аватна, килигайтла, кIвале инсан ава. Къудгъунна къарагъна, ам пагъливан Магъамадал тепилмиш хъана.

- Инал дяве жадайди туш, майдандиз экъечI, залум, - лагъана пагъливан Магъамада. Ибур къведни къецел экъечIна, дяве ийиз башламишна.

- Ягъа, душман, эвел нубат види я, - лагъана Магъамада.

Аждагъанди ягъайла, ида къалхандади вич хвена, метIерихъ къван им чилиз гъахъна. Пагъливан Магъамадаз гзаф хъел атана, ида вири вичин къуват санал кIватIна, аждагъан яна. Ам, кIвачел ахкъваз тахъана, ярх хъана, къена.

Магъамада, фена, руш багъдиз хкана, адавай жузуна:

- Мад ина вуж ава?

Руша лагъана:

- Бес флан рак ахъаяйла, ана идан къулан стха ава, вичелни вад къил ала. Ам гужлуди я. Адалайни анихъ галай рак ахъаяйла, ана ибурун чIехи стха ава, вичелни ирид къил ала; ам виридалайни гужлуди я, ада са пагъливанни тадайди туш, вун мукъаят хъухъ.

Магъамада къвед лагъай рак акъаяйтла, инани са рушан метIел къил эцигна, вад къил алай аждагъан ксанва. Магъамада, динма-диндирма, фена, аждагъанда са къуъл эцяна. Аждагъандиз гъич хабарни хъанач. Къвед лугъур сеферда къуъл эцягъайла,

аждагъан юзана: “Гадра тIун а тIветI”, - лагъана ада. ИкI лагъайла, пагъливан Магъамадаз хъел атана, кIевиз кyuл эцяна: аждагъан ахварай аватна. Ахъайна вилер, килигайтIа, кIвале са инсан ава. Хъел атана, идан чIарар цаз-цаз хъана акъвазна; къачуна вичин гуърз, пагъливан Магъамадал тепилмиш хъана. Пагъливан Магъамада лагъана: “Инал дяве ийидайди туш, майданда экъечI, залум!” Ибур къведни женгиниз экъечIна. Сифте аждагъанди яна, идавай затIни хъанач. Пагъливан Магъамад гъар сеферда ягъайла, аждагъандин са кыл алатиз, адани а кыл алатайтIа, и кыл амазма лугъуз хъана. Эхир Магъамада вад кылни яна галудна, аждагъан къена, и рушни ида хутахна багъдиз, муькуь рушан патав эцигна.

Ибур инал акъвазна, вич, раk ахъайна, пуд лугъур стха авай кIвализ фена; инани са рушан метIел кыл эцигна, ирид кыл алай аждагъан къатканваз хъана. Руша гададиз явашдиз лагъана: “Вун иниз гьикI акъатна? Хабар хъайитIа, ида вун са нер хилез чIугвада, тадиз ахлад!” Пагъливан Магъамада “къайгъу авач, вах” лагъана, аждагъанда кyuл эцяна. Адаз хабарни хъанач. Хкунал алай шиш къачуна, аждагъандин кIвачIин кIаняй сухна. Аждагъан уях хъана: “Къарагъ, душман, гъазур хъухь! Зун вахъ галаз женг ийиз атанвайди я”. Аждагъан, вилерай цIай чкIиз, яру хъана, къарагъна.

Ирид юкI алай пагъливан Магъамада им руфункай кyuна, къецел гадарна. Яна гуързуьналди, аждагъандин ирид кылни алудна, аждагъан къена. И рушни муькуь рушарин кылив хкана.

Магъамада ибурувай хабар кyuна: “Я вахар, куьн гьинай я, куьн иниз гьикI акъатайбур я?” Рушари лагъана: “Чан стха, чун гъарма сад са пачагъдин руш я. И аждагъанри чи бубайрихъ галаз дяве авуна, чун къакъудна гъана, тIвар патахъай хуьзвайбур я”.

Рушари и аждагъанрин вири къизил, гимиш, якъут авай чкаяр идаз къалурна. Идани вири кIватIна, къватийра туна, ибурни къахчуна, рушарни галаз вич атай къуюдин кIаниз атана. Ина шейэр кутIуниз, цIил хъуткьунарна. Винел алай юлдашриз чпин юлдаш хкъезвай чIал чир хъана, цIил ялна, и шейэр винел акъудна. Ибуруз акуна хьи, цIилинихъ сандухар гала. Ахъайна килигайтIа, сандухрин къене къизил, гимиш ва маса гъахтин багъа затIар ава. Тадиз ибуру цIил къуюдиз авадар хъувуна. Гъа и саягъ ибуру вири шейэр къуюдай ахкъудна, анжах пуд рушни пагъливан Магъамад амуькна. И арада цIил мад къуюдиз авадар хъувуна, цIилинихъ са руш акална, винелди акъудна, ахпа къвед лагъай руш акъудна. Ибурувай и къве юлдашди жузуна: “Чи юлдаш пагъливан Магъамад гьикI хъана, ада вуч ийизва?” Рушари жаваб гана: “Валлагъ, ада пуд аждагъан къена, чунни къахчуна, абурун хазинаярни. И сандухра авайбур абурун хазинаяр я, ам вич са рушни галаз къуюдин кIане ама”. ИкI лагъайла, ибуру мад цIил къуюдиз авадар хъувуна. Магъамада рушаз лагъана:

- Гила вун винел хъфена кIанда.

- Ваъ, сифте вун ахлад. Вучиз лагъайтIа, на икъван зегъметар чIугуна, икъван игитвилер къалурна заз чида на зун тантийидайди. Белки, лугъуз жеч, инсанар я, вун абуру ахкъуд тавуртIа, ахпа за вучда? Вун ина амаз зун дуьньядал гьикI дуланмиш жеда? - лагъана руша.

- Вагъ, жедач! Сифте вун хъфена кIанда.

- Аkl хъайила, - лагъана руша, - за ваз инин сир лугъун: лугъуз жеч, инсанар я, эгер абуру вун ина туртла, югъ нисини хъайила, и булахдал кьве жейран кьведа: сад лацу, сад члулав. Вун са далдадив чуьнуьх хъана акъваз. Абуру яд хъвадайла, тадиз фена лацу жейрандин клвач яхъ; ада вун экуь дуьньядал ахкъудда. Вара-вара, бахтсуз хъана, члулав жейрандин клвач кьаз клан жемир, ада вун члулав дуьньядиз тухуда. И руш винелди ахкъудна. Идан гуьрчегвал акурла, Хайбера Элбуранахъ галаз меслятна: “Эгер чна пагъливан Магъамад ахкъудайтла, и руш ада вичиз кьачуда; белки, ада чи кьилелни са бала гъин, ша, чна ам кьуюдин клане тан”, - лагъана.

Ибур кьуюдин сивел кьван эцигна, чеб рушарни галаз хъфена. Пагъливан Магъамад, цил гила-мад авадарда лугъуз, са кьадар вил алаз акъвазда. Цил авадар хъувун тавурла, руша лагъай гафар риклел хтана, идан гьал гзаф перишан жеда. Эхир чара акъалтна, им фена булахдал, са далдадив чуьнуьх хъана, жейранар вилив хуьз акъвазда.

Сят цикъвед хъана, дугъриданни, и руша лагъай жуьредин кьве жейран атана. Ибуру булахдила яд хъвана хъфидайла, гададиз гьил вегъена лацу жейрандин клвач кьаз клан хъана. Кар нягс хъана, идан гьиле члулав жейрандин клвач гьатна. Гьатнамазди, чир тахъана, им а члулав жейрандин винел акъахна. Ида им ирид чилерин кланик квай маса дуьньядиз тухвана.

Экуьнахъ нехирар акъуддай вахтунда ам са шегъердиз агакьна. Ина идаз маса жуьредин, са гзаф къариб члаларал рахадай, сарар лацу, чеб члулав инсанар акуна. Ина адал са къари гьалтна. Пагъливан Магъамада и къаридиз гьилин ишарадалди лагъана: “Зун са къариб я, гъич са илифдай чка авачни?” Къариди, гъавурда акъун тавуна, идаз са кьас фугъана гана.

Магъамада: “Заз фу кландач”, - лагъана, кьилик гьилер кутуна вичиз кьаткидай, ял ядай мензил кланзавайди чирна. Къариди и кар кьатлана, вичихъ галаз ам клвализ хутахна.

Магъамад ина илифна; вичин гуьрз, кьалханни эцигна, чин- гьил чуьхуьз гъазур хъана. Иниз-аниз килигна, санайни яд жагъанач, эхир атана ацукьна. Къариди идан вилик вичихъ авай-авачир фу-затл гъана эцигна. Са гъвечли жемина цана ядни эцигна. И кар акурла, пагъливан Магъамада и шегъерда яд тахъун кьатлана. Ида ишарадалди и ци туьдни бегъем кьежир тийидайди кьалурна. Къариди яд авай вацлал аждагъан алаз, ада яд тагузвайди ишарадалди Магъамадаз чирна. Магъамада лагъана:

- Ша, яд алай чка заз кьалура!

- Анал фейитла, чун рекьиди, чун кьведни неда аждагъанди, - лагъана къариди.

Пагъливан Магъамад вичин гуьрзни кьалхан кьвалал вегъена, кварни кьачуна, къарини хъуьчуьк кутуна, яд галай патахъ фена. Къариди яргъалай яд алай чка идаз кьалурна, вич катна хтана. Магъамада аждагъан саймишни тавуна, квар ацлурна хтана. Къари килигайтла, - квар цивди ацланва. И кардал им гзаф мягътел хъана. Ада шадвиляй Магъамадаз гзаф теменар гана, лагъана: “Вун иниз гъинай атана акъатна?” Чна и залумдиз гьар гьафтеда кьилел хунча алаз са руш тухуз, адавай клвализ са квар яд кьачузвайди тир”.

Пакад юкъуз мад Магъамада, аждагъан саймиш тавуна, яд гъана. Пуд лугъур сеферда яд къачуна, им хуьквезвайла, идаз яргъалай къилел са хунча алаз, къилди са руш къвезваз акуна: жемьтарни вири, гъиле кварар аваз, яргъал акъвазнава. И ирид къил алай аждагъанни, къвачел къарагъна, и руш вилив хуьз акъвазна.

Ирид юкI алай пагъливан Магъамада, гъилелди ишара авуна, и рушаз вичин муькув ша лагъана. Рушавай, аждагъандихъай кичIела, къвез хъанач. Пагъливан Магъамада фена рушан гъиле авай хунча качуна; руш инал акъвазарна, аждагъан галай патахъ килигиз, адакай ягъанатар ийиз, капашдалди аш нез башламишна.

- Эй инсан, вун мугъман яз акуна, са юкъуз, къве юкъуз за ваз чуькънач. Гила на заз гъизвай суьрсетни къакъудна. И кар за къабулдач, - лагъана, гъарайна аждагъанди.
- Ви гъилей вуч къведатIа, гъам ая! - лагъана, пагъливан Магъамад, вичин тIиш михъиз-михъиз, аждагъандин къаншардиз физ башламишна.
- Гила за вун рекъида, бес я на закай авур ягъанатар, - лагъана хъел кваз аждагъанди.
- ЭкъечI майдандиз, залум, зун ви чан къачуз атанвайди я,- лагъана Магъамада.

Ибур къведни, чпин яракъарни гъазурна, женгиниз экъечIна. И вахтунда жемьтдик зурзун акатна, са паяр катиз башламишна. Эвел аждагъанди яна, адавай кар гуз хъанач. Ахпа ирид юкI алай пагъливан Магъамада, вичин къуват санал къватIна, ирид гуьрз вегъена, аждагъандин ирид къилни пад-пад авуна. Аждагъан ярх хъана, къена. Ида аждагъандин тIишер, плузар атIана, са ягълухдик кутуна, вичин гъилер-затIар чуьхвена, хтана. И агъвалат рушаз лап хъсандиз акунай. Магъамада и рушаз лагъана: “Гила вун ахлад, фена жемьтдиз лагъа: къе яд тухуз жедач, яд михъиз иви я, пака атана тухурай”.

Руша хъфена жемьтдиз лагъана. И кардикай пачагъдизни хабар хъана. Пакад юкъуз и кардин шадвилей шегъерда зурба суварар хъана. Пачагъди, жемьтди и кас вуж я лугъуз хъана. Эхир пачагъди вири жемьтар къватIна, и рушаз къалурна. Жемьтар вири куьтягъ хъана, руша “садни туш” лагъана. Пачагъди чавушривай жузуна:

- Мад и шегъерда кас амани?
- Флан къаридин къвале къариблукъдай атай са кас ама, мад маса касни амач, - лагъана чавушри.
- Алад, гъадазни ша лагъ, - лагъана пачагъди.

Чавушри фена пагъливан Магъамадаз эверна. Имни, вичин яракъарни къвалал вегъена, аждагъандин тIиш-плуз квай ягълухни гъаз атана. Рушаз им акунмазди чир хъана: “Гъа и кас я, пачагъ, вун сагърай”. И чIавуз пагъливан Магъамада: “Белли, - ам зун я, пачагъ, вун сагърай” - лагъана, аждагъандин тIишер, плузарар квай ягълух ахъайна, пачагъдиз къалурна. Пачагъ, вичин назир-вазирни къахчуна, и гадани галаз вичин къвализ хтана. Адаз пагъливан Магъамадаз назирвал гуз клан хъана.

- Ваъ, пачагъ вун сагърай, - лагъана Магъамада, - заз квевай кландай са затIни авач.
- Бес ви мурад вуч я?
- Квевай алакъайтIа, зун винел алай дуьньядиз ахкъудун я.

- Ам чалай алакьдай кар туш, флан чкадал са зурба чандар тар ала, гьа тара са туьтуькьуш ава, ам винел дуьньядиз физ хуьквезвайди я; хьайитIа, вун гьадавай хутахиз жеда.

Инлай пагьливан Магьамад тадиз ида лагьай патахъ экъечIна фена. Фена, фена, ам агакьна а таран кланик. Тарай и туьтуькьушдин шарагрин ван къвез хьана. Са гзаф вахтунда им таран кланик ацукьна, ахпа хиялар, фикирар ийиз, им инал ахвариз фена.

Са вахтунда шарагрик гзаф хьел акатна. Ибурун ванцел Магьамад ахварай аватна. КилигайтIа, са гзаф зурба гьуьлягь шарагар нез кланз тараз акьахзава. Къудгьунна къарагьна, Магьамада вичин гуьрзуьналди и илан кукIварна чилел вегьена, вич хьфена мад къаткана.

Шарагрин диде цавай хуькведайла, идаз акуна хьи, и таран кланик са чулав затI ква. Идаз им вичин балаяр нез атанвай душман хьиз хьана, ягьиз клан хьана. И арада шарагри, и кар акуна, чпин дидедиз гьарайна, лагьана: “На вуч ийизва, ам чун нез къвезвай душман кьейиди я, ваз хьсанвилиз писвал ийиз кланзавани?” Инлай туьтуькьушдиз чир хьана: эвечIна вичин кьве лувни ахьайна, идаз серин ийиз акьвазна.

Са арадлай пагьливан Магьамад ахварай аватна, идаз вичин винел са дагь алайди хьиз хьана, кичIе хьана. Къушра идаз лагьана:

- КичIе жемир, инсан, зун къуш я. Зун ви къуллугьда акьвазнава, ви метлеб вуч ятIа лагь.

- Зи метлеб - на зун винел дуьньядиз ахкъудун я, - лагьана Магьамада.

- За вун винел дуьньядиз ахкъудда, - лагьана къушра, - анжах вуна заз ирид тIанур фу, ирид гамиш ва ирид цел яд суьрсет гьваш, гьикI хьи, аниз яхцIур йикъан рехъ ава, тахьайтIа чун агакьдач.

- Башуьсте! - лагьана Магьамада.

Ада, пачагьдин кьилив фена, гьада лагьай къван шейэр къачуна, пакад юкъуз и тарцин кланик хтана.

Туьтуькьуш, и суьрсетни ирид юкI алай пагьливан Магьамадни вичин далудал эцигна, рекье гьатна. Ибур агакьиз зур йикъан рехъ амаз, суьрсет куьтягь хьана. И кардикай туьтуькьушдиз хабар хьана. Ида къасухдай Магьамадавай як тIалабна: идани як амачиз акурла, вичин ютурдикай атIана, са зул адан сиве гана. Туьтуькьушдиз и кар чир хьана. Ада як тIуьн тавуна вичин мецин кланик кутуна туна. Ибур винел дуьньядиз агакьайла, къушди идаз лагьана:

- Гила эвечI, чан инсан, чун винел дуьньядиз агакьна.

Пагьливан Магьамад эвечIна, ацукьна.

- Ацукьмир, ахлад! Ваз ахпа рехъ чир жедач, - лагьанакъушди.

- Къайгьу авач, заз рехъ чида, гила вун ахлад, - лагьана Магьамада.

- Ваъ, пагьливан Магьамад, садра вун ахлад, зун килигин, - лагьана къушди.

Пагъливан Магъамад къарагъна, къецливал ийиз-ийиз хъфиз башламишна. Къушра адаз эвер гана, вичин патав хкана: “Я инсан, вуна ахътин кар вучиз авуна? Ам ганачиртIа, ваз зун гишила рекъидай хъиз хъанайни?” - лагъана, ада вичин мецин кIаник кутунвай як хкудна, Магъамадан ютурдал эхцигна, ахпа вичяй са цIакул акъудна, ам сагъар хъувуна, рекъе хутуна, вични элкъвена вичин балайрин патав хъфена. Ирид юкI алай пагъливан Магъамад вичин вилаятдиз хъфиз башламишна. Шегъердиз агакъдалди идал са кас гьалтна. Ида и касдивай шегъерда вуч хабар аватIа жузуна. И касди лагъана: “Валлагъ, чан стха, чи шегъердиз Хайберни Элбуран лугъуз къве пагъливан атанва, абуру ина зурба кIвалерни авуна. Къе Хайбера вичиз мехъер ийизва”.

И ван хъайила, пагъливан Магъамадан чанди цIай къуна; ам тадиз хтана, далдамрин ванцелди атана, дуьз и мехъер авай кIвализ фена.

Атана килигайтIа, гъа вичиз къачуда лагъанвай руш и кIвале ава. Ибур къведни, чеб-чпиз чир хъхъана, гарданра гьатна.

И вахтунда Хайберни Элбуран, кьилер чиле туна, акъвазна. Пагъливан Магъамада, фена, ибурун къведанни ченейрихъ галукъарна, ахпа гьил къуна чуьлдиз акъудна.

- Хъсанвилиз писвал ийидай алчахар и дуьньядал герек туш,- лагъана ада ибур къведни къена.

Инлай ирид юкъузни ирид йифиз далдам гатаз туна, ирид юкI алай пагъливан Магъамада а руш вичиз гъана; амай рушарничпин кIанибуруз гана. Абуру гъана амаз, зун хтана.

Кесибдин хва Къагъриман

Хъана къван, хъанач къван са заманада Къагъриман лугъудай са кесибдин гада. Има гьич хандиз муьтIуьгъ хъанач: садра ракъурна, къведра ракъурна, пудра ракъурна къанлувилиз, эхир мад хкез шегъердиз, халкъарик къал кутаз жеда къван. Ада хандиз хаин тир крар ийиз, яни харж гумир, хандиз муьтIуьгъ жемир, гъамани чун хътин аллагъди халкънавай инсан я, вичини кIвалахиз, вичин гьилералди фу тIуьрай, лугъуз хъана. Эхирни ханди и Къагъриман, са гзаф яргъа авай, кIеви тамуз ахъайна; къуд патал къаравулар эцигна, къаравулпризни лагъана: “Гъан, тамай ам акъатна акуртIа, яна йикъ”. Гада гъахъна тамуз. ЦIуд югъ, цIуд йиф хъана и тамай тIуз физ, мад идаз и тамун кьил-тум жагъанач. Эхир идал тамун юкъва, шагъ-угъли шагъ Абасалай амай са куьгъне къеле гьалтна. Гада фена и патахъай, а патахъай килигна. Инсан лугъудай затIунин нини гьич ина авайди туш. Генани гада ацукъна югъ няни жедалди, “акван иниз са кас-мас хкъедатIа” лугъуз. Мад гьич иниз хтай кас хъанач. Эхирни гада фена и къеледин къенез. Чирагъ гваз вири кIвалерин къенера ам къекъвена. Мад идаз анай жагъай гьич са чан алай затIни хъанач. Недай затIни авач. Гишин хъанва: инлай явашдаказ къарагъна, тамуз фена, мегъуьн тазар атIана гъана, вичиз чIемерукар, хьелер расна. Ахпа фена тамуз и юкъуз нисиналди вичиз къве къуьрни, къвед-пуд жейран гваз хтана. И йифиз ида ибур алугарна тIуьна вичиз. Пакамаз мад гъуьрчез фена, юкъуз идал гьалтна са сикI; идаз чIемерукдал ягъиз кIан хъайила, сикI къулухъ галай къве кIвачел хкаж хъана, тум къекъуьриз, хъуьрез

акъвазна. СикIрен шадвал акурла, Къагъриманавайни ам ягъиз хъанач. Яваш-явашдиз фена адан патав. Вичин яйлухдикай хкудна, са як аламай кIараб вегъена ада сикIрен вилик. Гишин сикI машгъул хъана кIарабдал. Вегъена къуна Къагъримана сикI. Чан аламаз дуъз вичин къеледиз гваз хтана. Вичиз машгъулат хъун патал ада хъсандиз хуъз хъана и сикI. Гъа икI са варз алатна, Къагъриманахъ галаз нез-хъваз, сикI вердиш хъана.

Са юкъуз мад гъурчез фейила, Къагъриманал гьалтна са жанавур. Ам къаю къуна, тумни муркIади къуна, юзазмачир. Имани ида и юкъуз кIвализ гваз хтана. СикIре жанавур акурла, сас регъез, вилик вегъей кIарабарни къахкъудиз, жанавурдиз гъич югъ тагуз хъана. Жанавурни, Къагъриманахъай кичIела, сикIрез чуькъ тежез, рикI куз- хъукъваз амуьда къван. Эхир вагътедай тефейла, Къагъриманани жанавурдиз къилди чка расна. Жанавурни къвез-къвез Къагъриманахъ галаз гуьруьшмиш хъана. Къагъриман гъурчез физ-хкъез абур санал дуланмиш хъана.

Са юкъуз Къагъриман мад гъурчез фейила, адал са севрен бала гьалтна; имни ада калтугна къуна, гваз хтана вичин къеледиз. Гъа имани, къилди са чка расна, Къагъримана амай гъайванар хъиз хуъз хъана. Са маса юкъуз адал гьалтна са туьтуькъушдин муг авай тар. Акъахна муказ килигайтIа, ина къе-пака лув гана цавай фидай шарагар ава. Къагъримана шарагрикай садан кIвачихъ еб кутIунна, тарцин кIаник авадарна, епинин са къил вичин къулал кутIунна. Им муькуь шарагдиз килигайтIа, амани са жунгав къванди я. Ибур къведни анал хутахиз жедайбур туш. Къагъримана шарагни вичин къеледиз хутахна. Гъайванриз авай-авачир, тIуьн-хъун гана, ам ксана. Пакамаз къарагъна, ам амай шарагни хкIда лагъана, яваш-явашдиз фена мад и тамуз. Акъахна тарциз, килигайтIа, шараг амач. ЭхвичIна хтана. Атана са къве варз алатна, и гъайванарни Къагъриманахъ галаз гуьруьшмиш хъана. СикIре, гъар сеферда Къагъриман гъурчез фейила, адан вилик физ, къулухъ кIвачерал акъвазиз, вичиз къугъунар ийиз, адан кIвачерик яргъи жез, кIулаз хкадариз, катиз-калтугиз шадвилериз хъана.

Хабар нивай гун, хабар сикIревай, са юкъуз и сикIре туьтуькъушдизни, жанавурдизни севрез эверна, ибурухъ галаз меслят авуна: “Килиг, юлдашар! Чун гъарма сад са жинсиникай я; чун гишила тама авайла, и касди чаз еке гъурмет авуна. И касди гъар юкъуз физ зегъмет чIугваз, гъиз чаз тIуьн гуз, ихътин кефиник кутунва чун. Има гъвечIи кар туш. Гзаф зурба кар я, намус авай итим я. Гила чахъни са тIимил къван регъуьвал, гъаявал хъана кIанда. Гъамиша ада гъиз, чна нез-хъваз жедайди туш, чнани са инсанвал авун лазим я”. Ина севре гаф къачуна, лагъана: “Бес чна вуч ийида, вуч ийидач?” СикIре лагъана: “Ийидай кар заз чида: ам гъайван туш, инсан я; адаз гзаф дерт-гъам ава. Вичихъ галаз рахадай, ихтилатдай касни авач. Адаз дерт авачиртIа, ам иниз атана акъатдайди тушир. Инагни инсан акъваздай чка туш. Гъелбетда, идан къилел са дуьшуьш атана, ам иниз акъатнавайди я. Аkl хъайила, юлдашар, чнани фена адаз са юлдаш хкин”. Жанавурди лагъана: “Ам гъикI гъида, гъинай гъида, тахъайтIа вун дели хъанвани, я стха?” “Ваъ, стха, зун дели хъанвач, - лагъана сикIре,- акун за ийида, амма куьнни рази хъана, захъ галаз атайтIа, зи гафунал куьне къул чIугуртIа, крар туькIуьда. “Хъсан я ман, чунни рази я вуна авур кардал,” - лагъана ибуру. “ЯтIа, - лагъана сикIре, - чун флан Хинкар пачагъдин вилайтдиз фена кIанда. Аниз, къураматдай фейитIа, са вацран рехъ авайди я, гуьлерилай фейитIа, пуд йикъан рехъ авайди я. Ам завай жедай кар я, зун гъаниз фена хтайдини я са заманада. А Хинкар пачагъдин

Квалерни са гъулуьн яхада авайбур я; заз Хинкар пачагъдин рушни акурди я. Адаз гзаф тIарам са руш ава. Чун фида дуьз гъаниз. За фена тIеквендай гъа багъдиз, а руш атай вахтунда гъадан вилик кьуьлер ийида. Адаз зун кьаз кIан жеда. Яваш-явашдиз кьулухъ жеда, кьуьлер ийиз-ийиз, дуьз гъа тIеквендал за ам гъида. Сев атана, гъана чуьнуьх хъана акъвазрай. Ахпа севре, кьуна, руш яна далудал, парудлай хкадар хъувурай. Жанавурди къахчуна руш севрен гъилляй гваз катрай дуьз гъулуьн къерехдал. Гъулуьн къерехдални гъазур хъана акъвазрай туьтуькьуш. Адани руш вичин кIулал эхциграй, чунни ахкьах хъувуна адан далудал, вири хкведайвал чи ватандиз. Гъа икIа куьн рази хъайитIа, руш чавай гъиз жеда, тахъайтIа ваъ”. Гъа икI абур вири сикIрен и меслятдал рази хъана.

Пакамахъ къарагъна, ибур вири акъахна туьтуькьушдин далудал, фена дуьз Хинкар пачагъдин вилайтдиз. Гада къарагъна килигайтIа, я сикI амач, я жанавур амач, я сев амач, я туьтуькьуш амач. Ам и кардал гзаф мягтел хъана. Адан рикIни сефил хъана.

Хабар нивай гун, хабар сикIревай. СикI вичин юлдашарни галаз атана агакьна Хинкар пачагъдин къеледив. СикIре туьтуькьуш туна гъулуьн къерехдал, севни жанавур галаз атана дуьз и къеледин цлахъ, жанавурдиз лагъана: “Вун и цлахъ акъваз”. Севрез лагъана: “Вун и тIекведай гъакъдайди туш, акъах тарциз, а тарцяй парудал хкадарна, ша къене патаз, къеледиз”. Вични яд фидай тIеквендикай къеледин къенез атана, севни эвичIна къеледин къенез. СикIре тухвана сев са тарцин кIаник акъвазарна. Вич фена багъдин къенез. Килигна сикI инхъай, анхъай. Акуна адаз са руш, гъиле са кIунчI цуькверни аваз, са гзаф пашмандиз ацуькнава. СикI хкечIна валарикай, яваш-яваш фена рушаз аквадай чкадал, ахпа ам акъвазна кьулухъ галай кьве кIвачел, тумни кул хътин чилляй физ, вилик квай кьве кIвачни авадарна, кьуьлиз-кьуьлиз, фена рушан патав. Рушаз сикI акурла хуш атана. Вичин гъиле авай цуькверин кIунчI гуда кьван сикIрез. СикIрени вилик квай кьве тапасдив къачуна кьуьлиз-кьуьлиз, ам кьулу-кьулухъ хъана. И рушани “гахце” лугъуда кьван сикIрез цуьквер. Гъа икI, сикI тIеквендикай хкечIна, катна. Севрени вегъена кьуна руш, хкадарна парудлай агъуз. Жанавурдини къахчуна севрен гъиле авай руш, хъияна кIулал вичин, гваз хъфена дуьз гъулуьн къерехдал. Инал хтана ахкъатна ибур вири. Ацуьк хъувуна туьтуькьушдин далудал вири, къарагъна туьтуькьуш цавуз. Са кьвед-пуд йикъалай ахгакъ хъувуна ибур чпин ватандиз. Абур хтайла, гада гъуьрче аваз хъана. СикIре руш чIугваз-чIугваз акъудна гурарай виниз, дуьз кIвализ. Атана килигна руш кIвализ - инсандин кIвач авай чка я. Яргъан-мес ава, хапла-хуьрек ийидай чка ава. Рушан рикI са тIимил шад хъана. Няниз гада хкведай вахт жедайла, сикIни шад яз катиз-катиз фена гададин вилик. Гада кIвализ хтана ахгакъайла, адаз ана са руш аваз акуна.

- Яъ, - лагъана ада, - я инсан, вун иниз гъинай акъатайди я? Вун атуь, рагъ атуь, варз атуь, бес вун гъинай, инагар гъинай? Ваз хвашкалди, сафагелди!

Рушани лагъана:

- Сагъ хъуй, зун флан Хинкар пачагъдин руш я, ин ви сикIре алдатмишна гъана.

Гадади хабар кьуна:

- Бес сикIре гьикI гъана, гьикI гъанач?

- Валлагъ, - лагъана руша, - са няхихъ зун багъда ацукънавайла, зи вилик къуьлиз-къуьлиз атана сикI, алдатмишна тухвана багъдин яргъа къилиз, ахпа гъанлай севре къачуна зунни тадиз гадарна парудилай а патаз. Жанавурди, зай гъарай физ-физ, хъияна зун кIулал, гваз хъфена гъуьлуьн къерехдал. Гъа инлай акъадар хъувуна зун туьтуькъушдин кIулал, чебни ахкъахна. Гъуьлерилай лув гана, чун хтана дуьз гъа и къеледиз.

Гада килигна сикIрез. Ада сикIрен гардан къуна теменар гана. Ахпа тадиз гадади са къве жейрандин жендекни къатIкъатIна, вичин гъайванриз гана, далудилай кап аладарна: "Гъалал хъуй квез куьне тIуьр фу, мад куьне ам квадардач". Иналай и рушакай пабни хъана и гададиз. Гададиз кIвал-югъ хъана, гъуьрчез физ-хквез дуланмиш жез хъана.

Хабар нивай гун, хабар Хинкар пачагъдивай. Пачагъдиз я ахвар, я къарай амачир. Себебни - авай, авачир са руш квахънавай. Пачагъди везирарни векилар, фекъиярни фахраяр - вири кIватIна. Гъар гъи касди вичин рушакай хабар гайитIа, гъадаз вичив чIугур къван къизиларни якъутар гуда лагъана пачагъди малумарна. Гъа и арада са кафтIар къари пайда хъана ва ада лагъана хъи: "Пачагъ, вун сагърай, бес за ахквада ви руш". Пачагъ и кардал рази хъана. Къариди и йифиз вичиз са каркун гъазурна. Къари каркун къуна, вацран экуьналди атана гъуьлуьн къерез. Инал къари гъахъна каркундин къенез. Къене патай каркундин сив кIлун хъувуна ада вичи-вич авадарна гъуьлуьз. И къари авай каркун лепейри тухвана гъуьлуьн а патаз. Къаридиз вич къураматдиз акъатнавайди малум хъана. Къари каркундай экъечIна. Каркун са валарив эцигна, ам къекъвез-къекъвез, руш авай къеледин къаншардиз атана. Са чкадал ацукъна, къариди, шехъиз-шехъиз, лугъунар ийиз башламишна. Рушаз шехъзавай ван атана. Ам пенжер ачухна килигайтIа, са дишегълиди мет-къил гатаз шехъиз лугъунар ийизва. Руша къаридиз вичин патав ша лагъана. Къаридизни кIанзавайди гъа и кар тир. Къари къарагъна, яваш-яваш фена рушан патав. Руша рак ачухна къаридиз. Акуна къари сикIрез. Къари суьгъуьрчи тирди гъасятда сикIрез чир хъана. Тадиз валчагъдин пад къуна, къари вегъена гурарай агъуз. Рушаз сикIрекай хъел атана. "Вучиз тазвач на ам кIвале?" - лагъана ада. Гъаф лагъана, тIимил лагъана, амма сикIрен адан ван атанач. СикIре къари, гада хкведалди, кIвале тунач. Ам вични гададин вилик фенач. Гада и кардал гъаф мягтел хъана. "Гъамиша зун къаршиламишиз, зи вилик сикI къведай тир. Къе вучиз ам акъатнавач. КIвале яраб вуч кар хъанватIа", - фикир ийиз, рикI секин тушир гададин. Гада кIвализ хтайла, адаз гурарин кIане са къари ва гурарин вини къилелни гъаф ажугълу яз сикI ацукънаваз акуна. Гада къаридиз килигна. Ада хабар къуна:

- Вун гъихътин инсан я, гъинай я, гъинхъай акъатнавайди я?

- Зун са кесиб къари я, къекъвез-къекъвез иниз акъатнава,- юхсулдиз жаваб гана къариди.

- Бес вун кIвализ вучиз физвач?

- Заз кIвализ физ кIан хъанай. Валлагъ, чан хва и сикIре, къуна, зун гурарай агъуз вегъена, кIвализ фидай ихтияр ганач ада.

Гададиз сикIрекай хъел атана, ам са кIарасдал яна, къарини галаз гада кIвализ хтана.

И юкъуз сикIре са кIусни ризкъи тIуьнач, хъелна фена, ам ацукъна гъаятда. Къари кIвализ атунал рушни гада - къведни гзаф шад хъана. “Зун гъуьрчез фейила, зи папан рикI шадар ийидай кас жеда кIвале”, - шад хиял фена гададин рикIяй.

Къари абурун кIвале амукъна. Са югъ, къве югъ, пуд югъ гъа икI ва мад... Къари рушахъ галаз сейрдиз физ хквез хъана. Ихтилатар ийиз адан рикI аладарна. Гъар сеферда сикIрез къари акурла, душман акур къван даклан жез, ам сас регъвез акъваздай. Йикъарикай са юкъуз къариди руш алдатмишна. Балугъар къада лагъана, ам гъуьлуьн къерехдал тухвана. Рушаз и кар гзаф хвеши хъана. Къариди шак текъведайвал руш каркун алай чкадал тухвана. Рушаз каркун акуна. Ада къаридивай хабар къуна:

- Им вуч затI я?
- Им гъа балугъар къадай каркун я, - лагъана къариди.
- Я къари-диде! Идал балугъар гъикI къада?
- Адан къене ава, чан руш, балугъар, - жаваб гана къариди.
- Бес чавай къаз жедачни?
- Къаз жеда. Къил каркундин къене туна, гъил экъуьрна кланда. Ахпа ваз анай балугъар гъатда. Яхъ жуваз кламай къван.

Руша каркунда къил туна, гъил экъуьрзавайла, къариди адан къве кIвачни къуна ам вегъена каркундиз. Рушан гуьгъуьналлаз каркундиз вични эхвичIна, адан сив кIев хъувуна. Ахпа къариди чеб авай каркун гъуьл галайвал авадарна. Бад-цIуд йикъалай гъуьлуьн лепейри каркун къурамадиз акъудна. Каркундин сив ачухна къариди, абур анай экъечIна, рекъе гъатна. Хейлин мензилдиз фейила, абурал гъалтна са хуьр. Къариди хуьруьн жемятдивай “ибур гъи пачагълугъдин накъвар я?” - лагъана хабар къуна. “Хейфа пачагълугъдин”, - жаваб гана жемятди. Къариди хуьре кавха, къази авани, пачагъдин патай вуж ава, лагъана, жузуна. Адаз хуьре юзбаши авайди чир хъана. Рушни галаз ам юзбашидин патав фена вичин арза авуна, ада лагъана: “Бес квез ван хъанатIа, Хинкар пачагъдин руш квахъна, лагъана. Им гъа пачагъдин руш я, за ахкуна гваз хквезвай. Бес чаз инлай анихъ рехъ чидач, гъаниз килигна чаз итимарни це, акъахдай балкланарни”.

Балкланар жагъурна, ахкъадарна, абур Хинкар пачагъдин патав рахкурна.

Пачагъдин гъаятдал ахгакъайла, къариди лагъана: “Руш квез, муштулук заз”. Пачагъ тадиз балхундал экъечIна. Адаз вичин руш акуна. Шад хъайи адаз, балхундилай хкадарна, рушан патав физ кланзавай. Амма ам адан везиррини назирри вегъена къуна, акъвазарна. Везирри пачагъдин руш гъилерал алаз хкана кIвализ. Гъатна абур гарданра. Теменар гуни тум-къил хъанач. Пачагъди вичин везирризни, назирриз эвер гана, шадвилин межлисар къурмишун буйругъ гана. Межлисра иштирак авун патал къаридизни, юзбашдизни эвер гана. Ирид юкъузни ирид йифиз далдам зуьрнедал илигна, нез-хъваз, шадвилер ийиз хъана. Ахпа къаридивайни рушавай хабар къуна: “Бес гъикI хъанай, гъикI хъаначир, гъинай жагъанай, гъинай жагъаначир. Вун гъиниз фенай?” Абуру хъайи-хъайивал вири ачухдиз лагъанай. Пачагъди къаридиз вичи чIугур къван якъутарни къизилар гана. Юзбашидиз, лагъайтIа, ада са лап хъсан яргъа балклан, адал эцигдай къизилдин пурар, са къат хъсан парталар гана, ам рекъе хтуна.

Хабар нивай гун, хабар Къагъриманавай. Къагъриман мет- кьил гатаз, шел-хвал ийиз, гъурчезни техфиз, чин кланикна ярхар хъана, ясда гъатна. “Агъ, гъайван, ваз чизвай кван, а кафтларди зи кьилел икъван агъвалатар гъидайди”, - лугъуз, сиклрез килигиз, гада шехъиз хъанай. Эхирни сиклрез адан язух атана. Сиклре вичин юлдашрихъ галаз мад меслятар авуна. Ада лагъана: “Са кафтлар къариди, атана, чаз икъван крар авуна лагъай твар гъикл къачуда, юлдашар!?” Гъар гъикл хъайитлани, чанарилай гъилни къачуна кланда хъи, кланда, амма чна руш жагъур хъувун лазим я”. Гъа икл арадай сад-къе варз фена. Рушан дерт члугвар кван гада азарлу хъана. Рушни гада рикляй акъат тийиз сефил тир. Эхирни сикл вичин юлдашарни галаз Хинкар пачагъдин къеле галайвал рекъе гъатна. Сиклре, гъа виликдай хъиз, мад руш алцуарна. Туьтуькъушран далудал алаз абур хтана ахгакъна чпин ватандив. Сиклре рушан перемдин пад къуна, ам хутахна дуьз клвализ. Гада клвале авачир. Са гъвечи ял яна, сикл клвалей экъечина. Ахпа ам жанавур галаз клвализ хтана. Сиклре жанавурдиз тагъкимна. “Къецелай клвализ ва клвалей къецихъ са касни ахъаймир”. Гурарин клане сев акъвазарна, къеледин кулвални туьтуькъуш. “Вара-вара зун хкведалди куьне иниз цавай фидай нуьклни ахъайиз тахъуй”, - лагъана ибурузни буйругъ гана. Ахпа сикл фена гададиз муштулук гуз. Яргъай гада хквез акурла, сикл шад яз, чкуриз-чкуриз гададин вилик фена. Сиклре гададин хуруз хкадарна, къе тапасдивни вегъена, адан гардан къуна. Гадади сиклрен далудилай кап алтадна. Ахпа ада лагъана: “Чан гъайван, зи рикл гъаклани сефил хъанвайла, вунни завай квахънай. Мадни зун сефил хъанай. Икъван вахтара вун гъина авай, гъина авачир? Вуна зун икъван курпашман яз вучиз тунай?”

Сикл гуя гададин гафарин гъавурда акъазва. Ада вичин иесидин гардан мадни клевиз къазвай. Са ара гана, сиклре гададин гардан ачухна, адан вилик шад яз, къуьл ийиз башламишна. Гададин рикляй хиял фена: “Валлагъ, и гъайванди, гъина авачтлани, мад руш гваз хтанва”. Сиклре къуьлиз-къуьлиз, ибур клвализ хтана. Гададиз руш клвализ хканвайди акуна. Гъатна ибур гарданра. Хъайи агъвалатрикай геждалди суьгъбетар авуна...

Гила хабар нивай гун. Хабар мад руш квахънавай Хинкар пачагъдивай. Мад ада вичин феъки-фахрадиз, назир-везирдиз эвер гана. “Бес вуч ийида, вуч ийидач, мад руш квахънава”, - лагъана ада. “Сиклревай, жанавурдивай и сеферда руш тухуз жериди туш”, - тестикъарна пачагъди. Кафтлар къариди: “Ваъ, анжах гъа сиклрен кар я. Масаниз ам фенвач хъи, фенвач”, - субутарна ада. “Ятла, - лагъана пачагъди, - са зегъмет члугун хъувауна кланда вуна”. Кафтлар къари саклани рази хъанач. “Пачагъ вун сагърай, залай а кар алакъдач. Гардан вуна зи атлайтлани, завай аниз физ жедач. Вучиз лагъайтла, гила ада зун къазунда, пад-пад ийида. Алатай сеферда зун аниз фейила, гурарай агъуз вегъейди тир”. Пачагъди къаридиз лагъана: “Акл хъайила, вуна чаз аниз фидай рехъ къалура. За аниз къушунар ракъурда”. Къариди жаваб гана: “Аниз къураматдай фейитла, чан рухваря, са вацран рехъ ава, гъуьлерилай фейитла, цлуд къан рехъ”.

Пачагъди вичин назир-везиррихъ галаз меслят авуна, пакад юкъуз къарини галаз вичин къушунар руш хкиз рекъе туна.

Са югъ, къе югъ... Цлуд йикъалай гуьгъуьниз ибур вири агакъда руш авай чкадив. Гъа и вахтунда аквада сиклрез ахвар. Ахварай адаз вичин вири сарар авахъна ва абурни кафтлар къаридин гъиле гъатна аквада. “И заз акунвай ахвар хийирдинди туш. Мад и

къариди вуч авунватлани, са къелет авунва”. Сиклре лагъана жанавурдиз: “Алад, фена и тамара гъикъван жанавурар аватла, абур вири галаз иниз хъша!” Махъун кавал галай севрез эмирна: “Вунани, сев, и тамара гъикъван север аватла гъабур вири галаз хъша!” Туътуъкъушраз лагъана: “Вунани и тамара авай къван туътуъкъушар галаз хъша. Зани фена вири сиклер галаз хкъведа. Алад, юлдашар, са сят вахт квез муъгълет! Са сятдилай куън вири инал гъазур хъун лазим я”.

Инай ибур гъарма сад са патахъ фена. Са сятдилай абур чпин юлдашар галаз вири кватл хъхъана. Сиклре севрез буйругъ гуда: “Вуна, вири север галаз фена, флан дагъдай абурев еке-еке къванер акъудиз тур”. Туътуъкъушдиз лугъуда: “Вуна, ви туътуъкъушар галаз фена, а севери акъудай къванер клуларал къуна, иниз хкъваш”. Жанавурдиз лугъуда: “Вуна и къеледилай вад версинин яргъа гъар са патахъ агъзур-агъзур жанавурар эциг”. Сиклре вичини вичин сиклериз: “Эгер са гъинай ятлани къушун ва я кас-мас малум хъайитла, тадиз хтана, заз хабар це. Абур къвезвай пад чира”, - лагъана ибурни гъар сад са патахъ ракъурна.

Вирибуру сиклрен тапшуругъ къилиз акъудна. Вич къеледа абурукай са хабар гуъзетиз акъвазна. Са гъвечли герендилай сиклер хабар гваз хтана. Абуру лагъана: “Бес, флан чкадал атанва къушунар, чадураярни яна, акъвазнава”. Сиклре вичин юлдашар кватла:

- Ингъе, дустар, - лагъана сиклре, - гила мад къулухъ акъвазна виже къведач. Душманар атанва. Абур чи къеле къачуз къведа. Сикл туътуъкъушар галай патахъ элкъвена. Ада лагъана: “Куъне севери гъанвай къванер къачуз, клула къаз, цавун аршдиз хкаж жез, душмандин къушунрин винел кадра”. Севериз лагъана: “Куън а душмандин къушундик акахъна, абур къаз, са-сад чилел ярхара”. Жанавурриз лагъана: “Куъне абур туътер къаз бамишиз йикъ, абурин жендекрал са клусни як туна виже къведач. Вучиз лагъайтла, им гатун вахт я, жендекар ктлана ни гъатда, азарар къарагъда. Абурун гъич са кларабни чилерал амуъ тавурай. Амма са кар ава гъа, квел а кафтлар къари гъалтайтла, ам рекъимир, зи патав сагъ-саламатдиз хкъваш!”

Сиклрен буйругъ къилиз акъудиз эгечла адан юлдашар. Къифле-къифле хъана, цавуз хкаж хъайи туътуъкъушари вегъей къванери душмандин къушунриз фир-тефир тивек дарна. Са патахъай жанавурар, са патахъайни сиклер эгечла душмандин къейи къушунрив. Са къве сятни арадай фенач - абурун къушунар тар-марна. Къарини къуна. Галчлуриз-галчлуриз сиклрен патав хкана.

Пакамахъ къарагъай Къагъриманаз гъаятда къари яргъи хъанваз акуна. Адан къилихъни сикл ацукънава. Къагъримана тажублу яз хабар къуна:

- Гъикл хъана, вуч хъана, мад зи паб тухуз атанвайди яни?

Къаридай гъич са гафни акъатнач, сиклни кисна акъвазна. Къагъриман элкъвена квализ хъфена, ада вичин папаз лагъана: “Мад къари гъаятдал атанва. Сиклре ам алай чкадилай юзурзавач”. Къарагъна, руш даklarдай килигайтла, къеледин къуд пад вири къенвай инсанрин мейитар я. Абурун арайра сиклерини жанавурри чпин квалалахар ийизва. Гъарай акъатай руша Къагъриманаз лугъузва: “Им вуч хабар я, къеледилай къецихъ килиг! Ана вуч йикъ-шуван аватла аку!” Къенвай къван душманрин мейитар акурла, Къагъриман гъавурда акъуна. Сиклре абуруз кар

къунвайди чир хъана. Ахпа Къагъриман вичин пабни галаз гурарай эвичина, гъаятдиз фена. Ада къаридивай хабар къуна:

- Бес ина вуч хъана, вун иниз мад гъикI хъана акъатна?

На лугъуди, къаридин мез лал хъанвай. Гъикъван хабар къунвайтIани адай гаф акъатнач хъи, акъатнач. Эхирни Къагъримана вичин сикIрез лагъана:

- Къари гила ви ихтиярда ава.

СикIре къаридин дуван акуна. Туьтуькъушрав къаридин келледиз кIуф ягъиз таз, вири мефтI акъудиз туна. Ахпа жанавурдиз ихтияр гана. Къаридикай гъич са тIкени амукънач. Гъа икI къаридин эхир хъана. Гъа идалай гуьгъуьниз гада архайин хъана. Гъуьрчез физ- хквез, вичин папахъ галаз яшамиш жез хъана.

Йикъарикай са юкъуз папанни гъуьлуьн арада душманвал авуна, гада къанлудиз акъудай хандикай суьгъбет кватна. Папа лагъана:

- А хан къве йис идалай вилик къенва, лагъана, заз ван хъанай.
- Ажеб хъана, ажеб хъана. Бес вуна икъван гагъда заз вучиз лагъанвачир?
- Заз чидачир ам ви душман тирди, - лагъанай папа.

И кардал шад хъайи гадани адан паб пакад юкъуз къахчуна чпин пек-лек, жанавурни, севни, туьтуькъушни, сикIни галаз гъатна рекъе. Чуьл атIуз, мензил атIуз, дере атIуз, тепе атIуз, хтана ахкъатна абур чпин вилаятдиз.

Хтана ахгакъайла, гадади къачуна вичин къве яц, са кал, са лам. Гада душмандин куьгъне ятахрикай са ятахдал ферикъат хана. Йикъарикай са юкъуз иниз хандин бикедин са нуьквер атана. Ада вич Бикеди гъакъи къачун патал ракъурнавайди я лагъана. Гада рази хъана. Анжах Бике галаз вичин патав атун тIалабна.

Нуьквер хъфейла, Къагъриман вичин варцин къенез хтана, ада са еке, дегъне фур эгъуьнна. Винелай чир тежедайвал къалар-къулар вегъена. Атана акъатна Бике вичин нуькверарни галаз. Варариз гъахъамазни аватна абур дегъне фуруз. Къагъримана лагъана: "Гила зи рикI ферикъатхъана, мад иниз, гила ханарикай хкведай кас амач. Ханарикай чун секин хана".

Эхир кесиб Къагъриман бахтлу хъана. Ватандиз хтана кIвал- югъ хъана. Гъабур гъана амаз, зунни иниз хтана.

КIватIаш

Хъна-хъанач къван са къарини къужа. И къаридизни хъана сад хайи руш, сад тахай руш. Тахай руш гзаф акъул авай, гъилай хъсан кар къведай, умун къилих авайди тир. Амма къаридиз ам гзаф дакландай, хайи руш къилел кап алтадиз хуьзвай, тахайдаз гъамиша гъуьнтI гузвай; адаз гъар гъилледалди тахай руш кIвалай кIвадариз кIанзавай.

Къужадиз са сални авай къван. Ам, гьелбетта халидин са кIватIашни туна, руш галаз чуьлдиз фена. Ибур фена, эхир са баябан чуьлдиз акъатна, ял ягъиз ацукъна. Руша лагъана: “Захъ ахвар гала ман, чан буба”. - “Ксус ман, чан руш”, - лагъана бубади. “Вун хъфида эхир”, - лагъана руша. - “Хъфидач, чан руш, - лагъана бубади. - Ваз кичIедатIа, зи чухвадин хилел кьиле эцигна ксус”. Руш чухвадин хилел ксана. Къужани, чухвадин хел атIана, кIвализ хъвена.

Са арадила руш ахварай аватна, килигайтIа, буба амач, касни авачир чуьлда вич кьилди ама. И чуьлда идал пехъер, чIагъар алтIушна, абуру гъарайиз башламишна: “Вун калун ничхир яни? Вун калун ничхир яни?” “Ехъ, ехъ, чан пехъер! Ехъ, чан чIагъар! - лагъана руша. Аkl лагъайла, абуру рушак кянач, абур элячIна хъфена.

Руш кIватIашдив къугъваз ацукъна, ада кIватIаш къугъуриз, лагъана:

- А калиг-калиг, чан кIватIаш,
Хандин калиг, чан кIватIаш!
ТIуьртIа - нез жеч, чан кIватIаш,
ТуртIа - таз жеч, чан кIватIаш
Заз са ацукъдай кIвал кандир!

КIватIаша лагъана: “Руш, авадра зун инлай агъуз”. Руша элкъуьрна, им элкъуьрай къван чкадал кIвалер хъана. КIвалер хъайила, мад и руша лагъана:

- А калиг-калиг, чан кIватIаш,
Хандин калиг, чан кIватIаш!
ТIуьртIа - нез жеч, чан кIватIаш,
ТуртIа - таз жеч, чан кIватIаш
Са тике фу кандир, кIватIаш!

КIватIаша мад лагъана: “Руш, аварда зун инай агъуз”. Руша авадарна. Имни авахъиз-авахъиз фена санал акъвазна, адакай тIанур хъана. Гъасятда атана са къариди и тIанурдиз фу яна, тIанур фуни амаз цавай катна, рушан кIвализ хтана. Ада рушаз лагъана: “Де акъуд, руш, тIанурдай фу”. Руша фу акъудна, кIвализ тухвана.

Мад руша лагъана:

- А калиг-калиг, чан кIватIаш,
Хандин калиг, чан кIватIаш!
ТIуьртIа - нез жеч, чан кIватIаш,
ТуртIа - таз жеч, чан кIватIаш
Заз фу кутадай суфра, мес-къуьж кIандир!

КIватIаш чIалал атана, рушаз лагъана: “Руш, авадра зун инай агъуз”. Рушани авадарна. Авадарайла, идакай араба хъана, акъвазна. Са касдиз свас тухудай араба кIанзавай къван; килигайтIа, гъаятда гъазур араба ава. Ибуруни свасан затIар, цилер чIугуна, эцигайла араба катна фена рушан кIвализ. - “Руш, авуд ида авай куьч”, - лагъана кIватIаша. Фар суфрадик кутуна, гамар кIвалик эклина.

Руша мад кIватIаш къугъурна, лагъана:

- А калиг-калиг, чан кIватIаш,
 Хандин калиг, чан кIватIаш!
 ТIуьртIа - нез жеч, чан кIватIаш,
 ТуртIа - таз жеч, чан кIватIаш
 Заз са кIвалин иеси кандир!

КIватIаша лагъана: “Руш, авадра зун инай агъуз”. Руша авадарна. Имни фена са вацIун кьерез; гъанал са халича хъана, акъвазна. Ина гъиле шаламар аваз са жегъил гада вацIай экъечIзавай, халича акуна, шад хъана, ада халичадал акъвазна, парталар алукIамазди, халича цавай фена, рушан кIвализ аватна. “Ма ваз кIвалин иеси”, - лагъана кIватIаша. Гадарди, мягтел хъана, жузуна: “Вун вучтинди я, руш?” Руша лагъана: “Зун зи бубади гадрайди я. Зи кьилел ихътин къазаяр атайди я. Заз и кIвалер, затIар аллагъди гайиди я. Заз гила са иеси кIанзава. Вун заз иеси хъуй”. Гадади лагъана: “Зун ви иеси я”. Фена, фекъи галаз хтана, некаягъ ийиз туна, ибур ина секин хъана, кIватIашни дакIарда эцигна.

Са юкъуз рушан тахай дидедин рикIел тахай руш атана, ада вичин къужадиз: “Алад, кьей къужа, жуван рушан кIарабар хъайитIани хкваш”, - лагъана. Къужа пашмандиз и чуьлдиз атана, килигайтIа, - инал са хъсан кIвалер хъанва. Им и кIвализ фена, ина адаз вичин руш акуна, чир хъана. Рушани вичин бубадиз гъурметар авуна, тIуьн-хъун гана, ам хъфидайла, адав фуни вугана. Фу-затIни къачуна, къужа вичин къаридин кьилив хтана. Ада къаридиз лагъана: “Паб, руш къенач, ам гъуьлуьз фена, хъсан кIвал-югъ хъана, вичиз бахтлуз яшамиш жезва”. Къариди лагъана: “Гъагъ, кьей къужа, на ви руш секин авуна, зид гъаки туна. Гила зи рушни твах”. Къариди вичин рушаз фар, шуьреяр авуна, руш рекъе туна къужадихъ галаз. Ибур фена са маса чуьлдиз. Ял ягъиз ацукъайла, руша лагъана бубадиз: “Ахвар гала хъи, чан буба”. “Ксус, чан руш”, - лагъана бубади. Руш ксана: буба кIвализ хъфена. Руш ахварай аватайла, кичIе хъана, ишехъна. Идал пехъер алтIушна, абуру гъарайиз башламишна, рушавай жузуна: “Вун нинди я? Гъибурукай я? Чакай яни?” “Ваъ, кьей пехъер, куьн инлай квахъ”. Пехъерини, кIуфар яна, руш къена. Са юкъуз къариди, вичин руш рикIел акъалтна, къужадиз лагъана: “Фена, зи руш гъикI хъанаватIа, килиг”. Къужа фена килигайтIа, рушакай амайди са кIарабар я. Къужади кIарабар вичин гъебеда туна, кIвализ хкана, къаридин вилик ичIирна. Къари чIар чухваз, шехъиз ацукъна: ам вичи авур кардал геж пашман хъана.

Ирид стха

Хъана къван, хъанач къван са пачагъ, и пачагъдизни са пабни ирид хва аваз хъана. Йикъарикай са юкъуз и ирид стха чпин юлдашрихъ галаз къугъваз фена; юлдашри абуруз лагъана: “Чна вах авачир стха чак тадач”. ИкI лагъайла, ибур курпашмандиз элкъвена, кIвализ хтана. Дидеди абурувай жузуна: “Квез вуч хъанва, чан рухваяр, куьн вучиз икъван пашман я?” Стхайри лагъана: “Бес чун юлдашрихъ галаз къугъваз фейила, абуру чаз: вах авачир стха чна чак тадач, - лагъана, чун къабулнач”. Дидени са тIимил перишан хъана. Ахпа и стхайри чпин дидедизни бубадиз лагъана: “Исятда чаз фу-яд ая. Вах авачир дуьньяда чун акъваздач. Чун, дуьнья тергна, фида”. Дидени буба ибур ахъай тIийиз акъвазна. Эхир чара хъанач, и стхаяр акъваз тавуна, дуьнья тергна, фена.

Ирид стхани, тфенгар къачуна, рекъе гъатна. Фена, фена ибур, агакъна са чинар тарцин патав. И таран кланик ибуру чпиз клвал авуна; юкъуз гъурчез физ, йифиз хквез, ибур и саягъ ина дуланмиш жез хъана. Атана са вад-ругуд йис алатна. Ибурун клвале авай дидедиз са руш хъана. И рушни атана члехи хъана; имни са юкъуз вичин юлдашрихъ галаз къугъваз фейила, абуру и руш “Стха авачир вах чна чак тадач” - лагъана, къабулнач. И рушани, пашмандиз хтана, вичин дидедиз лагъана: “Бес рушари, стха авачир вах чна чи къугъунрик кутадач, чна къабулдач, - лагъана зун къабулнач”. Дидеди лагъана: “Стхаяр чпин вири къий, чан бала, вахъ ирид стха авай хъи...” “Бес гъинва зи стхаяр, чан диде?” - лагъана руша. Рушаз даклан жез кичлела дидеди лугъун тийиз башламишна. Эхир руш акъваз тийиз акурла, дидеди лагъана: “Бес ваз ирид стха авай, чан руш; абурни вун хъиз, чпин юлдашри, вах авачир стхаяр чна чак тадач лугъуз, къабул тавурла, дуьнья тергна, фейибуру я”.

- “Агъ! - лагъана руша, - стхаяр феи патахъ зунни фида”. Дидеди къабул тийиз, руша гъил къачун тийиз хъана. Эхир руша бубадиз лагъана: “Чан буба, заз са ракъун шаламарни, шуьрбет авай шуьше къачу!” Бубади къачуна. Ахпа руша фуни ийиз туна, стхаяр феи патахъ экъечлна, дуьнтя тергна, фена.

Са къан рекъе фейила, идал са клелербан гъалтда; руша идаз лагъана: “Шуьрбетдин тлур хъухъ цликендиз клас ягъа, ирид стха авай клвал къалура”. Клелербанди лагъана: “Чан вах, заз чидач, вуна агъадаллай нехирбандивай жузуз, белки гъадаз чида жеде”. Руша, нехирбандин патав фена, лагъана: “Чан стха, шуьрбетдин тлур хъухъ, цликендиз клас ягъа, ирид стха авай клвал къалура”. - “Чан вах, заз ви затлни кландач, - лагъана нехирбанди, - гъа и дере къуна фейила, вал са чинардин тар гъалтда, гъа чинардин тарцин патав гвайди ви ирид стхадин клвал я; а клвалин ракларал са кицл ала, гъа кицлин кланик клвалин ачар (куьле) ква. Анал фейила, на са фу авадра, ахпа кицл а фахъ галтугайла, жува ачар къачуна, клвалин раклар ачух ая”. Руша атана гъа и саягъ авуна, ахпа, стхаяр хкведалди, ида клвалер шткана, михъна, къулал як эцигна, вични фена клерецар авай сандухда чуьнуьх хъана. Няни хъана. Стхаяр хтана килигайтла, клвалер шткана михънава, къулал гъазур хуьрек ала. Ибур тажуб хъана амукъна; ибуру фу-затл тлуьна, ахпа члехидаз лагъана: “Чан стха, чаз са тлимил клерецар це”. Члехи стхади сандух ахъайна, гъил яргъи авурла, идан гъил и руша акъуна, кичле хъана, хтана, ида стхайриз лагъана: “Бес сандухда са затл ава, завай ам акъудиз хъанач”. - “Ваъ, хва текъейди, - лагъана гъвечли стхади, - ам вуч затл ятлани, мад залай зурбади туш хъи, ам за акъудда”. Гъвечли стхади, фена, гъил вегъена, сандухдай руш акъудна. Руша лагъана: “Зун жин я, зав агатмир”. Эхир гъвечли стхади и руш амай стхайрин патав гваз хтана. Ибуру адавай жузуна: “Бес, вучтинди я, вун гъинай, инагар гъинай?” Руша лагъана: “Зун флан шегъерда авай пачагъдин руш я; зун рушарик феи вахтунда абуру стха авачир вах чна къабулдач, лагъана, зун къабулнач. Ахпа ишез-ишез хтана, за дидедиз лагъана. Дидеди лагъана: “Стхаяр чпин вири къий, чан руш, стхаяр вахъ ирид авай”. Бес абур гъикл хъана, чан диде, лагъана, за жузурна, дидеди лагъана: “Абурни вун хъиз чпин юлдашри, вах авачир стхаяр чна къабулдач, лагъана, къабул тавурла, дуьнья тергна, фена”. Агъ, лагъана за дидедиз, акл ятла стхаяр феи патахъ зунни фида. Гъанлай зун иниз, куь патав, атана”. И члавуз ирид стхадиз им чпин вах тирди чир хъана, ибуру адаз гзаф гъурметна.

Пака юкъуз гъурчез фидайла, стхайри адаз лагъана: “Чан вах, гъар вуч кландатлани ая, амма къула авай цлай хкадариз тахъуй, инаг цлай жагъидай чка туш”. “Хъуй ман,

чан стхяр”, - лагъана ваха. Ирид стха экъечіна, гъурчез фена; руш вичин хтар туькӀуриз къавал ацукъна, мукъвал- мукъвал къулаз килигиз хъана. ГъикӀ ятӀани, вичиз такуна идавай са яру хат къулаз аватна; гъар килигайтӀа, и рушаз и яру хат акваз, цӀай кумай хъиз хъана. Югъ няни хъана, рушаз къулал як эцигиз кӀан хъана, килигайтӀа, цӀай туьхвенва, идаз акурди яру хат яз хъана. Инлай и руш чпин кӀвалин вилик квай чинардин тарциз акъахна килигайтӀа, - лап яргъай, санай гум акъатзава; инагни аждагъандин кӀвал яз хъана. Ахпа и руш эвичіна, звериз-звериз аждагъандин кӀвалин ракларихъ фена, ишез къвазна. Аждагъанди вичин чӀехи рушаз лагъана: “Гъуьри-гъуьри, чан руш, Гъуьрипери, чан руш, инсан-мусурмандин ни къвезва, чан руш, алад, килиг, вуж ятӀа аку, чан руш”. Им атана килигайтӀа, инихъ атана са руш акъвазнава, ишез-ишез. Аждагъандин руша идаз лагъана: “Чан вах, зи буба аждагъан я. Вун адаз акуртӀа, ада вун неда, тадиз ахлад!” Ида лагъана: “Чан вах, зун къейитӀани куь гъиле ава, туртӀани, амма заз са тӀимил цӀай кӀанзава”. Аждагъандин руша им кӀвализ галаз хъфена. Аждагъанди: “Ваз вуч кӀанзава, чан руш?” - лагъана идавай жузуна. И руша лагъана: “Заз цӀай кӀанзава, чан буба”. Инлай аждагъанди са саф гъана руьхъверив ацӀурна, винел са кӀус цӀай эцигна и рушав вугана, лагъана: “Килиг, чан руш, и саф юзуриз-юзуриз ахлад, тахъайтӀа цӀай хкахъда”. Рушаз хвеши хъана. Саф юзуриз-юзуриз кӀвализ хтана. Тадиз къулал як эхцигна, гъазур хъувуна; стхярни хтана, ибуру як-затӀ тӀуьна, ферикуьат хъана.

Пака экуьнахъ стхяр мад гъурчез фена; са арадлай и сафунай авахъай руьхъверин гел къуна аждагъан атана, и рушан бедендик квай къван иви вири хъвана, хъфена. Стхяр гъурчяй хтайла, и руша абуруз лагъана: “Бес, накъ цӀай хкахъайла, зун аждагъандин кӀвализ фенай, заз цӀай кӀан хъайила, ада зав са сафуна руьхъвер туна, винелни са кӀус цӀай эцигна вугана, лагъана: “Саф юзуриз-юзуриз ахлад, тахъайтӀа цӀай хкахъда. Зунни гъа саягъ хтана; къе куьн гъурчез фейила, аждагъанди атана, зад квай къван вири иви хъвана, хъфена”. Стахйриз и гафарин ван хъайила, чпин кӀвалин ракларал яхцӀур метрдин дерин са фур эгъуьнна, и фурун винелни са лит вегъена, ахпа чеб ирид стхани ракларин къулухъ чуьнуьх хъана. Са арадлай аждагъан атана, ракларлай къене патаз кӀвач вегъенмазди, ам и фуруз аватна. Гъанлай ирид стхади, къудгъунна тфенгралди аждагъан яна, къена. И фуруз накъв хъивегъна, кӀеви хъувуна.

Са къадар вахтар арадай фейила, ирид стха чпин вилаятдиз хквервал хъана. Ибуру мукъув гвай са шегъердиз фена чпизни вахаз парталар къачуна, ахпа ибуру вахаз са къизил сандухни, са лацу деве къачуна. Вах къизил сандухда туна, лацу деведал эцигна, ибур рекъе гъат хъувуна. Са тамун къеняй физвайла, ибурал са къуьр гъалтна. Къуьр акурла, ирид стхани и къуьрехъ галтугиз фена. Девени руш и тамун къене амуькна. Атана и деве са тажирдал дуьшуьш хъана, ада им вичин кӀвализ хутахна, винеллай сандух ахъайна килигайтӀа, ина са руш ава. И руш тажирди вичиз некаягъ авуна, пабвиле къачуна. Са къадар вахтар алатайла, и папаз къве хва хъана. И гадаяр къвез-къвез чӀехи хъана, атана цӀикъвед йисахъ агакъна. Дидеди, ибур чпин кӀвалин вилик квай вирел акъвазарна, ибуруз лагъана: “Килиг, чан рухваяр, гъар сеферда и виряй къиб рахайла, вириз са гъаб руьхъвер вегъена, лагъ: йикъ, йикъ иеси къей къиб, ирид стхадин вах я чи диде, лацу деведин пар я чи диде, къизил сандухдин тай я чи диде”. И рухвайри лагъана: “Хъуй ман, чан диде!”

Са арадлай виряй къиб рахана, ибуруни вириз са гъаб руьхъвер вегъена, лагъана: “Йикъ, йикъ иеси къей къиб, ирид стхадин вах я чи диде, лацу деведин пар я чи диде,

къизил сандухдин тай я чи диде”. Ирид стха гъа и арада и рекъяй тлуз сефердиз физваз хъана, и аялрин ван хъайила, ибуру атана минетна, лагъана: “Садра мад лагъ, чан халудин!”

“Акъваз, чан халуяр, къиб рахайла, лугъуда”. Са арадлай къиб рахана, ибуру мад лагъана. Ирид стхади мад ибуруз минетна, лагъана: чпин дидедиз эвер гана. Диде къецихъ экъечина, ирид стха акунмазди, идаз чир хъана. Ида абур кваллиз тухвана, тажирдизни эвер хгана. Хуш-беш авуна, фу-затI тлуърдалай къулухъ, тажирни галаз ибур вири чпин бубадин ватандиз хъфена. Гъана цийи циклелай пуд юкъузни, пуд йифиз далдам гатана, мехъерар хъувуна. Абур гъана амаз, зун иниз хтана.

Гъуьлуьн руш

Хъана къван, хъанач къван са пачагъ: идан тIварни хъана Жагъан Шагъ. И Жагъан Шагъдиз аваз хъана са пабни пуд хва. Йикъарикай са юкъуз и Жагъан Шагъ сейрдиз экъечина; къекъвез-къекъвез фена, ам гъуьлуьн къерехдиз акъатна. Гъуьлуьз тамашиз акъвазнавайла, гъуьляй цин винел са руш экъечина, идаз гъил эляна, мад цин кланик хъфена. И кар Жагъан Шагъдиз гзаф даклан хъана, им фикир ийиз амукъна. “Пака юкъуз и руш гъуьляй цин винел экъечинамазди, аскерар ракъурна, къаз тада”, - лагъана фикирна, им вичин аскерарни галаз мад и гъуьлуьн къерехдиз фена. И юкъузни руша, гъуьлуьн винел экъечина, пачагъдиз гъил эляна. Пачагъди вичин аскерриз, и руш къуна вичин патав гъваш, - лагъана эмирна. Ибур гъуьлуьз гъахъайла, руш мад цин кланик хъфена, квахъна, аскерар вири батмиш хъана. и кар пачагъдиз гзаф залан хъана ва ам азарлу хъана; адан вилер буьркъуь хъана. ИкI хъайила, пачагъди вичин чIехи хциз эвер гана, лагъана: “Чан хва, эгер и зи балкландин кIвач хкIун тавур чкадлай вуна заз накъвар гъайитIа, зун сагъ хъижеда, тахъайтIа зун рекъида”.

- Башуьсте, буба, - лагъана чIехи хва вичин балкландал акъахна, фена. Им са йикъан рекъиз фена, вичин гъебеяр накъварив ацIурна, хтана. И накъвар Жагъан Шагъдив вугайла, ада лагъана: “Гъей, чан хва, и вуна накъвар гъайи чкадиз зи балклан са къуз фена хкведайди я; и накъварикай заз дарман жедайди туш”.

Бубади икI лагъайла, къулан хци: “За гъида ваз накъвар, чан буба”, - лагъана, акъахна балкландал, фена. Идани, къве йикъан рекъиз фена, накъвар гваз хтана. Бубади, накъвариз килигна, лагъана: “И накъвар гъайи чкадиз зи балклан, къве юкъуз фена, хкведайди я; и накъварикайни заз дарман жедайди туш”. И чIавуз гъвечIи хци: “Гила за гъида, буба, ваз накъвар”, - лагъана, акъахна вичин балкландал, фена. Са юкъуз фена, къве юкъуз фена, пуд юкъуз фена, къуд лагъай юкъуз им атана са гъуьлуьв агакъна. Ида, балклан инал акъвазарна, фикир ийиз башламишна.

И вахтунда балклан чIалал атана, ида лагъана: “Эй, къегъал, вун вучиз фикиррик акатнава? Вуна фикирмир, вуна заз як кларабдиз, кларабни мефтIедиз гъахъдайвал са къамчи вегъ, зун гъуьлуьн а пата къерехдиз фида”. ИкI лагъайла, гададиз гзаф хвеши хъана, ида балкландиз клевиз са къамчи вегъена. Балклан, гар хъиз, гъуьлуьн винелай фена; и чIавуз гъуьлуьн винел къве гевгъер акъалтнавай, гадади гъил вегъена къуна, сад вичин жибинда туна. Гъуьлуьн а пата къерехдиз агакъайла, им фена са шегъердиз акъатна. Ина и гада са тажирдин патав нуькервиле акъвазна.

Юкъуз ида тажирдихъ галаз санал кIвалахна, йифиз, идаз кьилди кIвал ганваз, им и кIвале хъана.

Са йифиз и гада лампа куькIуьрна, кIвале ацукънавайла, вичи гьуьлелай кьур гевгьер идан рикIел хтана, идаз тамашиз кIан хъана, гевгьер жибиндай акъудзамаз, и кIвал экуь хъана, нурдив ацIана. Ада гьасятда лампа хкадарна, и гевгьер кIвалин пенжерда эцигна. ГьикI ятIани, и гевгьер, йифен са чIавуз, кьумар кьугъвана хквезвай са гачалаз акуна. Ида гьасятда атана пачагъдиз лагъана: “Пачагъ, вун сагърай, бес флан тажирдин кIвале ихътин нур гудай гзаф кьиметлу са шей ава; лайих ятIа, ам тек са ваз лайих я, масадаз ам лайих туш”. Пачагъди гачалаз са тIимил пул гана, им шад хъана, хъфена. Пакадин юкъуз пачагъди вичин везир ракьурна, и тажирдиз эвериз туна. Тажирди, атана, лагъана:

- Пачагъ, вур сагърай, ви кьуллугъ вуч я? Пачагъди лагъана: “Буна а ви кIвале авай гевгьер заз гун лазим я, тахъайтIа за вун рекьиди”. “Пачагъ, вун сагърай, а буна лагъай хътин шей захъ авач, эгер зи нуьквердихъ аватIа, ам заз чидач, - лагъана тажирди. - “Алад, исятда а ви нуьквердиз иниз ша лагъ”, - лагъана эмирна пачагъди. Тажирди, фена, вичин нуькер галаз хтана. Пачагъди идавай жузуна:

- Ваз ихътин нур гудай са шей авани?

- Ава, пачагъ, вун сагърай, - лагъана, нуькерди и гевгьер гъана пачагъдив вугана. Пачагъдиз гзаф хвеши хъана, ида ибур азадна.

Са югъ алатайла, гачала мад хтана пачагъдиз лагъана: “Пачагъ, вун сагърай, а гевгьерар тек жедайди туш, абур жуьт жедайди я; буна ам гъайи касдиз лагъа: ибур тек жедайди туш, жуьт жедайди я, буна, фена, а муькуь гевгьерни хкайтIа, хкана, тахъайтIа за ви гардан яда”. Пачагъди мад гачалаз са тIимил пул гана, гачал шад хъана хъфена. Ахпа ида гевгьер гъайи гададиз эвериз туна, лагъана: “А гевгьерар тек жедайди туш, жуьт жедайди я, буна, фена, заз а муькуь гевгьерни хкайтIа, хкана, тахъайтIа за ви гардан яда”. “Башуьсте, пачагъ” - лагъана, гада пашмандиз вичин балкIандин патав хъфена. БалкIанди, идан пашманвилин себеб чир хъана, лагъана: “Пашман жемир, гада, гъа муькуь гевгьерни чна, фена, хкида”. Мад и гада акъахна балкIандал, гьуьлуьн кьерехдиз фена. Гьуьлуьн винел а гевгьер акъалтзамазни, ида, фена, кьуна, хкана. И гевгьерни пачагъдиз гана, гада вичин кIвалахдал хъфена.

Пака юкъуз гачала мад атана пачагъдиз лагъана: “Пачагъ, вун сагърай, а гевгьерар иеси авачиз жедайди туш, абурухъ иесини авайди я. Буна адаз лагъ: и гевгьерар иеси авачиз жедайди туш, ибурухъ иесини авайди я; буна заз и гевгьеррин иесини гъайитIа гъана, тахъайтIа за вун рекьиди”. Пачагъди мад гачалаз пул гана, рекъе хтуна. Ида мад и гададиз эвериз туна, лагъана: “И гевгьеррихъ чпин иесини авайди я; буна ибурун иесини заз гъатийтIа гъана, тахъайтIа, за вун рекьиди”.

“Башуьсте, пачагъ!” - лагъана, гада вичин балкIандин патав хъфена. Мад им балкIандал акъахна, гьуьлуьн кьерехдиз фена. И чIавуз балкIанди идаз лагъана: “Килиг, гада, а гевгьеррин иеси гзаф гуьзел руш я. Чун гьуьлуьн дериндиз фида, ахпа гъанай чна а руш авай чка жагъурда; ина са хъсан багъ ава, а багъдани са гъавиз ава, чун фена а гъавиздин патав акъвазда, ахпа руша атана ваз лугъуда: “Ваз вуч кIанда, я стха?” Жува лагъ: “Чан вах, заз са тIимил яд гъваш”. Ада лугъуда: “ЭвичI балкIандилай, атана хъухъ”. Жува лагъ: “Чан вах, зи плузарар акъатнава, завай

гъавиздай яд хъваз жедач, заз са къапуна цана яд це”. Ахпа, ада ваз къапунаваз яд гайила, жува адан гъил къуна, виниз члугу, зани кланикай къил эцяна ам зи далудал вегеда, ахпа чна ам гъуьлуьн винел акъудда, и саягъ хъайитла хъана, тахъайтла а руш и дуьньядал гъиз жедайди туш. Гила акъах зи винел, вилер акъална, як клараба, клараб мефтледа гъатдайвал заз са къамчи вегъ”. Гадади, акъахна балкландал, вилер акъална, балкландиз клевиз са къамчи вегъена. Балклан, гадани алаз, гуьлле хъиз фена гъуьлуьз гъахъна. Са арадлай им акъвазна. Гада вилер ахъайна килигайтла, вич гъавиздин патав гва: вичин бубади тапшурмишай кар идан риклелай фенач, эвична ида чилелай са гъаб накъвар къачуна вичин жибинда туна, мад балкландал акъах хъувуна. Са арадлай и гуьзел руша атана идавай жузуна:

- Ваз вуч кланзава, я гада?
- Чан вах, - лагъана гадади, - са тлимил яд це ман.
- Эвична балкландилай гъавиздай хъухъ, - лагъана руша.
- Чан вах, зи плузарар хъиткъиннава, завай къаткана гъавиздай яд хъваз жедач; заз са къапунаваз яд це, - лагъана гадади.

Руша гададив яд авай къаб вугудайла, ида вегъена адан гъил къуна, вилелди члугуна, балкландини къил эцяна кланикай, руш гададин къужахда гъатна. Инлай гадади як кларабда, клараб мефтледа гъатдайвал балкландиз са къамчи вегъена, балкландини ибур гъуьлуьн къерехдиз акъудна. Ибур рекъай тлуз пачагъдин патав хквезвайла, руша и гададивай жузуна:

- Гада, лагъ кван, вуна зун низ тухузва, ваз тухузвани, масадаз?
- За вун заз тухузвайтла, зун икъван пашман жедайни?... За вун масадаз тухузва, - лагъана гадади.
- Низ тухузва, лагъ кван?
- Къуьзуь хъана ктланвай са пачагъдиз.
- Акл ятла, - лагъана руша, - чна са кар ийида, а пачагъдиз чна са уюн акъудда. Зун адан клвализ фейила, за адаз лугъуда: “Чи бубайрин адетриз килигна, гъуьлни паб пуд вацра сад-садахъ галаз гуьруьшмиш тахъун лазим я, пуд вацралай абур гъамамдиз фида, ахпа абур гъакъикъи гъуьлни паб жеда”. И пуд вацран къене вун гъуьлел алад. Анал са хвар экъечла, вуна адакай нек ацана хкваш; ахпа пачагъ гъамамдиз къведайла, жув фена ададай вилик гъана чуьнуьх хъухъ, ада парталар хутлунайла, гъана нек адан далудал илична: “Я вакай вак хъуй, я вакай кицл”, лагъ. Адакай я вак жеда, я кицл. А члавуз чун сад-садаз жеда.

- Хъсан я ман, - лагъана, хвеши хъана гададиз.

Ида руш тухвана пачагъдив вугана. Пачагъ и гададилай рази хъана; гада элкъвена хтана вичин клвализ.

Пака юкъуз гада мад вичин балкландал акъахна гъуьлуьн къерехдиз фена. Мад балкланди идаз лагъана: “Килиг, гада, гъуьлуьн винел а хвар экъечлайла, за зун гъуьлуьз хкадарда, вун инал акъвазда; чна инал дяве ийидайла, гъуьлуьн винел иви акъалтда, эгер нисини жедалди и иви алат тавуртла, мад вуна зун гуьзлемишмир, захъай вил атлутл”. Са арадлай хвар гъуьлуьн кланяй винелди экъечна, балкланди гъасятда гъуьлуьз хкадарна, вегъена хвар къуна, абур дяве хъана кклана, сада-сад класиз- класиз, ибур гъуьлуьн кланиз фена. Са арадлай гъуьлуьн винел пад ивиди

кьуна, вири яд яру хъана. Гада, рикI цацараллай хъиз хъана, кьарай текъвез, гьуьлуьз тамашиз хъана. Са арадлай гьуьлелай иви алатна, балкIанди хваран фири кьуна, гададин патав гваз хтана. Гада гзаф шад хъана, ада хваракай са кьаб нек ацана, ам гьуьлуьз ахъа хъувуна.

Атана пуд варз алатна, пачагъ и рушни галаз гьамамдиз физ гьазур хъана, гадани пачагъдила вилик хваран некни гваз фена тахтунин кIаник чуьнуьх хъана. Пачагъ файтунда акъахна вичин аскерарни галаз гьамамдиз атана. Вири аскерар, вири эл куьчеда амуькна, пачагъ рушни галаз гьамамдиз гъахъна. Пачагъдиз парталар хутIунна яд авай латуниз гъахъиз кIан хъайила, и гадади, тахтунин кIаникай хкечIна, идан далудал и хваран нек илична, лагъана: “Я вакай вак хъуй, я вакай кицI”. Гьасятда пачагъдикай са кицI хъана, ав чIугваз-чIугваз гьамамдай экъечIна, катна. Куьчеда кIватI хъанвай элди идаз къван гана, и кицI дагълариз чукурна. Са кьадар вахтундила гадани руш гьамамдай эхкъечIна, файтунда акъах хъувуна, хъфена пачагъдин кIвализ. Элдиз акI хъана хъи, чпин кьуьзуь, ктIай пачагъдикай жегьил хъхай хъиз. И гададикай пачагъ хъана, и рушни идаз паб хъана.

Са кьадар вахтар алатна. Гада вичин пабни галаз вичин ватандиз бубадин патав хъфена. Бубадин кIвализ хтайла, ида вичин паб чинеба вичин кIвализ хутахна, садазни такурар лагъана, чуьнуьхна. Ахпа ада, бубадин патав фена, гьуьлуьн кIаняй гъайи накъвар вугана адав. Бубадин вилер экуь хъхъана. Атана пуд варз алатна. Са сеферда и пачагъдин гъвечIи гададин папа айвандик экъечIна яд экъичзавайла, им пачагъдиз акуна. – “Агъ, - лагъана пачагъди, - и руш патал гьикъван зи кьушунар гьуьле батмиш хъана, мад завай ам гъиз хъанач, амма зи хци гъана, и кар за икI тадач”. Ида, кIвализ хтана, вичин папаз лагъана: “Гъа къе йифиз за зи хва кьена, адавай а руш кьакъудна кIанда”. И гаф ван хъайила, пачагъдин папа тадиз атана вичин хциз лагъана: “Чан хва, гъа и къе йифиз бубади вичи вун рекъида лугъузва, вун экъечIна ката”. Гадани вичин пабни галаз гъа и йифиз чинеба экъечIна катна.

Фена, фена ибур са гьуьлуьв агакьна. Ибур кьулухъди элкъвена килигайтIа, кьулухъай бубадин кьушунар къвезва. Гьуьлуьн кьерехдив са луьткве гьалзавай са итим гвай, гадади и итимдиз лагъана: “Чан стха, чи кьулухъай душманар къвезва, чи язух ша, чун луьткведа акъадра”. Луьтквечиди лагъана: “Зи луьткведа кьве итIмдивай акъахиз жеда, мад чка авач; кIантIа жув акъах, кIантIа жуван паб акъадра”. Гадади вичин паб и луьткведа акъадарна, рекъе туна, вич гьуьлуьн кьерехдив чуьнуьх хъана. Пачагъдин кьушунар гьуьлуьн кьерехдал атана агакьна, и рушни гада ибуруз жагъуьн тавурла, абур элкъвена хъфена. И чIавуз луьтквечи и рушни галаз гьуьлуьн а пата кьерехдиз экъечIна. Ида руш инал луьткведин патав акъвазарна, вич са гъиниз ятIани кьарпузар кьачуз фена. Рушаз и луьтквечидин чIуру хиялар, тадбирар чир хъана, им тамуз катна. И тамай тIуз физвайла, идал яхцIур кас кьиргъарамбашияр - къачагъар гьалтна; ибурукай гъар сада и руш заз, лугъуз, вири адан винел алтIушна. И вахтунда руша лагъана: “Куьн яхцIур кас ава, зун сад я; яхцIур итимдиз са паб жедайди туш. АкI хъайила, куьне куь арада чип вегъ, чипинай низ акъатайтIа, зун гъадаз хъуй. Садра квез чай аватIа, заз чай це, зун галатна, сузамиш хъанва”. Кьиргъарамбашияр и теклифдал рази хъана, рушаз, чай авуна, гуда ва чпини хъвада лагъана, ибур са хъсан къацу векъ алай чкадал ацуькна. Руша гьасятда вичи чай эцигиз башламишна, ида чай-май вири гьазурна. Ахпа ида виридаз ибуруз чай цана, ибуруз акван тийидайвал, чайдик байгъуш кутуна, ахпа ибуруз лагъана: “Эгер квез зун кIандатIа, куьне вирида санлай зи сагълугъдай санал

чай хъухъ”. Ибуру чай хъванмазди, яхцлур касни садлагъана, кьейи мейитар хъиз, ярх хъана. И члавуз руша садан парталар хутлунна, вичи алукина.

Итимрин парталар алукина, паб абурукай катна, атана акъатна са шегьердиз. Ида адал са къари дуьшуьш хъана, ада къаридиз лагъана: “Чан къари-диде, ваз мугъман кландачни?” - “Бес клан жечни, чан хва!” - лагъана, къариди им вичихъ галаз клвализ тухвана. Фена ацукъна. Фу-затл тлуьрдалай кьулухъ, ида къаридивай жузуна: “Чан къари-диде, куь шегьерда вуч цийи хабарар ава?” Къариди лагъана: “Чан хва, са шумуд йис я, чи пачагъ кьена; гъар юкьуз чна кард ахъайзава ва, гъар нин кьилел а кард ацукъайтла, гъадакай пачагъ хъана кландайди я, амма кьенин йикъал кьведалди гъич садан кьилелни ацукънач, гъавиляй чи шегьердиз пачагъ хъанвач”. И члавуз и руша лагъана: “Яраб ам зи кьилел ацукъдатла, чан къари-диде?” - “Чидач ман, чан хва” - лагъана къариди.

Пака юкьуз и руш-гада и кард ахъайзавай чкадал фена. Кард ахъайнамазди, атана, и рушан кьилел ацукъна. Идакай шегьердин пачагъ хъана. Рушакай пачагъ хъайила, ида шикил члугвадайбурув, виликан рушан шикилдаваз, вичин еке са суьрет члугваз туна. И суьретни рекъин патав гвай са булахдал ягъиз туна, инални къаравулар акъвазарна, ибуруз лагъана: “И булахдал атана и суьрет акурла нелай ухът алахъайтла, ам кьуна, зи патав гъваш”. - “Башуьсте, пачагъ вун сагърай!” - лагъана къаравулри. Са шумуд йикъалай и булахдал рекъяй физвай са кас атана ацукъна; суьрет акунмазди идалай ухът алахъна. Гъасятда къаравулри им, кьуна, пачагъдин патав тухвана. Адаз акунмазди, им вичин гъуьлуьн буба тирди чир хъхана. - “Ам тевледа тур”, - лагъана пачагъди эмирна. Ахпа булахдал кьиргъарамбашияр атана, ибурулайни, и суьрет акурла, ухът алахъна. Ибурни къаравулри пачагъдин патав тухвана. Ада ибур са усал клвале тваз туна, раklar куьлегалди агализ туна. Ахпа луьтквечини атана и булахдал, идалайни гъакл ухът алахъна. Имни къаравулри кьуна, пачагъдин патав тухвана. Пачагъди имни тевледа тваз туна. Эхир булахдал и руш пачагъдин гъуьл атана акъатна. И суьрет акурла, им, дериндай ухът алахъна, шехъна. Къаравулри гъасятда им, кьуна, пачагъдин патав тухвана. Адаз акунмазди вичин гъуьл чир хъхъана. - “И касдиз, а тавханадиз тухвана, хъсан тлуьн-хъун це”, - лагъана ада эмирна. И члавуз руш пачагъди вири шегьердин элдиз хабар гуз туна: бес пака юкьуз булахдал атана, и суьрет акурла, агъ члугур ксарин мягкема жада.

Пака юкьуз вири эл майдандал клватл хъана. И вахтунда руш пачагъди, кьунвай душтагъар и майдандал гъваш лагъана, эмирна. Душтагъар атайла, ада абуруз гъар садаз чараз- чараз, вуна и булахдал атана и шикил акурла, вучиз агъ члугунай, лагъана, суал гана. Эвелни-эвел ада вичин гъуьлуьн бубадивай жузуна. Ада жаваб гана: “Зун флан уьлкведин пачагъ тир члавуз, сейрдиз экъечина, гъуьлуьн кьерехдиз фенай, а члавуз и булахдал алай суьретда авай руша, гъуьляй экъечина, заз гъил юзурнай, ахпа ам мад гъуьлуьз хъфенай, гъадан патахъай за нече-шумуд агъзур зи кьушунар телефоннай, гъавиляй адан суьрет акурла, залай ухът алахъна”. Ахпа луьтквечиди жаваб гана: “Са члавуз зун зи луьткве гваз гъуьлуьн кьерехдив атайла, зи патав са рушни са гада атана. Гадади гъич тахъайтла, а руш хъайитлани луьткведа акъадарна, гъуьлуьн а патаз тухун ва чпихъ галтугзавай душманрикай хуьн тлалабнай. Зани а руш луьткведа акъадарна, гъуьлуьн а патаз тухванай, ахпа руш луьткведин патав акъвазарна, зун къарпузар къачуз фенай; а члавуз а руш катна, закай чуьнуьх хъанай. И суьрет гъа заз акур рушан суьрет я, гъавиляй ам акурла, залай ухът алахънай”. Луьтквечидилай кьулухъ кьиргъарамбашийри жаваб гана:

“Флан тама чна гъурч ийизвайла, чал и руш дуьшуьш хъана, ада чаз лагъана: “Зун сад я, куьн яхцлур, яхцлур итимдиз са паб жедайди туш; куьне куь арада чип вегь, чипинай низ акъатайтла, зун гъадаз хъуй, амма сифте куьне заз са тлимил чай це: зун гзаф сузамиш я. Чунни рази хъанай; ахпа ада чайдик байгъуш кутуна, чун вири ахварал ракъурна, вич катна, хъфена, гъавилей и ришан суьрет акурла, чалай ухът алахънай”.

Эхир нубат атана и рушан гъуьл хайи гададал.

Руш-пачагъ вичин вилик квай жегъилдиз килигна. Ам, кьил чиле туна, курпашмандиз акъвазнавай. Вилера хажалат авай. Ада пачагъди вичиз гудай суалар ва жаза гуьзлемишзавай. Рушаз адан язух атана, амма гъелелиг вичин сир ганач. Жемятдини гуьзлемишзавай.

Пачагъди жузуна:

- И суьрет акурла, валай вучиз ухът алахънай, гада?

Жегъилди явашдиз кьил хкажна, амма жаваб гуз тади къачунач.

- Тадиз жаваб це! - гъарай гана адаз пачагъдин члехи везирди.

Амма гададай жаваб акъатзавачир.

- За гуьзлемишзава! - векъидаказ лагъана пачагъди.
- За куьн зи члалахъ инанмиш тежез кичлезва, - жегъилди вичин гъилер чуькъвезвай.
- Члалахъ хъана кланзаватла, авайвал лагъ! - эмирна пачагъди. - Авайвал лугъун тавуртла, жаза лап клевиди жеда.

Чиниз гъекъедин стлалар акъатнавай гадади, вичин секинсузвал явашарна, лагъана:

- Пачагъ, вун сагърай, и суьретда авай руш зи свас тир... Эхъ, эхъ. Зун адахъ къекъвезвайди тир... Бирдан адан шикил акурла, завай жув хуьз хъанач: залай дерин ухът алахъна ва зун шехъна... За вири лагъана, - гададин вилерилай накъвар алахна.

Везирди пачагъдин япал кушкушна: “И гадади керчек лугъузвай хътинди я. Заз адан язух къвезва”. Пачагъди кьил эляна.

Халкъди пачагъдин жаваб гуьзлемишзавай.

- Я эллер, ибуру вуч лагъанатла, квез ван хъанани? - жузуна пачагъди.
- Эхъ, ван хъана! - жаваб гана инсанри.

Пачагъ мад жемятдихъ элкъвена ва ада лагъана:

- Гъа и ксари лугъузвай руш зун я, - инсанар тажуб хъана.
- Гъа руш зун я! - тикрарна ада ва кьилелай таж хтлунна. Инсанриз рушан нур гузвай гуьзел чин ва яргъи члулав кифер акуна. - И гадани зи гъуьл я! - руша вичин таж

гададин кылел алукина, - Къенин йикъалай куь пачагъ гъа и кас жеда, - малумарна ада.

Инсанри шадвилер авуна.

Ахпа, жемьтдин разивал аваз, тахсиркарриз ихътин жазаяр гана: гададин буба са кIвач кьецIи ламрал терсина акъадарна, цIай яна, ахъайна; къиргъарамбашияр са йисан вахтунда къванер атIуз яргъал дагъдиз ракъурна; луетквечи азад хъувуна.

Ирид юкъузни ирид йифиз далдам гатана, пачагъ хъанвай гададинни гъуьлуьн рушан мехъерар цIийи кылелай хъувуна.

Зунни гъа мехъерик квай, зани ана буза хъвана: анжах спелар кьежена, амма сивиз са затIни фенач...

Абур гъана амаз, зун иниз хтана, са квез и махни хкана.

Гъуьлуьн шив

Лап къадим заманайра са итим хъанай къван. А итимдихъ пуд хва авай. Гъар юкъуз пакамахъ рухвар чпин бубадин патав къведай ва адавай кеф-гъал гьикI ятIа, кIани-дакIан авани, авачни хабар къадай.

Йикъарикай са юкъуз рухвар чпин бубадин патав фейила, абуроз кьуьзуь кас чIехи хажалатди кьунвайди акуна.

- ГьикI хъана, буба чан, вахъ вуч хъанва? - лагъана, рухвайри адавай хабар кьуна. - Гъи карди вун гъамлу авунва, тахъайтIа мусибатдин кар хъанвани? Вучиз вун икъван пашман я?

- Пис хабарни авач, мусибатдин карни хъанвач заз, - лагъана жаваб гана бубади. - Заз секинвал тагузвайди сенфиз акур ахвар я... Ихътин ахвар акуна заз:

ЦIийиз екъечIнавай ракъини гъуьлуьн винел пад ишигълаван авунвай. Рагъ цавуз хкаж жезмазди, адан гуьгъуьналлаз лацу жив хтин са балкIан сирнавна гъуьлуьн кьерехдиз екъечIна. Са сеферда вил акъална ахъайдай къван вахтунда ам пуд сеферда дуьнядал элкъвена, ахпа мадни гъуьлуьз гъах хъувуна, гъадан гуьгъуьналлаз гъуьлуьн кIаниз зи рикIни аватна. Гъа и ахвар акурдалай кьулухъ, зи рикIиз я кIвал, я дуьнья хушдаказ амач.

- Секин хъухъ, буба чан, - лагъана рухвайри. - Чун а аламатдин шейинин гуьгъуьниз фида. Я чна ам жагъурда, я чун элкъвена хкведач.

Гадаяр, хкадарна, балкIанрал акъахна ва рекъиз екъечIна.

Пуд лагъай йикъан нисинлай хъиз стхаяр пуд рекъин юкъвал акъатна ва абуроз ихътин кхъинар атIанвай са къван акуна: "Вуж эрчи патяхъ фейитIа, ам сагъ амукъда. Вуж чапла патяхъ фейитIа, гъамни сагъ амукъда. Вуж дуьздаказ фейитIа, я адаз бахт жагъида, я ам пуч жеда".

Члехи стха эрчли патахъ фена; юкъван стхади вичин балклан чапла патахъ элкъуърна; гъвечли стхади вичин балклан дуъз фенвай рекъяй гьална.

- Вучиз вун а хаталу рекъяй физва? - лагъана адаз стхайри.- Чахъ галаз ша!"
- Ваъ, фидач, - жаваб гана ада. - Жедайди ана жеди... Эгер вуч хъайитла, чун гьикI сад-садакай чара хъанатла, бубадиз суъгъбет ая.

И гафар лагъана, гъвечли стхади, гъич къулухъни килиг тахвуна, вичин балклан дуъз фенвай рекъяй гьална.

Фена, фена... Йифди, югъди рехъ атлана, чи са дагъдила, чарабурун къве дагъдила элячIна, пуд дугунайни вад дерадай экъечIна, гъикъван кIвачин рекъерай экъечIнатла рикIелни алумукънач, эхирдай ам инсандин кIвач хкIун тавур са тамуз акъатна.

И тама ам са юкъуз къекъвена, са гъафтеда къекъвена, са вацра къекъвена, са йисуз къекъвена, амма адавай я инсандин кIвачин гел, я инсан яшамиш жезвай чка, я тамай экъечI хъийидай рехъ жагъуриз хъанач.

Гишинвилини цихъ къанихвили адан пагъ атланвай, парталар кIлс-кIлс, бижгъер-бижгъер хъана куърс хъанвай, балклан адан гиликънай, турни муърхъуъ къунвай. Вири крарикай умуд атланвай вахтунда жегъил гададиз чилел инсандин кIвачин гел алаз акуна. Анжах кIвач адетдин кIвач тушир: адан яргъивилел пуд юкI, гъяркъуъвилелни са юкI алай. Гададиз кичле хъанатлани, ам и геляй тIуз фена.

Таму, къве пад хъана, гададиз рехъ гана, и вахтунда ам зурба са майдандал акъатна, а майдандин юкъни-юкъвал цавуз хкаж хъанвай зурба кIвалер авай.

Гада и кIвалериз гъахъайла, адаз къулан патав ацукъна, ахварин хиялди тухванвай еке буйдин къуъзуъ къари акуна. Вил ахъайна кIевдай къван вахтунда гадади вичи-вич къаридив агакъарна, пIузарар мамуник хкIуна, имни вичиз къаридин хва жез кIанзава лагъай чIал тир.

- Амалдар я гъа вун! - лагъана къуъзуъ къариди. Гила вун, чи адетриз килигна, зи хва, зунни ви диде я... Эгер вуна зи мамуник ви сив хкIун тавунайтла, ви кар чIуру тир. Вун гъинай я ва ваз вуч кIанзавайди я? - лагъана, гададивай къариди хабар къуна.

Гадади вири адаз дуъздаказ суъгъбет авуна. Къари фикирдик акатна.

- Захъ ирид пагъливан хва ава, - лагъана къариди. Абур гъар юкъуз гъуърчез тамуз физва. Къени абур фенва, гила- мад хтана ахкъатда. Эгер акун хъайитла, абуру вун рекъида. И сандухда чуънуъх хъухъ. Гъуълуън шив гьикI жагъурун лазим ятла, за абурувай хабар къада. Зи гъвечли хва ахътин акъуллуди я хъи, дуъньядал вуч алатлани адаз хабар авайди я.

Гада сандухдиз гъахънамазди, гъаятдай гъуърчен кицлер элуъкъна. Им гъуърчяй ирид пагъливан хтунин ишара тир. Абурукай гъар садан къуънел дувулрай акъуднавай чинар тар алай ва гъар са таракайни са мирг куърснавай.

Абур иридни къеледиз гъахъна, къуд патай ни чIугурдалай къулухъ, абуру лагъана:

- Инай инсандин ни къвезва! Инсандин ни къвезва!

- Куь къил-къилелай алатнава, куьчебасанар! - лагъана абуруз куьзуь къариди, гъарай гана. - Ина инсан гъина авайди я? Тамара къекъведайла, гъанрай атай ни я квез.

Гъа и вахтунда зурба къажгъанда туна, къулал эцигнавай як ргана, пагъливанри ам хкана чпин вилик дуьзмишна ва адан патавни буза авай зурба са гъетле эцигна.

Гадайри тлуьна-хъвана куьтягъ хъайила, дидеди абурувай хабар къуна: “Дуьньядал лацу жив хътин балклан ала ва ам гъар пакамахъ рагъ экъечлдайла, гъуляй экъечлда ва пуд сеферда дуьньядал элкъвена, мад гъуьлуьз гъахъ хъийида. Гъахъ гафар яни?”

Ругуд члехи стха клсна акъвазна, амма лап гъвечли стхади лагъана:

- Ахътин шив дугъриданни ава. Ам гъуьлуьн клане яшамиш жезвай Гъуьлуьн шагъдин балклан я. Гъар юкъуз рагъ экъечлдайла, а шив сирнавна къерехдиз экъечлда ва вил акъална ачух хъийидалди пуд сеферда дуьньядал элкъвена хкведа; рекъе, некледин вире чуьхуьнагар авурдалай къулухъ, ам лацу къумадал ярх жеда, ахпа мад циз ярх хъийида. Гъа балклан цъй экъечлазавай чкадила гъуьлуьн къерехдив чинар тар гва. Ам акъван къакъан тар я хъи, адан кlykl лап цавун аршдиз хкаж хъанва. Таран лап кlyklни-кукIва къизилдин пурарни гимишдин къенерар ава. Гъар ни гъуьлуьн шив къуна, адал а пурарни къенерар гъалайтIа, шивдин иеси гъа кас жеда...

- Бес я, чан хва! Куьн юргъун хъанва, регъятвал къачудай вахт я, - лагъана, дидеди вичин хцин гаф атлана. Пагъливанар ксуз хъфена.

Рухвар ахварал фейила, куьзуь къариди жегъил гада сандухдай акъудна, адаз парталар, яракъар, хъсан са балклан гана ва гъуьлуьхъ фидай рехъни къалурна.

Гадади гзаф рехъ атлана - ам югъдини фена, йифдини фена. Эхирдай ам атана гъуьлуьн къерехдиз акъатна. Вичиз къумада са фур эгъуьнайдалай къулухъ, ам гъа фура чуьнуьх хъана.

Экв жедалди ада вил акъалнач. Рагъ секин гъуляй яваш- явашдиз цавуз хкаж жезвайла, адан гуьгъуьналлаз гъуляй лацу жив хътин балклан гъикI экъечIнатIа, гададиз акуна. Вил акъалдалди балклан пуд сеферда дуьньядал элкъвена, некледин вире эхъвена ва лацу къумадал ярх хъана.

И вахтунда жегъил гада нуькI хъиз балкландин гардандик kklана.

Гъуьлуьн шив пуд сеферда лап гъа булутрив къван цавуз хкадар хъана ва пуд сеферда ада вичи-вич акI гъуьлуьн къерехда эцяна хъи, klvач алуькIай чил зурзавай, амма гадади гъилер ахъайнач, ам мадни klevидаказ балкландин гардандик kklана.

- Вун гъалиб хъана! Гила зун гъамиша види я, - лагъана шивди инсандин чIалалди. - Пурар ягъа заз, къенерар алуькI, ваз гъиниз кландатIани, гъаниз тухуда за вун.

Жегьил гадади, чинар тараз акъахна, анай къизилдин пурарни гимидин къенерар авудна, абур шивдал гьална, лагъана:

- Зун зи бубадин патав хутах!

Балклан чукурна фена, амма мичли хъуниз килигна, абур рекъе йиф акъудиз акъвазна.

Йифен къуларилай хъиз садлагъана лап юкъуз хъиз экуь хъана. Жегьил гадади хабар къуна:

- И экв гузвайди вуч я?

Абуруз, экв аквазвай патахъ фейила, гъвечли хътин са майдандал лап гъа ракъини хъиз нур гузвай са затI акуна. Мукъув агакъайла, гададай гъарай акъатна: - Им къизилдин цIакул я хьи! Къачудани къачудачни, вуна вуч меслят къалурзава?

- Къачун тавуртIа, гъайиф жеда, къачуртIа, туба ийида вуна,- лагъана жаваб гана адаз гъуьлуьн шивди.

ЦIакул къачуна, гадади вичин бармакдин хивехъ акална, ахпа абур чпин рекъе гъат хъувуна.

Са тIимил вахтундилай абурал са вил авай шагъди идара ийизвай шегьер гьалтна. Шегьердин къуд патахъ къакъан ва мягкъем цлар галай, ракларизни дапIарар янавай.

Шегьердин цлан патав гвай булахдай яд хъвайидалай къулухъ, балкланди тавакъу авуна, лагъана:

- Зун векъиз ахъая. Герек хъайила, заз анжах гъарай ая, ирид дагъларилай анихъ хъайитIани, зун вил акъална клеви хъийидалди ви патав гъазур жеда.

Жегьил гада, шив ахъайна, цIакул вичин жибинда чуьнуьхна, къилик пурар кутуна, вилелай япунжи вегъена, пудкъад юкъуз ксун тавурди хъиз, къаткана.

Йиф садлагъана рагъ алай югъ хъиз экуь хъайиди ва ахпа мадни мичли хъхъайди акур шегьердин халкъари шагъдин патав чукурна, адаз алапатдин кардикай хабар гана.

Са вил авай шагъдиз вичин раятрилайни гзаф кичле хъана, ада гъасятда шегьердин цларал гзаф къаравулар эцигун эмир гана ва вичини кичлевилай экв жедалди вил-вилик хкIурнач.

Экв малум жез-тежез, шагъди лап дяведиз гъазур хъанвай хътин виш кас яракълу атлуяр и сир чириз ракъурна. Абуруз жегьил гада акуна, ам гьил эцяна ахварай авудна ва къеледиз тухвана.

- Вун вуч кас я? Ви уьлкве гинва ва вун вучиз иниз, чи патав атанвайди я? - ланана, шагди хабар кьуна. - Зун рекьин мугьман я. Зун гинай ятIа, зи рикIелни аламач, - жаваб гана гадади.
- Вун, шегьердин цлав ксанвайла, жагъана чаз. Йифен юкварилай ракъини хьиз нур гайиди, ахпа мад квахъ хъувурди вуч затI ятIа, чидачни ваз?
- Эхъ, чида! - икI лагъана, гадади вичин жибиндай къизилдин цIакул акъудна.

Темягькарвиляй шагдин гилер зурзазвай.

- Вуна заз а цIакул квадрай кьуш жагъурда, я за ви кьил атIуда! - лагъана гъарай авурдалай кьулухъ, шагди къизилдин цIакул вичин хазинадиз хутахун эмир гана.

Гада къеледай гзаф ажугълудаказ экъечIна. Чуьлдиз атайдалай кьулухъ, ада вичин гьуьлуьн шивдиз эверна.

Гинай хтанатIани хабар тахъана, лацу жив жив хьтин балкIан адан вилик гьазур хъана.

- Вучиз вун пашман я? - лагъана, ада вичин иесидивай хабар кьуна.
- Са вил авай шагди заз къизилдин цIакул квадрай кьуш жагъурна вичин патав хкун эмир гана, - лагъана, гадади шикаят авуна, - ам гинай жагъурдатIа, заз чизвач.
- Къайгъу чIугвамир, - лагъана гьуьлуьн шивди. Къенлай кьулухъни чал гьалтдай крар гъа ихьтин регьятбур хъурай!... Ви рикIел за чуьхуьнар авур некледин вир аламани?
- Эхъ, алама, - лагъана, гадади жаваб гана.
- Гьуьлуьн шагдиз пуд руш ава. Гъар юкъуз абур лифериз дуьнмиш жезва ва чуьхуьнар авун патал гъа вирел къевезва. Чаз жагъай къизилдин цIакул квадарнавайди шагдин гъвечIи руш я... Вун вирин кьерехдив гвай кул-кусра чуьнуьх хъана кIанда. Гьуьлуьн пачагдин рушар чуьхуьнар ийиз атайла, ва чпин цIакулар хутIунайла, гъвечIи руша хутIунай цIакулар къачуна жуван хъуьчIуьк кутур. Руша вавай цIакулар вахкун тавакъу ийида, анжах вуна абур вахкумир, И вахтунда вун гьиниз фейитIа, рушни гъаниз фида...

Гада вичин балкIанда ал акахна, балкIандини ам, садра хкадарна, вирин патав тухвана.

Гада кул-кусра чуьнуьх хъана ва гуьзлемишиз акъвазна. Югъ нисини хъанмазди къудгъунна пуд лиф атана, вирин кьерехдив ацукъна.

Абуру чпелай цIакулар гадарнамазди, лифер гуьрчег рушариз дуьнмиш хъана, ахпа абур циз гъахъна. И вахтунда жегьил гадади, чуьнуьх хъана акъвазнавай чкадай хкадар хъана къарагъна, гъвечIи рушан цIакулар къачуна.

Руш шехъна, ада гададивай цIакулар вахкун тавакъу авуна. Амма гадади адас яб ганач, гьуьлуьн балкIанди тапшурмишай гьал ада цIакулар вичин хъуьчIуьк чуьнуьхна. ЧIехи кьве ваха, лифериз дуьнмиш хъахъана, гъвечIи вахан кьилелай цавачарх ягъизвай.

- Чан вахар, - лагъана, гъарайна ада вилел нагъв алаз, - гила чун чакай чара жезва къван, гъич тахъайтIа, парталар авай зи гъвечIи сандух хъайитIани хкваш!

Гадади пуд камни къачун тавунмаз, лифер сандухни гваз хтана, ам къумадал гадарайлалай къулухъ, вили цавуз хкаж хъхъана.

Руша вичин парталар алукина. Гада, хкадарна, балкланда акъахна, руш вичин къулухъай пурарал акъадарна, и вахтунда абурун вилик, лап гъа халича хътин, рехъ экиа хъана.

- Вуна зун гъиниз тухузва? - хабар къуна гуъзел руша.
- Вун са вил авай шагъдиз пабвиле тухузва ман, - жаваб гана гадади.
- Заз адан паб жез кланзавач! - лагъана руша.
- Бес вуч ийин? - жаваб гана пашмандаказ гадади.

Рушани гадади и суьгъбетар ийизвайла, балкланди абур са вил авай шагъди идара ийизвай шегъердин варарихъ хкана.

Са вил авай шагъди, гуъзел руш акунмазди, кар гежел вегъин тавуна, мехъер авун къетI авуна.

- Вун зи чIехи бубадин яшда ава, - лагъана пачагъдиз жегъил руша. Вун жегъил тиртIа, белки за са фикир ийидай...
- Жегъил хъхъун заз мумкин туш, - гъарай акъатна шагъдай.
- Бес вуч ийин?
- Шегъердин къерехда пудкъад юкI деринвал авай къую эгъуьниз тур, - лагъана руша, - ам яру калерин некледай ацIура, гъа некледа чуьхуьнар ая, ахпа вакай жегъил жеда...
- Им гъинай жагъай тапарар я! Вири зи пачагълугъда къекъвейтIани икъван яру калер жагъидач! - хъел атана са вил авай шагъдиз.
- Ма! - лагъана, гуъзел руша адал гъвечIи са яру ягълух гадарна.
- Ви пачагълугъда авай лап къакъан дагъдиз са кас ракъура. Гъанал акъвазна, ада къуй и ягълух галтадрай.

Ракъурнавай касди, лап къакъан дагъдин куклушдал хкаж хъана, яру ягълух галтаднамазди, гъасятда дагъларай ва тамарай, къацу чIурарай, агъзур патахъай шегъердихъ яру калери чукурна. Гъуьлуьн шагъдин руша абур ацадалди, пачагъдиз къуллугъзавайбуру пудкъад юкI деринвал авай къую эгъуьнна куьтягна ва ацай вири нек къуюдиз цана.

- Гъан, чуьхуьнагар ая! - лагъана гуъзел руша.

Са вил авай шагъдиз кичIе хана, къуюдиз гъахъиз клан хъанач.

- И пачагълугъда авай лап къуьзуь къарини къужа зи патав гъваш,- тапшурмишна гуъзел руша.

Къведан пуд виш йис яш жедай къарини къужа гъана. Гуьзел руша абуров къуюдик чуьхуьнагар ийиз туна. Виридаз акваз- акваз къуьзуь къужадикай къуватлу жегил, къуьзуь къаридикайни лап иер руш хъана.

И кар акур шагъди, са куьнизни килиг тавуна, вичи-вич къилихъди къуюдиз гадарна, шагъ къуюдин кланиз ялна. Халкъдин лугъунриз килагайла, ам исятдани гъа къуюда ама.

Шагъ батмиш хъунал гзаф шад хъайи шегьердин халкъариз жегил гадади сагърай лагъана, ахпа, гъуьлуьн балкландал акъахна, ам вичин гуьрчег рушни гваз анлай анихъ рекъе гъатна.

Абур гъикъван чкайра къекъвенатла, заз чидач, анжах са сеферда абур йиф авун патал гъвечли са хуьре акъвазна. Жегилриз гишин хъанвай. Гада нянин тлуьниз герек тир шейер къачуз экъечлна. Садлагъана вичи фу маса къачунвай туьквенчиди адаз гагъ шехъна, гагъ хъуьрез теменар гана.

На лугъумир, им эрчи патяхъ феи адан члехи стха тир къван. Жегил гададиз, стха акурла, гзаф шад хъана. Адаз парталар, яракъар, балклан маса къачуна. Анлай инихъ абур пудни санал рекъе гъатна.

Рекъиз абур тади квачиз, йикъар гъисаб тийиз, физвай. Йикъарикай са юкъуз абур са къадар регъятвал къачун ва тлуьн-хъун авун патал са шегьерда акъвазна. Ана абурал чапла патяхъ феи юкъван стхани дуьшуьш хъхъана. Ам члехи стхадилаи гзаф дарвиле гъатнавай.

Чпин ватандиз мукъва жердавай члехи стхайрин пехилвал артух жезвай. Абуру чпин арада ихътин меслят авуна.

- Гила чун дуьньядал гъикл яшамиш хъжеда? Чна чун бубадиз гъи чин алаз къалуьрин? Ваъ, ваъ! Гъар гъикл хъайитлани и аялдиз са кар авуна кланда, а вахтунда шивни, гъуьлуьн шагъдин рушни чаз жеда.

- Чун физвай рекъел гзаф дерин дагъар ала, - лагъана члехи стхади. - А дагъардиз мукъва жедайла, ша чна и бахтар авайди чи юкъва тван ва, нин балклан вилик алатдатла лугъуз, чукурин. Адан балклан, гелбетда, вилик элячлда, а вахтунда ам дагъардилай аватда.

Кар гъа икл авун къетл авуна.

Ингъе, дагъардив мукъва жедайла, члехи стхайри гъвечли стхадиз лагъана:

- Ша, гъуьжетдай балкланар гъалин: нин балклан вилик алатдатла, килигда чун.

- Куьне зарафатар ийизваз тахъуй гъа! - тажуб хъана гададиз. - Зи балкланди вил ахъайна клеви хъийидалди пуд сеферда дуьньядал чарх ядайди квез чизва... Мегер квевай захъ галаз акъажиз женни?

- Зарар авач, - жаваб гана члехи стхайри. - Чаз ви балклан катдай тегьердиз тамашиз кланзава.

Абуру гъвечи стха чпин арада туна ва дуьздаказ дагъар галай патахъ чукурна.

Гъуьлуьн балклан дагъардив агакънамазди, чиле аклурнавай къван хъиз, акъвазна. Балклан садлагъана акъвазайла, гададивай вичивай-вич хуьз хъанач, ам кылихъди дагъардиз, гъуьлуьн шагъдин руш, лагъайтла, чилел аватна. Гъасятда стхайриз гъуьлуьн шив къаз клан хъана, амма гъил яргъи авунмазди, ам вилерикай квахъна.

Гуьзел рушни къахчуна, члехи стхаяр чпин шегъердиз хтана, руш, куьлег яна, клвале чуьнуьхайдалай кьулухъ, абур бубад патав фена.

Са тапунин кылел абуру цлуд, цлудан кылел виш таб эцигзавай, бубадиз абуру чпин зиреквиликай ва къегъалвиликай суьгъбетар ийизвай.

- Ваз ахварай акур балклан, буба, дуьньядал алай затI туш,- лагъана, абуру чпин суьгъбет куьтягъна. - Чилин винел цавун кланик чи клвач хклун тавур чка амач, виринра чна ам ахтармишна, мад вуч ийин, жагъанач.
- Заз балклан гереке туш! Куьне куь гъвечи стха гъина тунатла, гъадакай суьгъбет ая, - лагъана бубади.
- Ам текдаказ хаталу рекъай фена. Ада чаз яб ганач,- жаваб гана стхайри, - аквар гъаларай, ам рекъе пуч хъана.

Бубадин хажалат цаваривай, чилеривай къаз тежедай къван члехиди хъана. Ада чулав парталар алуکلна, вири къуншиярни адахъ галаз къегъал хцихъ шехъна. И вахтунда члехи стхайри гъуьлуьн шагъдин рушан патав илчийар ракъурзавай, гъар са илчидини вичин чамран тарифар ийизвай.

- Къуй а гъиллебазри чпин хам хуьрай, - жаваб гана гуьзел руша илчийриз. - Низ гъуьлуьз фидатла, заз чизва.

Икл лагъана, инсанар физ-хквезвай рекъелай са декъикъадани вил алуд тийиз, ам даклардай килигна.

Са сеферда, пакамахъ фад хъиз, Гъуьлуьн шагъдин рушаз къенеррин ракъар жакъваз элкъвезвай ва вичиз патахъ- патахъ килигзавай гъуьлуьн шив акуна. Ада, ягълух галтадна, балкландиз эверна - вил акъалдалди гъуьлуьн шив атана адан даклардин кланик акъвазна.

- Ви иеси гъинва? - хабар къуна руша.
- Ваз чизва хъи - дагъардиз аватна, - жаваб гана балкланди.
- Чна ам къутармишун лазим я! - гъарайна Гъуьлуьн шагъдин руша.
- Зи гардандиз яргъи са еб вегъ, - лагъана балкланди, - за ам дагъардай ахкъудда.

Гуьзел рушав еб гвачир, иниз килигна ада вичин къизилдин киф атлана, гъадакай яргъи еб храна ва ам балкландин гардандиз вегъена.

Вил акъална, ахъа хъийидалди балклан дагъардин кылел гъазур хъана ва къизилдин еб лап дагъардин кланиз къван авадарна. Жегъил гадади еб къуна. Ачух дуьньядал

акъат хъувунмазди, гъасятда ам, хкадарна, вичин гъуьлуьн балкландак акъахна ва ам хайи шегъердихъди гъална.

Чпиз таниш лезнрин ван галукъайла, члехи стхайрикай сад рагъ экъечлiday патахъ, муькуьди рагъ аклiday патахъ катна, белки исятдани катзама жеди.

Гъа и гъал къегъал жегъил гадади вичин бубадиз лацу жив хътин гъуьлуьн шив гъана ва вични Гъуьлуьн шагъдин рушал эвленмиш хъана.

Мехъер гзаф шаддаказ кбиле фена. Зуьрнеяр, далдамар ягъизвай. Гъар вуж атайтлани, тухдаказ ва кефлудаказ хъфизвай. Исятдани абур нез-хъваз кефина авалда.

Нехирбандин хва

Хъана къван, хъанач къван дегъзаманада са пачагъ. И пачагъдихъни авай къве руш. Члехи рушан тlвар Пери, гъвечл рушан тlварни Гъуьруь тир.

Ибур, къве вахни, варцаралди, йисаралди ваъ, сятералди, йикъаралди члехи жез хъана.

Пери темпел, цихъай катдай, чин-гъил чуьхуьн тийидай, гаф лагъайла, цай къур барут хъиз, хъиткъиндай, члехидан чина рахадай сад тир. Халкъди адаз Арбабаш Пери лугъудай.

Гъуьруь, лагъайтlа, зиринг, михъи-лацу, пад-къил туьклвей, акъуллу, камаллу, ни диндирмишайтlани хуш рахадай, хъсан къилихар авай, буюрмишай клвалах къилиз акъуддай руш тир. Халкъди адаз Гуьзел Гъуьруь лагъана тlвар ганвай.

Пачагъдин рушар къведни члехи хъана ва клвалин-къан иеси жедай вахтунив агакъна. Пачагъдин патав илчийар къвез- хъфизвай. Атай илчийризни вирибуруз Гуьзел Гъуьруь клан жезвай, амма пачагъдиз, члехи вах амаз, гъвечл руш гъуьлуьз гуз кланзавачир. Гъавилй илчийар шаддиз къведай, пашмандиз хъфидай.

Хабар никай, хабар и пачагъдин вилаятда пайда хъайи са аждагъандикай. И аждагъанди гъар ирид йикъалай садра къвез, пачагъдин гъилик квай шегъерриз, хуьрериз, халкъариз зарар гузвай.

Аждагъандин зулумдик акатай хуьрерин, шегъеррин агъалийри пачагъдиз арза гана ва чеб адан зулумдикай хкудун тlалабна.

Пачагъди вичин вилаятдин вири чкайрай аквадай са къакъан минарадин куклваз чулав пайдах хкажна. Имни вилаят хаталувилик ква, пагъливанар, къушунар, яракъламиш хъана, пачагъдин клвалерин вилик квай майдандак клватl хъухъ, - лагъай чlал тир.

Къушунарни пагъливанар пачагъдин клвалерин вилик жергеда акъвазна. Пачагъди къушунриз лагъана: “Ни аждагъан телеф авуртlа, гъадаз за Гуьзел Гъуьруь гуда”.

Къушунрин кьиле пачагъдин тIвар-ван авай везирдин хва акъвазна. Абуру няналди аждагъандихъ галаз женг чIугуна. Пачагъдин къушунрикай кьейибур кьена, амайбур катна.

Хабар никай, хабар аждагъандикай.

Ирид югъни ирид йиф алатна, аждагъанди мад халкъдиз зиянар гуз башламишна.

Пачагъди минарадин кукIваз кьвед лагъай чIулав пайдах хкажна. Вилаят мадни хаталувилик, къурхувилик квайди агъалийриз хабар гана.

Пачагъдин кIвалерин вилик и юкъуз лап тIимил къушунар кIватI хъана. Пачагъди ибурни кьиле везирдин хва аваз, мад аждагъандихъ галаз женгиниз ракъурна. Югъ нисини жедалди давам хъайи женгина пачагъдин и къушунрикай кьейибур кьена, амайбурни катна, хтана. Аждагъан тамуз гъах хъувуна.

Пачагъди къакъан минарадин кукIваз пуд лагъай чIулав пайдах хкажна. Вилаят мадни еке ва залан хаталувилик акатнавайди халкъдиз хабар гана. Амма майдандал къушунрикай гъич са касни атанач, ана анжах са нехирбандин хва акъвазнавай. Пачагъдиз, юкъ агъузна, икрамна, гадади лагъана:

- Пачагъ, вун сагърай, зун аждагъандин чан къачуз атанвайди я. Ви эмир гуьзлемишзава за.
- Текдиз вавай аждагъан рекъиз жедани? - лагъана алапат хъайи пачагъди.
- Эхъ, - жаваб гана нехирбандин хци, - ялгъуз са за ваъ, са тIимил куь куьмекни галаз.

Гададиз пачагъдивай кIвалахдай ирид итим, ирид гьерен жендек як, ирид тIанур фар, ирид пер кIан хъана.

Гададин гафарал шаклу тиртIани, аждагъандин гъилляй ажуз хъанвай пачагъди гъасятда гададин и тIалабунар кьилиз акъудна.

Нехирбандин хва, пачагъдиз сагърай лагъана, вичин итимарни галаз, недай суьрсетни къачуна, тамун къерехдиз фена ва аждагъан физ-хкведай рекъин юкъни-юкъвал абуру дерин са фур эгъуьнна, винел пад, аждагъанди шак тийидайвал, цIамар вегъена, кIевна. Нехирбандин хци фялеяр чпин кIвалериз рахкурна ва вич аждагъан атунал вил алаз акъвазна.

Хабар никай, хабар аждагъандикай. Ирид югъни ирид йиф тамам хъайила, аждагъан тамай экъечIда. Адан килел гъихьтин бала атанатIа, мад квез чир хъана жеди: ам эгъуьннавай фуруз аватна.

Нехирбандин хци хъайи агъвалатдикай, фена, пачагъдиз хабар гана. Пачагъди гъасятда минарадин кукIва авай чIулав пайдахар къахчуна, абурун чкадал хважамжамдин рангарин, шадлухвилин пайдахар хкажна.

Вилаят азад хъайила, халкъдизни шад хъана ва вирида нехирбандин къегъал хциз баркалла лагъана.

Пачагъди, ирид юкъузни ирид йифиз далдам гатана, мехъерна, хиве къунвай Гуъзел Гуъруьдин чкадал Арбабаш Пери нехирбандин хва Къагъриманаз гана.

Хабар никай, хабар цийи свас гъайи набрузбегдикай. Адаз сусан хесетар, къилихар гъич бегенмиш жедач. Пери нисиналди ксудай. Ківал-югъ къайдада тун, хуьрек авун адаз адет хъанвай Ківалахар тушир.

Нехирбандин хциз вич пачагъди алдатмишайди чир хъана. Ам вичин тлуб класиз амукъна.

Къагъриманаз Пери вичивай вердиш тежедайди чир хъайила, йикъарикай са юкъуз Перини галаз ам тамун къерехдиз фена. Аждагъан авай фурув агакъайла, пачагъдин зулумдик акатунахъайни кичле тахъана, ада Пери аждагъан авай фуруз гадарна ва элкъвена Ківализ хтана.

Хабар никай, хабар гишилани мекъила авай аждагъандикай.

Аждагъандиз, руш акурла, хвеши хъаналда, адахъ галаз рафтар ийиз башламишналда. Амма Периди вичин чин члурна, мет-къил гатаз, и фура са еке гъарай-эвер туна. Кичле хъайи аждагъан, фурун сивел гъикI ахкъатнатIа, адаз вичизни чир хъанач.

МичIи фурай экуь дуьньядал ахкъатай аждагъан катна, катна... эхирдай ам пачагъ авай шегъердиз акъатна. Ада мад халкъдиз басрухар гуз, гужар ийиз башламишна. Шегъерда мад гъарай-эвер, велвела гъатна. Пачагъ вичин назирарни везирар галаз маса вилайтдиз катна.

Амай халкъ чуьнуьх хъана, амукъна.

Пачагъдин руш Гуъзел Гуъруьни санизни катнач. Ада чукурна фена минарадин кукIва авай шадвилини пайдахар кIватI хъувуна ва абурун чкадал цийи цикIелай члулав пайдахар хкажна ва шехъиз ацук'на.

Хабар никай, хабар нехирбандин хцикай. Аждагъандин патав йиф акъудзавай Перидикай фикирариз, ам йифди ксанвачир къван. Эkv хъанмазни, Къагъриман куьчедиз экъечIна. Адаз минарадин кукIва мад члулав пайдахри лепе гузвайди акуна. Гададин рикI члулав хъана, ада тадиз шегъердиз чукурна.

Халкъдиз авур зулумар тIимил яз акуна, аждагъан, фена, вацIал ацукъна ва шегъердин агъалияр цикай магърумна.

Нехирбанди хва, вучда-вучдач, гъикIда-гъикIдач лугъуз, хиялдик акатна. Идани эхирни, фена, аждагъандиз гуда салам ва лугъуда: “Бес, накъ ви патав фуруз атай дишейли, фурай экъечIна, ви геле гъатна, къвезва. Жуван къилиз са чара ая!” И гафарин ван хъайи аждагъан катна, къени ам фейи падни садазни чидач лугъуда.

Минарадин кукІвай Гуьзел Гуьруьдиз ибур вири аквазвай кьван. Аждагъан катайла, руша ясдин чулав пайдахриз цай яна, шадлухвилини пайдахар мад цавуз хкаж хъувуна. Минарадин кукІвай эвичІна, ада сифтени-сифте Къагъриман къужахламишна, адаз темен гана.

Чуьнуьх хъанвай агъалияр кІватІ хъжез башламишна. Халкъди Къагъриман пачагъдин тахтуна ацукъарна ва пачагъ хъайи

Къагъриманаз, ирид юкъузни ирид йифиз далдам гатана, мехъерна, Гуьзел Гуьруь гана. Абурун мехъерик зунни квай. ТІуьна-хъвана, куь паярни гваз хтана.

Пуд руш

Хъана кьван, хъанач кьван са бубани, пуд рушни тахай диде. Буба гъамиша кІвалахиз никле жедай. Тахай дидеди гъар юкъуз виртни чІем иличай хешил рушарив вугуз, бубадиз ракъурдай. Амма рушариз къуру фалай гъейри маса затІни гудачир. Рушарини хешил рекъе чпи недай, бубадиз руьхъверин хапІа тухудай. И кардикай хабар жеда бубадизни тахай дидедиз. Тахай дидеди вичин гъуьлуьз: “Эгер рушар са патахъ алуд тавуртІа, зи кар ви кІвале амач”, - лугъуда.

Гъуьлуьни папа, меслятна, никле са еке фур эгъуьнда. Фурун винел вегъида лит, литинин винелни эцигда мержандин хтар. Мержанар акурла, рушар бубадиз килгиз акъвазда. Бубади абуруз лугъуда: “Ни фад чукурна къачуртІа, мержанар гъадаз жеда”. Чукурай рушар пудни санлай дерин фуруз аватна. Рушари гзаф минетарна бубадиз чеб фурай ахкъудур лугъуз, амма бубади абуруз яб ганач.

Бубади анжах, сифте литни мержанар вахце, ахпа за куьн фурай ахкъудда, лагъана. Шейер вахчуна, залум бубади фурун сивел са еке кьван эхцигна, вич кІвализ хъфена.

Гишила фура авай рушари аллагъдиз вайзариз ийиз хъана.

ГъвечІи ваха лугъуда: “Я аллагъ, зи са гъиликай каца хъуй, са гъиликайни пер”. Идан са гъиликай каца жеда, муькуь гъиликайни пер. Кацадив ягъиз, перцив эгъуьниз, туькІуьрай тІеквендай фена, гъвечІи вах са цуриз акъатда. КилигайтІа, и цуравай балкІанри незвайбур хурмаяр я. ГъвечІи ваха вичин перемдин ценцик хурмаяр кутуна хтана, пуд вахани нез башламишна.

Хабар никай, хабар пачагъдин балкІанар хуьзвай мегътердикай. Ида фена пачагъдиз лугъуда: “Бес, за балкІанриз гъамишандалай артух хурмаяр гузва, амма абур югъ-къандавай яхун жезва. Им вуч сир ятІа, пачагъ, вун сагърай, зи кьил акъатзавач”.

Нуькерди цура йиф ийидайвал жеда. Амма ам йифен къулар хъунни ахварал фена. Къвед лагъай йифизни нуькер ксана. Эхир пуд лагъай йифиз ада вичин тІуб атІана, адаз кьел яна, ацукъна.

Са арадилай нуькердиз акуна хъи, са руш атана, балкІанрин вилик квай хурмаяр кІватІна, хъфизва. Нуькерди ам вегъена къада.

“Зун ахъая, зун жин я, зун инсан туш”, лугъуз, руша минетар авуна. Амма нуькерди ам ахъайнач ва къуна пачагъдин патав тухвана.

Руша пачагъдиз вичин къилел атай крар ахъайна, гишин хъайила, хурмаяр чуьнуьхайдини лагъана, амма вичихъ мад вахар галайди лагъанач. Пачагъди рушаз тлуьн-хъун гун буйругъна. Руша аш недайла, са тлур хилез вегъидай, са тлур вичи недай.

Нуькерри руш ахтармишзавай къван. Ибуру тадиз фена пачагъдиз и агъвалатдикай хабар гуда. И сеферда руша вичихъ мад къве вах галайди пачагъдиз ихтилатда.

Муькуь вахарни хтана, тлуьнар-хъунар авуна, кефияр къумбар хъайила, пачагъди и рашаривай вуч пешеяр кватла хабар къуна. Члехи ваха лагъана: “За са киле дуьгуьдал хуьруьн жемят аладарда” Къвед лагъай ваха лагъана: “За са йифен къене са халича храда”. Гъвечли ваха лагъана: “За къизилдин куклушар алай хва хада”.

Члехи къве ваха лагъай гафар абурувай къилиз акъудиз хъанач. Гъвечли ваха йикъарикай са юкъуз вичин вахаривай хабар къада: “Чан вахар, чи дидеди аялар гъикI хадай?” Члехи вахар чпин гъвечли вахал пехил тир. Сад лагъайди, адакай пачагъдин паб хъанвай, къвед лагъайдини, чпи лагъай гафар абурувай къилиз акъудиз хъанвачир. Гъвечли ваха, лагъайтIа, аялни хазвай. Мумкин я, адаз гъа вичи лагъай къизилдин куклушар алай хва хъунни!

Гъавиляй члехи вахари гъвечли вахаз лугъуда: “Вун гурмагъдал ацукъ, чна кланикай вуна хайиди къада”.

Гъвечли вахаз жада къизил куклушар алай хва, амма члехи вахари аял пекерик кутуна вергериз гадарна ва чпив гвай себетда кицIин къве гурцIул туна рушаз къалурда.

Пачагъдиз вичин папа гурцIулар хайиди ван хъайила, адаз гзаф хъел кIведа.

Ада вичин паб гурцIуларни галаз гурарин кланик кутIунун эмирда.

Гзаф йикъар, гзаф йисар, гзаф вахтар алатда. Йикъарикай са юкъуз пачагъ цIийи къилелай эвлениш хъжедайвал хъана. Адан межлисдиз вири халкъдиз эвер гана. Межлисдиз эвер тагай вуж ама, вуж амач лагъайла, бес са къари бадедин хциз эвернач лагъана, пачагъдиз хабар гана. Пачагъдин эмирдалди и гададизни эвериз туна.

Хабар никай, хабар къари бадедикай. Къари бадедихъ авай къван са цIегъ. Ам гъар юкъуз вергериз физ, ана авай гъвечли аялдиз нек гуз хкъез хъана. Са къуз къари баде цIегърехъ къекъез фейила, адаз вергерай къизилдин куклушар алай аял жагъана. Къаридиз гъасятда ам нин аял ятIа, чир хъана. Бес, пачагъдин папа кицIин гурцIулар хана лугъуз, шегъерда ван гъатнавай эхир. Къариди аял кIвализ хкана, ам хвена, члехи авуна. Адакай гзаф гуьрчег жегъил хъана.

Пачагъдин итимри адаз мехъерик ша лагъайла, къари бадеди вичин хциз лугъуда: “Чан хва, вун пачагъдин кIвализ фидайла, вуна гурарин кIаник квай папаз цуькверин кIунчI вегь, элкъвена хкведайла, адаз жуван пай якни фу це. Ам, чан бала, ви диде я”.

Гададини къари бадеди лагъайвал ийида. И кардикай пачагъдиз жеда хабар. Ада гададиз вичин патав эвер гуда ва адавай хабарар къада. Гадади лугъуда, бес а гурарин кIане авай дишегъли зи диде я, вич къари бадеди хвена чIехи авурди я. Пачагъдиз и сирдай кыл акъудиз кIан хъана. Пачагъди вичин папавай, ада аял гьикI ханатIа, гьам хабар къада.

Пачагъдиз гьал-агъвалатдикай хабар хъайила, ада къаридиз гададив чIугур къизилар гуда. Папан вахар терсина ламрал акъадарна, чуьлдиз чурурда ва цIийи кылелай, дуьньядал тахъай хътин мехъер хъувуна, пабни хва кIвализ хкида. Абур гъана амаз, чун иниз хтана. Квезни за и мах хкана.

Бибихатун

Хъана къван, хъанач къван са бубани, дидени са руш. И руш вичин бубадизни дидедиз гзаф кIандай.

Йикъарикай са юкъуз и рушан диде къена. Ибурун къуншидал жеда са хендеда паб. Идазни аваз жеда къван са гачал руш. Хендеда паб гъар сефер, къуншидин руш чпин кIвализ атайла, адаз гъурметардай, вич адаз кIандардай.

Паб къена, йикъар-йифер, варцар-йисар алатда ва итимди цIийи паб хкIдайвал жеда. Рушни гьалтда бубадал: “Чан буба, хкидатIа, чи къунши паб хкваш, адаз зунни вичин хайи руш къван кIанда, тахъайтIа, садни герек туш”.

Бубадиз вичин руш гзаф кIандай, гъавиляй ада вичин рушаз кIанивал авуна. Къунши паб вичин гачал рушни галаз ибурун кIвализ хкведа.

Хабар никай - хабар цIийи папакай. Им кIвализ хтай йикъалай къулухъ тахай рушаз мад эkv алай югъ ахкунач. Адаз зулумар ийизвай, фу гузвачир, гатаз-ягъизвай. Чара атIай руш вичин дидедин сурал физ шехъзавай.

Эхирдай рушан япарихъ дидедин гафарин ван галукъна: “Чан бала, гъар гишин хъайила, цура авай яру калин крчар фитIина, са крчай чIем къведа, са крчайни вирт”.

Рушани, гъар сеферда гишин хъайила, физ яру калин крчар фитIиниз хъана. Руш югъ-къандавай гумрагъ, гуьрчег жез хъана. И кар аквазвай тахай диде хъиляй рекъизвай: бес жечни, гишила тазвай, зулумдик квай тахай руш ракъариз- варцариз къалуриз тежедай хътин гуьрчег жезвай.

Хабар никай - хабар тахай дидедикай. Ада югъди-йифди вичин тахай руш ахтармишда къван ва руша яру калин крчарай виртни чIем фитIинзавайди чир хъана.

Йикъарикай са юкъуз, гъуьл кIвалахдила хкведалди, паб, азарлу хъанва лугъуз, къаткида ва ада вичин гъуьлуьз лугъуда: “Эгер яру кал тукIуна, зун адан хамуна тун

тавуртIа, зун сагъ хъжедач”. Бубадиз кал тукIваз кIанзавачир, вучиз лагъайтIа ам вичин рушаз гзаф кIандайди адаз чидай. Паб сагъ техжез адаз акурла, гъуьлуьз маса чара амукънач, ада кал тукIвадайвал жеда.

Хабар никай, хабар тахай рушакай. Им мад шехъиз-шехъиз дидедин сурал фида ва адаз вичин дерт-гъам ахъайда.

Дидеди рушаз лугъуда: “Чан бала, кал тукIурла, кIарабар вири са фуруз вегъ. Ваз абурукай хъсан либасар жеда”. Рушани дидеди лагъайвал авуна.

Йикъарикай ас юкъуз хуьре жеда еке мехъерар. Тахай диде вичин гачал рушни галаз фида мехъерик, тахай руш - Гуьрчег Бибихатун ибуру, крар ийиз, кIвале тада. Руша вичин кIвалахар бегъемайла, ам фена калин кIарабар кучуднавай фуруз килигда. КилигайтIа, инавайди масад я. Фуруз гадарай кIарабрикай рушаз пара гуьрчег либасар хъана. Рушани, абур алукина, фида мехъерик. Руша мехъерик къуьл авурла, вири адан къайгъуда гъатда, амма ам вуж ятIа садазни чир жедач. Руш тадиз, вич садазни чир тахъуй лагъана, кIвализ хкведайла, кIвач цIуьдгъуьнна, адан чекмедин хел яд авай вириз аватда. Фад-фад кIвализ хтана, ада вичин парталар фура чуьнуьх хъийида.

Хабар никай, хабар пачагъдин хцикай. Пачагъдин хва вичин балкIандиз яд гуз фида вирел. БалкIанди, пурх ягъиз, яд хъвазвачир. Гада килигайтIа, вире са къизилдин чекме ава.

Гадади фикирна, нин кIвачиз и чекме хъайитIа, гъа руш вичиз гъида. Вири хуьре къекъвена гада и чекме гваз, амма чекмедин иеси адаз жагъанач. Эхирни пачагъдин хва рушан кIвализ агакъайла, тахай дидеди руш тадиз тIанурда чуьнуьхна ва вичин гачал рушан кIвачер чуьхуьз, михивилер ийиз эгечIна.

Гада гъаятдиз атайла, къуралай кIекре гъарайда: “Бибихатун тIанурда, гачал рушар майданда”.

- Киш геликъайди, - тахай дидедиз кIекрен сес пачагъдин гададиз ван хъана кIанзвачир.

КIекре мад гъарайда: “Бибихатун тIанурда, гачал рушар майданда”.

Гада тIанурдиз килигда. Ана ракъаризни варцариз къалурмир, бедназар жеда лугъудай хътин гуьрчег са руш ава. Руш анай акъудна, чекме алукайла, чекме адан кIвачинди яз хъана.

Ирид юкъузни, ирид йифиз далдам гатана, мехъерна, пачагъдин хци и руш вичиз павиле къачуда. Са вахтарилай рушаз къизилдин кукIушар алай са гадани жеда. Ибур лап хъсандиз, шаддиз дуланмиш жезвай.

Са сеферда пачагъдин свас вичин тахай дидедин гачал русахъ галаз вацIал фида. Ибуруз чпиз-чеб цяй аквада. Гачал руша лугъуда: “Ви парталар зал алукайтIа,

гьелбетда, зун валайни гуърчег жеда. Кландатла, ша, ви парталар за алуқлин, килиг вун”.

Гачал руша пачагъдин сусан парталар алуқда ва ам хуртI гана вацIуз вегъеда, вич пачагъдин кIвализ хъфида.

Са къадар вахтар алатайла, руш аватай чкадилай къакъан са чинар экъечIда. ГъвечIи аял дидедин мам кIанз шехъзавай. Аял вучиз икъван шехъзава лагъайла, гачал руша лугъуда: “Аял кIевиз азарлу хъанва, эгер адаз вацIун къерехда авай чинардин тарцикай къеб авуртIа, ам сагъ хъжеда. Амма тар атIудайла са кIусни тарцикай инихъ-анихъ ават тавурай”.

Тар атIудайла, са гъвечIи талаш хкатна вергериз аватна. Гъикъван адахъ къекъвенатIани, ам жагъун хъувунач.

Са сеферда къари-баде вергерихъ фейила, адаз и талаш жагъида: “Им вуч хъсан талаш я, зи гетIедин сивел эцигиз герек къведа”, - лагъана, ада ам вичин кIвализ хутахда, къацIал алай гетIедин сивел эцигда.

Гъар сефер къари баде кIвалаяй экъечIайла, талашдикай руш жез, крар ийиз, мад талаш хъжез хъана.

Къаридиз аламат хъанвай, ада, къунширивай вичин кIвализ атай-хъфей авани лугъуз, хабарар къадай.

Са сеферда къари баде, вич кIвалаяй экъечIавайдан амалар авуна, кIвале чуьнуьх жеда. Са арадилай гетIедин винел алай талашдикай руш хъана, кIвалин крар ийиз башламишда. Къари бадеди атана крар ийизвай чкадал руш къада.

- Чан къари диде, зун жин я, зун ахъа хъия, лугъуз, руша къаридиз минетарна. Къари бадеди ихътин гуьзел руш ахъайдани мегер. Адакай къаридиз руш жеда.

Са къадар вахтар алатайла, руша къаридивай “хуьре вуч хабарар ава”, лагъана, жузуна.

- Пачагъдин хци, чан руш, яхун балкIанар пайзава, хвена гатфарихъ гахце лугъуз.
- Чан къари диде, са балкIан чазни къачу, чнани хуьда.
- Я чан бала, чавай балкIан хуьз жедани, - лугъуз, гъич къари рази жезвачир.

Руш алат тийиз акурла, фена къаридини вичиз са балкIан тIалабна. Адавай хуьз жедач лагъана, пачагъдин нуькерди къаридив са рекъизвай балкIан вугана.

Руша вичин къил чуьхвена, яд цуриз экъична - къацу векъер экъечIрай - лагъана; кIвачер чуьхвей яд экъична - булах хъуй лагъана.

Санай къацу векъер экъечIна, санални булах хъана.

Балкланар кIватI хъийидай вахт хъайила, къари дидедин руша хвейи балкландиз цурай хъфиз клан жедач. Руша, атана, лугъуда: “Хъвач, чан балклан, за авур хуьнар ваз гьалал хъуй”.

Виридалайни хъсан хвенвай, гумрагъ хъанвай балклан къаридинди хъана.

Маса са юкъуз пачагъдин хци сар ядай мел ийидайвал хъана. Къаридин рушазни эвер гана. Мелез атайбуру хкетар ахъайиз башламишна. Нубат къари дидедин рушал атана. Идани вичин кылел атай вири бедбахтивилер ахъайна.

Гъа и арада пачагъдин хци риклинихъай рушан суьгьбетдихъ яб акалзавай къван. Хабар куьтягъ хъайила, пачагъдин хциз вичин паб чир хъжеда. Ада паб кIвализ хутахда, гачал руш терсина ламрал акъадарна, вичин виляятдай чукурда.

Чеб гъанамаз, зун иниз хтана, за квез и хкетни хкана.

ЯШАЙИШДИН МАХАР ВА КЪАРАВИЛИЯР

Далалубегъли

Са гъи виляятда ятлани къадим заманада Шагъугъли шагъ Абас лугъудай пачагъ авай. Вич гзаф акъуллу, вири виляят рази пачагъ хъанай, амма адан гъвечли стха Далалубегъли келледа гар авай хътин са ахмакъ тир. Далалубегъли пакамлай няналди шегьерда авай са 40 аял кIватIна, кIвачерин арада лаш туна, чукурунар ийиз жедай. Им адан пеше жеда къван. Хабар гъинай гун са квез? Йикъарикай са юкъуз, са гзаф гуьлуьшан гатфарин юкъуз, Далалубегъли вичин 40 юлдашни галаз, кIвачерин арада лашар аваз, чукурриз, рекъин къерехра къугъвадайла, рекъий агъуз са итим къвезва. И касдин вилик са лам ква, вичелни зурба пар ала. Рекъин мугъман, атана агакъна, салам гана элячIайла, Далалубегъли идахъ агакъна, гъам хъфизвай патахъ хъфида. Рекъин са къадар чкадиз фейила, Далалубегълиди мугъмандивай хабар къада: “Чан стха, жузун айиб тахъуй, а ви ламрал алайбур вучар я?” Мугъманди жаваб гуда хъи, кишмишар я, лагъана. Гзаф вахт фенани, тIимил вахт фенани, чидач. Далалубегълиди мад лугъуда: “Эй, стха са мекве авай кишмишар це, за ваз гаф маса гуда”. Рекъин мугъманди кланз-дакланз са мекве авай кишмишар гуда ва гаф гун тIалабда. Далалубегълиди икI лугъуда: “Рекъе гьалтай нивай хъайитIани гъинай ятIа ва тIвар вуж ятIа хабар яхъ””. ИкI лагъанатIани, рекъин мугъманди идавай я тIвар, я гъинай ятIа хабар къунач. Са къадар рекъиз фейила, Далалубегълиди мад са мекве авай кишмишар гун тIалабна ва абурун эвез гаф гуда лагъана. Рекъин мугъманди мад кланз-дакланз, гаф чIуриз тахъана, акъудна са мекве авай кишмишар гуда къван. Далалубегълиди кишмишриз эвез яз ихътин гаф лугъуда: “Мугъмандиз фейила, жуван чка чирна, ацукъ”. Фида ибур мад са къадар рекъиз. Гзаф фенани, тIимил фенани, чпизни течиз физвай. Садлагъана пуд лагъай сефер яз Далалубегълиди вичин юлдашдиз лугъуда: “Я стха, вуна са мекве авай кишмишар вахце, за са гаф маса гун хъийида”.

Кесиб рекъин мугъманди, хъиле ацIана, сакIани тахъайла, мад са мекве авай кишмишар гуда ва адаз эвез яз Далалубегълиди ихътин гаф гуда: “Межлисда ацукъайла, вавай хабар къун тавунмаз, жуван шей арадал вегъемир”. “Хъсан я”, -

лагъана рекъин мугъманди. Ибур мад са къадар рекъиз фейила, рекъин мугъман вичин шегъердихъ хъфидай рекъяй хъфида, амма Далалубегъли вичин 40 юлдашни галаз рекъин къерехда мад къугъваз хъана. Далалубегълидиз вичин рекъин юлдаш хъайи итимдин къилел къведай крар чидай къван.

Хабар никай гун за квез, хабар рекъин мугъмандикай. Са гзаф алгъана, гагъ тум къаз ялна, гагъни япар къаз ялна, гагъ къвалалай лашар вегъена, амма ламравай гъич чларни юзаз жезвачир. Эхир чара атлай рекъин мугъманди Далалубегълидиз куьмекдиз эверна: “Яда, яда! Гъей, рекъин къерехда авайди, инал ша!” Амма Далалубегъли, вичиз акваз ва ванни къвез, эверзавайдаз гъич са фикирни гун тийиз, вичин юлдашрихъ галаз къугъвазвай. Вучиз лагъайтла ада са мекве авай кишмишар къачунвай гафунихъ: “Рекъе гьалтай нивай хъайитлани гъинай ятла ва тлвар вуж ятла хабар яхъ”. Вичи гайи несигъатдал амал тавур рекъин мугъмадиз Далалубегъли, са ябни гун тийиз, къугъвазвай.

Фагъир и рекъин мугъман, саникайни куьмек тахъайла, вичиз куьмек гун патал Далалубегълидин къилив хтуниз мажбур хъанай. Мугъманди атана Далалубегълидин куьне гъил эцяна. “Я стха, за ваз эвердай къван зи туьтер ифенва, вуна вучиз яб гузвач. Ша, зи лам аклана, чна ам акъудин” – лагъайла, Далалубегълиди лугъуда: “Я стха, и гадаярни, рекъин къерехда авайбур гзаф ава; заз вуч чида къван вуна заз эверзавайтла, вуна зи тлвар къунач эхир?” Инлай къарагъна фида ибур лам акъудиз. Язух лам юзан тийиз, итимриз гзаф тади ганай! Лам къарагъна, мугъман рекъе гъатайла, “Ша вун чаз мугъман хъухъ, шегъерни ингъе мукъвал ала, югъни няни я”, – лугъуда Далалубегълиди. Рази хъайи рекъин мугъман, элкъуьрна вичин ламни, Далалубегълидихъ галаз шегъердихъ рекъе гъатда.

Мичи жедайла, ибур шегъердиз, квализ агакъда, ламрал алай пар авудна, лам секинарна, ибур квализ хъфена. Са тлимил вахт фейила, Далалубегълидин квализ вичин стха Шагъугъли шагъ Абасан везир къведа, идаз пачагъдин квализ ша лугъуз. Далалубегълиди сагърай, квалеле мугъман ава, завай къвез жедач, лагъана, атанвайди рахкурна. Са вад декъикъа арадай фейила, мад везир къведа ва Далалубегълидиз вичин мугъманни галаз квализ буюр ийида. Пачагъдин квализ фейила, гъейран хъайи лам гвайди, фена, члехи назирар, везирар ацукъдай чкадал ацукъна. Квализ вичелай члехибур атайла, къарагъиз ва адалай къулухъ ацукъиз; мад сад атайла, мад къарагъиз, къулухъ ацукъиз, эхир кесиб лап ракларин сиве ацукъна. Ада Далалубегълидин, “Мугъмандиз фейила жуван чка чирна ацукъ” лагъай несигъат риклел хканайтла, ам сифтедай ракларин сиве ацукъдай. Атана вири, ацукъна, хъсан тлуьн- хъун авурдалай къулухъ, квализ са еке къарпуз-хали гваз везир хкведа къван. Къарпуз атлун патал везирди идавай, адавай хабар къада чукул гвани лугъуз, амма и атанвай лам гвай мугъмандивай хабар къадач. Ятлани мугъманди гъа йикъара базардай къачунвай са гзаф гуьрчег чукул аваз ларпна чилел, везирдин вилик вегъида. Везирди, чукул къачуна, са гзаф вахтунда элкъвез-элкъвез адаз килигайдалай къулухъ, пачагъдиз лугъуда къван: “Пачагъ, вун сагърай! Зи бубадин хазина атлана тухванвай гъа и йикъара. И чукул зи бубадинди я, за гъамиша межлисда и чукул гвайди вуж ятла ахтармишзавай. И итим зи бубадин девлет-хазина атлана тухванвайди я”. Ик лагъайла, пачагъди вичин жаллатриз буйругъ гуда къван: “И мугъман тухвана дустагъда тур, пакамаз гардан ядайвал адан”. Язух мугъманди са тахсирни квачирди яз дустагъдин ламу чилел йиф акъуднай къван. И йифиз адаз гъич ахвар атаначир, ада гъамиша фикирар ийизвай.

Пакама хъайила, гъеле чими ракъини, вичин нурар, къацу хъана, халича хъиз авай къакъан дагълариз янамаз, шегъерда гардан ягъунин къайгъудик квай. Гъич садани кесибдин язух члугвадацир, амма Далалубегълиди ам азад ийидай къайда фагъумзавай. Эхирни вичин са рехъ жагъайла, Далалубегълиди пачагъдин, вичин стхадин, къилив фена, лугъуда къван: “Я стха, а мугъман зи кIваллиз атана, баладик акатнавайди я, вуна ам са 2-3 йикъан муьгълетдалди заминда ахъая”. ИкI лагъайла, пачагъди Далалубегълидин амалдарвал, адан гаф чирвал чиз, къин къаз тада, мугъмандихъ галаз гъич са гафни рахадач лагъана. Далалубегълиди къин къурдалай къулухъ дустагъда авайди ахъайда къван. Са юкъуз мугъман айвандик квайла, Далалубегълиди вичин лам гъаятдиз акъудна, хъсандиз кутлунна, къачуна са гъилиз туькIвей хътин пая, ламраз къве пая-лаш вегъена, лугъуда: “Я лам, за ваз рекъе-хуьле жувал гъалтай нивай хъайитлани гъинай ятIа, тIвар вуж ятIа хабар яхъ”, лагъаначирни? ИкI лагъана, са пуд пая ламран юрфалай члугурла, айвандик квай мугъман япар хкажна акъвазна. Мад Далалубегълиди и ламраз лугъуда: “Я лам, я ламран хва лам, за ваз мугъмандиз фейила, ви чка чирна, ацукъ лагъаначирни” ва мад ламраз юкъ акIаж жедайвал са пуд пая вегъена. Айвандаллайда вичин лугъузвай гафар тир чIал чир хъана, хъсандиз яб гуз хъана: “Я лам, за ваз, межлисда ацукъайла, вавай хабар къун тавунмаз, жуван шей арадал вегъемир лагъаначирни”, лугъуз, ламран руфун чилик хкIадайвал са пуд лаш-пая вегъена. “Вуна за лагъайвал вучиз авунач, я лам, гъаниз килигна ви кар кIеве ава: пака ви гардан язава. Гардан ягъуникай хкуддай са чара ава ваз, я лам, хъсандиз яб це”, - лагъана, мад язух ламран юрфариз са пуд пая вегъена. “Яб це, лам, пакамаз ви гардан ягъиз пачагъдин вилик тухвайла, вуна адаз лагъ: “Пачагъ вун сагърай, къейитлани ви ихтияр я, туртлани. Зи буба са рекъай гъуз фидайла, атана, къачагъри яна, къена, гвай шейер гваз катна. И чукулл, вун сагърай пачагъ, зи буба къейи чкадал алайди тир ва гъар межлисда за и чукулл къалурунин себеб ам я хъи, буба къейи итим жагъурун патал. Гила чукуллдин иеси, ви везир я киван. Мумкин я, пачагъ, ви везир гъа къачагърихъ галаз ара авай итим я жеди. Гила заз чир хъана зи буба къейиди везир тирди, лагъ, я лам, акI лугъун тавуртIа, ви гардан яда” - лагъана, мад са тахсирни квачир ламран далудиз са пуд пай вегъена. и гафар ван хъайила, айвандик квайдан рикIиз регъят жеда.

Хабар гъинай гун за квез, хабар шегъердай. Шегъерда авайди са гъулгъула я, са итимдин гардан язава лугъуз. И ван хъайила, къунши шегъеррай, хуьрерай инсанар атана, майдан тупIа-туб турдин хъиз, кам эцигдай чка амачиз халкъ, махлукъат кIват хъанвай. Вирида рехъ гуз, гардан язавайди, къил цава къуна, са къайгъуни авачиз, (на лугъуди им чуьлда къекъевезвай) пачагъдин мукъув къевезва. Атана пачагъдин вилик икрамна. “Пачагъ, вун сагърай, заз са къве гаф лугъуз ихтияр це”, - лагъайла, пачагъди ихтияр гана. Чин халкъдихъ элкъуьрна, викIегъвилелди, са куьнихъайни кичIе тушиз, пачагъдиз ида лугъуда къван: “Пачагъ, вун сагърай, къейитлани ви ихтияр я, туртлани, амма а чукуллдилай лугъун. Зи буба са рекъай гъуз фидайла, атана къачагъри ам яна къена, гвай шейер гваз катна. И чукулл, вун сагърай пачагъ, зи буба къейи чкадал аламайди я ва гъар межлисда за и чукулл арадал вегъизва хъи, зи буба къейи итим жагъурун патал. Гила чукуллдин иеси ви везир я лугъузва, мумкин я, пачагъ, ви везир гъа къачагърихъ галаз ара авай итим я жеди. Гила заз чир хъана: зи буба къейиди, ви везир я” - лагъана, мугъман секиндиз пачагъди вуч лугъудатIа акваз акъвазнавай. И кесибдин секинвал, вичи-вич квадар тавурвал ва

галай- галайвал вири хъайи кар хъиз лагъайла, вирини ва пачагъни мягътел хъана ва мугъман гардан ягъуникай хкудна.

Хабар никай гун, везирдикай. Кичлела зурзаз, халкъдин арада чуьнуьх хъанвай везирдин гардан ягъа лагъана буйругънай. Баркаван яцлу хъанвай везирдин куьк гардан яна, кьил галуднай. Инал Далалубегълидиз чухсагъул ва пачагъдиз сагърай лагъана, мугъман, вичин лам вилик кутуна, вичин ватан галай патахъ еримиш хъана...

Гъамбал

Хъана кван, хъанач кван са гъамбал. Им авай чкада клвалах авачир. Яшамиш хъунни четин тир, гъавилъ ам фена маса чкадиз вичиз са клвалах жагъурун патал. Ина ида гъамбалвал ийиз хъана. Са пуд виш манат пул хъайила, ида, фена, са харапаяр аваз, ина ацукъна, вичин пул гъисабзавай. И арада им акуна са папаз. И паб фена кавхадин патав, лагъана, бес флан кас вичин гъуьл я, ида клвалахар ийиз, пул клвализ хкизвач, кландатла килиг, адан жибинда пуд виш манат пул ава. Гъикъван и гъамбалди вичиз и паб чидайди туш, вич маса чкадай атайди я лагъанатлани, гъамбалдихъ кавха агъунач. Жибиндиз килигайла, ина пуд виш манат пулни авай. Пулни папав вахкана, гъамбал къарагъарна, ахкъудна.

Гъайиф хъайи гъамбал, фена, са балхундин кланик акъвазна шехъда. идан ван хъана, са девлетлу ханумдиз. Ханум айвандал экъечлна, жузада гъамбалдихъ вуч хъанатла. Гъамбалди вичин кьилел атай кар и папаз ахъайда. Ханумди идаз лугъуда: “Фена а папан са аял жуванди я, лагъана, гваз хъша. Атана ада вавай аял вахчудайла, вуна ам ви аял я лагъ”. Гъамбал фена и пул къакъудай папан клвализ, аял къецихъ экъечлайла, къуна гада гваз хъфена. Аял шехъда, и шехъунин сесинал диде экъечлда. Килигайтла, аял вичи пул къакъудай гъамбалди гваз хъфизва. Паб мад кавхадин патав фида. Кавхадиз чир жеда хъи, папа и кас алдатмиш авурди. Пул папавай вахчуна, гъамбалдив вахкуда ва папал мадни пул илитлда.

Гъамбалдиз пул эцигдай чка авачир; идаз ван жеда хъи, бес и хуьре са шейх ава, нин затл хъайитлани ада хуьда, клани вахтунда вахкуда.

Гъамбал фена и шейхинин патав, вичин пул идав вугуда. Мад гъамбалди клвалах авуна, са пуд виш манат мад хъайила, им вичин хуьруьз, вичин хзандин патав хъфирвал жеда. Гъамбал фена шейхинин патав, пул вахце лугъуз. Шейхини пул хиве хкъадач. Чара атлай гъамбал мад атана а ханумдин айвандин кланик, шехъда. Ханумдиз мад и кесиб касдин ван хъана. “Вуч хъана?” - лагъана, хабар къурла, гъамбалди вич шейхини алдатмиш авурвал ахъайда. Гъанай ханумди лугъуда: “Къе зун фида а шейхинин клвализ, са тлимил вахтундилай вунни ша”. Ханум клвализ хтана, вичин къуллугъчи рушаз лугъуда, бес вич шейхинин клвализ фида, вич фейи са тлимил вахтундилай атана, лагъ: “Ханум, муштулух заз, хтай агъа ваз”.

Икл лагъана, вич экъечлна, шейхинин клвализ фена. Ханумди атана шейхинин патав лугъуда: “Салам алейкум, шейх, зи итимни клвале авач, и захъ авай пулар ви клвале хуьз кланзава”. Шейхини “башуьсте, ханум, ваз гъикъван вахтуналди кландатлани, гъакъван члавалди хуьда”, лугъуда. И арада атана гъамбалди вичин пул вахце лугъуда. Ханум алай чкадал саклани тахъана, вич виляй ават тавун патал шейхини гъамбалдив пул вахкуда ва ханумдин къизилрилаи вил аладарда.

И арада къведа ханумдин къуллугъчи руш ва ада лугъуда: “Ханум, муштулукъ заз, агъа ваз, агъа, хтана, кIвалеле ава”. И ван атай ханумди, вичел алай ипекдин халат рушан къуьнерал вегъеда ва вичин къизилар кIватIна, хъуьчIуьк кухтада. Ипекдин халат жагъай руша къуьл ийида, ханумдини идахъ галаз къуьл ийида, пул вахчур гъамбалдини ибурухъ галаз къуьлда. Шейх килигна, вичини къуьлиз эгечIна. Ханумди им акъвазарна, лугъуда: “За зи гъуьл хтана къуьл ийизва, руша вичиз муштулукъ гана лагъана, гъамбалди вичин пул гъат хъувуна лагъана, къуьлер ийизва, вуна вучиз къуьл ийизва?”

Кесиб кас

Хъана къван, хъанач къван са кесиб кас. Идахъни хъана са паб, са руш ва са кал. И касдин пеше яз хъана каликай хъайи некледик са пай яд акадарна, маса гун. Ахпа йикъарикай са юкъуз и кесиб касдин кал селди тухвана. Ахпа руша фикирар ийиз ацукънавай бубадиз лагъана: “Буба, фикирар ийимир. Вуна ви некледиз яд ягъайла, сел атана, тухвайди я ви кал”.

Хабар нивай, хабар и шегъердин пачагъдивай – Шагъабасавай. И пачагъди гъар юкъуз, дервишдин дунар алукина къекъевез, шегъерда вуч хабар аватIа чириз хъана. Шагъабасаз чир хъана: са кесиб касдихъ са руш ава – са пара акъуллу ва камаллу. Идани, хъфена вичин кIвализ, лагъана везирдиз. Вач, лагъана, и фулан кесиб касдиз заз руш це лагъ. Везирди, фена, лагъана кесиб касдиз. Кесиб касди лагъана вичин рушаз, кесибдин руша лагъана: вич рази я, эгер пачагъдик са пачагъвилелай мадни са пеше кваз хъайитIа. Инлай везирар хъфена, лагъана пачагъдиз: а кесиб касдин руша ваз лугъузва хъи, вак са пачагъвилелай гъейри вуч пеше квайди я. Шагъабаса лагъана: “Зун пачагъ я” лагъ. Мадни везирар фена, рушаз лагъана пачагъди лагъайвал. Руш рази хъанач. “Гъамиша вич пачагъвиле амукъдач”, лагъана, везирди рушан жаваб лугъуда пачагъдиз. Пачагъди лагъана: “Вач лагъ хъи, зак литер ийидай пеше квайди я”. Везир фена мадни кесиб касдин рушан патав. Рушаз чир хъайила пачагъдик маса пеше квайди, вичин разивал гана, пачагъдин паб хъана.

Йикъарикай са юкъуз Шагъабас, мадни дервишдин пекер алукина, шегъерда авай ашханадиз фена. Ашханадин ракларал къадам вегъейла, им садлагъана аватна. Аватайла, и кIвалеле аваз хъана ацIана итимар. КилигайтIа, и ашханада маса гузвай инсанрин яклар. Гъар юкъуз къвед-пуд кас тукIваз, маса гуз хъана.

Йикъарикай са юкъуз Шагъабаса лагъана ашханадин чIехидаз: “Я стха, вуна и кесибар вучиз рекъизва?”

Ашханадин чIехида лагъана: “Пул, пул паталди”. Шагъабаса лагъана хъи, хъуй я стха, ваз а къадар пул кIандатIа, зун литер ийидай устIар я. Абур – са лит 500 манатдай фида. Ахпа ашханадин чIехида лагъана: “За вав сарни вугуда, вуна заз лит ая”. Шагъабаса са еке лит авуна, вичин тIварни кхъена. Идан гъилин лит вичин папаз яргъай акуртIани чир жедай. Лит куьтягъ хъайила, къулухъди эвер гана, ашханадин чIехидаз лагъана: “И лит вуна Шагъабасаз маса це 500 манатдихъ”.

Къачуна литни, Шагъабасан кIвализ фена. Лит акурла Шагъабасан папаз чир хъана пачагъ клева авайди. Фена, лагъана везирриз: “Шагъабас клева ава, адаз са куьмек

авуна кланда”. Пачагъдин къушунди къуд пад къуна ашханадин, ина авайбур вири къена. КІвалаяй итимар вири ахкъудна, чебни гъана амаз, зун иниз хтана.

Пачагъ къабулай кесиб

Са заманада Шагъли Шагъабас лугъудай, дуьньяда тІвар-ван авай гзаф акъуллу са пачагъ хъана лугъуда. Са сеферда ада ацукъна вичи-вичик хейлин фикирар ийида ва пакад юкъуз са чІехи тавдиз, вичин лап мукъвал тир къуллугъчийриз, везирриз ша лагъана. - Яраб, - лагъана ада, - квекай заз кIеве гъатай юкъуз садакай хъайитІани, куьмек жедатІа? Куьне зун кIевяй акъуддатІа, куьне зун рикIел хкидатІа? - Тавда авайбуру гуьлгуьла къачуна. Ахпа абурукай виридалайни чІехи везир къарагъна.

- Пачагъ, вун сагърай, чун ина ацукънавайбур вири ви лукIар я; вуч вуна лагъайтІани, чун а кIвалах ийиз гъазур я, ви къилел алай чIарарикай сад аватдалди, сад рехи жедалди, чаз чун вири ви рекъе къейитІани гъайиф авач, чун вири ви къуллугъчийр я; чи чанар мус хъайитІани ваз къурбанд я, - лагъайла, адан гафар инал алайбуру тестIкIар хъувуна. Пачагъди мад абуруз чуькIни хъувунач, гъар сад чпин кIвалериз ахъай хъувуна.

Лугъудайвал, пачагъ гъамиша, дервишдин парталар алаз халкъдин дуланажагъ ахтармишиз, вичин къуллугъчийри гъикI къуллугъ ийизватІа, гъахъ-дуван гъикI атIузватІа ахтармишиз, вилаятра къекъведай. И сефердани иски парталар алукина, дервишдин ухшардиз гъана, ам шегъердиз экъечІна.

ХъуьтIуьн зулумат меъи йиф тир. Къилел жив къвазвай, гъавани меъи тир, чилени палчух авай. Пачагъди вичин балкIан сифте вичин чІехи везирдин ракларихъ акъвазарна, адан рак гатана.

Везир кагуьлдиз, вич-вичик рахаз, экъечІна.

- Ваз вуч кланзава? - лагъана векъидаказ хабар къуна.
- Минет хъуй, зун рекъин мугъман я, куьне зун къенин йифиз кIвале тур ман, геж я, къежинни авунва, - лагъана ада.
- Мад им мугъман къабулдай вахт туш къван, кIвал чIур хъайиди, захъ вун къурурдай кIвал авач, - лагъана везирди хъел кваз.
- И вилаятра пачагъ тир Шагъабасан хатурдай хъайитІани зун къе йифиз кIвале тур, - лагъана мад мугъманди минет авуна.
- Я кас, Шагъли Шагъабас ламран хва хъуй, вунни, - лагъана, везирди рак гелягъ хъувуна, пачагъ ракларихъ туна.

Гзаф хъел атанатІани, вичи-вич хвена, пачагъ гила къвед лагъай везирдин патав фена. Гъадани гъа икI лагъана. Пачагъ ракларихъ туна, вич хъфена, ксун хъувуна.

Ахпа пачагъ чІехи дуванбегидин ракларихъ фена. Идани рак ахъай тавурла, ам вичин балкIандал акъах хъувуна, дарихвал аладарун патал шегъердин къерех галайвал рекъе гъатна.

Ам шегъердин къерехдиз акъатайла, са чилик квай кIвалерай адас са итимди мани ядай ван атана. Ам, балкIан акъвазарна, эвичІна, яб гуз акъвазна. Мани лугъузвай

итим са герендилаи мани акъвазарна, шехъиз башламишна. Са тлимил вахтни арадай фенач. Шел акъваз хъана, ам хъуьрез башламишна. Шагъабас пачагъди явашдиз рак гатана. Къецел гъа итим экъечіна.

- Ша къенез, ша, - лагъана, ада тадиз балкландин уьзенгдикай къуна, гъаятдиз члугуна. - Эгер инжиклу туштла, - лагъана пачагъди.
- Вуч инжиклувал авайди я, мугъман гайи аллагъдиз шукур хъуй, - лагъана, шаддиз ада балклан кутлунна, хтана, пачагъ клвализ тухвана.
- Буюр, ял ягъа, за исятда балклан динжда, - пачагъ клвале туна, итим къецел экъечіна.

Пачагъ килигна адан клвализ, ина-ана вил экъуьрна: и кас адаз гзаф кесибдиз жагъана.

Хабар нивай, хабар и клвалин иесидивай. Ам къецел экъечіна, къуншидин рак гатана.

- Ваз минет хъуй, къунши, са гъапавай векеьрни це, са тлимил фу-къафунни. Заз мугъман атанва, за а затларай ваз са гъафтеда артух клвалах хъийида, - лагъана.

Къуншини тлимил девлетлуди, ужуз клвахдайди кланзавайди тир. Хъуй лагъана, адав шейер вугана. Кесиб кас хтана, векеьр балкландиз вегъена, фу-къафун гъана, пачагъдин вилик эцигна. Пачагъ кесиб геж хъайила, шаклу хъанвай, амма ада са хабарни къунач: кисна фу тлуьна, чухсагъул лагъана, ксана.

Пакамахъ пачагъдиз, халкъ юзадалди къарагъна, кесиб касдиз сагърай лагъана, хъфиз клан хъана.

- Са камни, эгер вун зи мугъман ятла, вуна къачудач; фу туьтлуьнмаз гъиниз хъфида?! - лагъана, пачагъ ацукъар хъувуна, вич мад къуншидин клвализ фена. Кесиб къецел экъечіайла, пачагъди и сеферда адан гуьгъуьниз фин къетл авуна. Явашдиз экъечіна килигайла, ида къуншидивай фу ва векеьр тлалабзава ва вичи гъавая клвалах ийида, лугъузва. Къуншиди адав гъазур-гъалал вугана. Пачагъ, агъвалатдин гъавурда гъатайла, тадиз хтана клвале ацукъ хъувуна.

Кесиб касди, хтана, векеьр балкландиз, фуни-къафун пачагъдиз эцигна. Фу недалди югъни ачух жеда. Сагърай лагъана, пачагъдиз балклан гъаятдай ахкъудиз клан хъайила, кесиб касди балкландин уьзенг вичел члугуна.

- Къадаш кас, - лагъана итимди, - балклан види туш, я за ам вав вахкунни ийидач, вуна чуьнуьхнава: им чи пачагъдинди я.
- Ваъ, эй инсан, балклан зиди я, ахъая уьзенгар, - лагъана пачагъди.
- Гъич, инал вуна зи гардан ягъайтлани, ахъайдач, балклан вуна чуьнуьхнавайди я, за исятда хабар гуда пачагъдин векилриз! - ада балклан гъаятдиз галчлуриз башламишна.

Пачагъди вич, пачагъ я лагъана, и итим вичихъ галаз тухуда.

Пачагъди пакад юкъуз гъа виликди хъиз везирриз эвер гана: “Зи вафалу дустар, накъ квез, захъ са кар хъана квел гьалтайла квекай куьмек жедани лагъайла, куьне вуч лагъанай?” - хабар къуна.

- Чна ваз дуьз лагъанай, гъаkl язни я! - лагъана, члехи везирди вичин чурудилай кап аладарна. Пачагъди йифиз вич шегъерда къекъуьникай ва вич гъа инал алайбуру къабул тавур тегъердикай ва эхирни вич кесиб касди klвале турдакай суьгъбет авуна, ва, вичин жаллатриз эвер гана, вичин вилаятрай везирар акъудна. Ахпа къуллугърал гъавурдик квай кесибар эцигна.

Вичин члехи векилвиле вич klвале тур кесиб кас эцигда ва ада шез, хъвериз, манияр вучиз лугъузвай лагъана, хабар къада:

- Пачагъ, вун сагърай, за манияр лугъузвай, зи дердер, гъамар гзаф тир, гъавиляй залан фикирри гъил къачур тавурла, шехъзавай. Амма клани руш риклел атайла, хъуьрезвай. Ам риклел атайла зи риклелай вири алатзава, амма руш девлетлу бубади заз гузвач.

Пачагъди тадиз руш гъадаз гъида. Абур гъана амаз, зун иниз хтана.

Къепина тур феъки

Хъана къван, хъанач къван са феъки. Им гзаф гъаясуз кас тир. Идаз хуьре авай гъихътин дишегъли акуртлани, ам клан жедай, ав инжиклу ийидай. Йикъарикай са юкъуз идаз са гуьрчег паб акуна, мадни им а папан гуьгъуьна акъатзавачир. И пана вичин гъуьлуьз лагъана. Са юкъуз гъуьлуь маса хуьруьз физвайдай амалар авуна, папа фена феъкидиз лагъана: гъуьл klвале авач, хуьруьз фена са шумуд югъ я, бес няниз феъки вичин патав атурай.

Хвеши хъайи феъки, няни хана-тахана акъатна.

Папа феъки klвализ гъана, раklarар клеви авуна. Са тлимил вахт хъана, рак гатана, гъуьлуь ахъай раklar, вич хтана, лугъуда. Папай гъарай акъатна: “Я феъки, гъуьл хтана, гила за вуч ийида?” Ахпа папа лагъана: “Акъваз итим, заз аял хъана, за ам къепина твазва”. Феъки, къуна, ада къепина твада. Вичивай жеривал кутлунна, винелай пекни вегъена, гъуьлуьз раklar ачухда. Гъуьлуь “ваз аял хъана зун авачиз, эркекди яни, дишиди яни, - лугъуз ихтилатар авуна, - ша зун аялдиз килигда”.

Ам къепинин мукъув къведа. Килигна, феъки акурла: “Я паб им аял туш, мусибат я хъи, им чна инсанриз гъикl къалурда, гъваш чна идан чуруяр, чинал алай чларар твада”, - лугъуда. Гъана уьлгуьч, чинал алай къван чуруяр твада, ахпа пси-пси авуна, хъвер ийиз вугана. “Агъ, идахъ вири сарарни ава хъи, - лагъана. - Гъваш чна идан сарарни акъудда”. - “Чан паб, ша зун идан буйдиз килигда!” - лугъуда. Килигайтla, къепинилай klвачер яргъи я. “Гъваш нажах, чна къепиниз къадар жервал ахtlуда”, - лагъана, ибур нажах гъиз фейила, феъки къарагъна, къебни далудаллаз катна, вичин klвализ хъфида.

Хабар нивай, хабар феъкидин папавай. Феъкидин папа феъки klвале тан тийиз, гъуьжетар хъана. Са гужбаладалди феъки klвализ ахъайна.

И кардилай кьулухъ фекий гьатна месе ва мад къарагъиз тахъана, гъа месик кьена.

Хурхур Агъмед

Хъана, хъанач кьван са пара ажуз, регъуь кесиб Хурхур Агъмед. И Хурхур Агъмед авай хуьре са луту гада авай. Йикъарикай ас юкъуз лутуди Хурхур Агъмедан патав атана, лугъуда: “Хурхур Агъмед, за ваз пачагъдин руш гъида, эгер вуна за лагъайвал авуртIа”.

Хурхур Агъмед рази хъана. Им инал туна, луту пачагъдин патав фида: “Пачагъ, вун сагърай, ви руш це лугъуз Хурхур пачагъдин патавай атанвайди я зун”. Пачагъ шад жеда. Хурхур пачагъдиз руш кIанзава лагъайла, тадиз им вуч пачагъ ятIа килигиз кIан жеда. Йикъарикай са юкъуз лутуди Хурхур Агъмед хуьруьн кьерехда туна, вич пачагъдин патав фида. “Пачагъ, вун сагърай, Хурхур пачагъ кьезвай рекъел адал къачагъар гьалтна, алай затIар, парталар вири чуьнуьхна. Ам хуьруьн кьерехда гьакI ама сакIани тежез”. Пачагъди са къат парталар, са балкIан, вичин инсанарни галаз Хурхур Агъмед пачагъдин кIвачел ракъурда. Атана Хурхур пачагъдин кIвалив агакьна, ацукьна тIуьнар-хъунар ийизвайла, Хурхур Агъмед вичел алай либасрилай вил аладариз жеда. Пачагъдиз ам са къариб аквада. Лутуди и арада пачагъдиз лугъуда: “Пачагъ, вун сагъ хъуй, ада вичел алай парталриз килигиз, яраб хъсан ятIа зал алай парталар, ибур зибур туширди инал алай инсанриз чизватIа, лугъуз фикирар ийизва”. Пачагъ лутуди лагъай фикирдал рази жеда. Вичин рушни галаз рекъе хутада мичIни-чIулав хъана, вичин ксарни галаз. Луту, ибур рекъе гъатайла, ялиз-ялиз къунши хуьруьн хандин патав фида. “Пачагъди вун рекъиз вичин аскерар ракъурнава, вун кат! Жуван кьилиз са чара ая!” - лугъуда.

Хан килигайтIа, мичIни-чIулав хъана, вичин кIвалер галайвал инсанар кьезва. Хан, вири алайвал туна, катда. Лутуди Хурхур Агъмед пачагъдин рушни галаз и кIвалериз гъида. Абур гъана туна, зун иниз хтана.

ЦицIали

Хъана, хъанач кьван са нехирбан. И нехирбандиз са пабни аваз хъана. Са юкъуз шегъерда кьейи итим аваз, и кьейиди авай чкадиз гзаф инсанар кIватI жеда кьван. Иниз нехирбандин паб виридалай вилик фин хъана. Ина касни тахъуниз килигна, нехирбандин паб къулан патав ацукьна. Са герендилай иниз са девлетлудин паб атана. Нехирбандин паб кьулухъ авуна, им къулан патав ацукьна. Ахпа къазидин паб атана, нехирбандин паб мадни ракларихъди хъана. Ахпа мад са паб атана. Эхирки, кьез-кьез, и кIвал папарив ацIана, нехирбандин паб лап ракларив акъатна.

А шегъер пачагъ авай шегъер тир кьван; и пачагъдин рикI алай къази аваз, эхир и къазидин пабни и кIвализ атана акъатна. Им атайла, ина авай папар вири къарагъна, идаз гъурмет авуна, им лап кIвалин вини кьилиз акъудна, - нехирбандин паб ракларай кьецел акъатна. Нехирбандин папа фикирна: “Идаз икъван гъурмет ийизвайди, идан гъуьл кIелайди тирвилай я, за зи гъуьлуьвни кIелиз тун тавуна тач”.

Нянихъ гъуъл хтана, гъуьлуьн тIварни ЦIицIали тир къван. Папа ЦIицIалидиз вичин къилел атай агъвалат ахъайна. Ида ЦIицIалидиз лагъана: “Килиг, пакамаз вуна кIелайтIа кIелда, тахъайтIа и кIвале ви кар амач”.

ЦIицIалидиз папан гафар зарафат хъиз хъана, эхир, килигна, рикIивай я, ада лагъана: “Я паб, гила зи яхцIурни цIуд йис я, яшдив агакънавайла, гила завай кIелиз жедани? Бес нехир гьикI хъуй?” - “Нехирдин къайгъу маларин иесийри ийида, - лагъана папа. - Вуна кIелна кIанда, тахъайтIа и кIвале ви ажал авач. Пака атIа чи мягIледа авай феъидин къилив алад, гъада ваз кIел-кхъин чирда”. Эхир ЦIицIалидиз чара хъанач, ам пака юкъуз нехирдивни фенач, кIелунин къайгъуда хъана. Ада устIардиз элифар кхъидай къул расиз туна, ахпа ам феъидин къилив фена. Ида феъидиз вичин дерди лагъайла, феъиди тажубвал авуна, ахпа фикирна: “Заз вуч ава? Зи гъакъи за гьикI хъайитIани къачуда, кIелрай вичиз”. И къалай къулухъ ЦIицIали кIелиз башламишна. Элиф, бей, тей...

Эхир элифар куьтягъна, жузар кIелиз башламишна. Гъарфар кIелна куьтягъай ЦIицIалидин кефияр тIимил куьк хъана. Ам са няниз сейрдиз фена. Къекъвез-къекъвез фена шегъердин патав гвай еке вацIал алай муькъуьв агакъна. И вацIун муьгъ алай чка, банд яна, регъвериз яд тухудай дерин чка тир къван. И арада калай пачагъдин девейрин карван хквез хъана. И карвандик пачагъдин гзаф рикI алай са деве квай къван; муькъвелей фидайла, девейри сада-сад чуькъведа, пачагъдин гзаф рикI алай деве муькъвелей аватна, батмиш жада къван. И кар тек са ЦIицIалидиз акуна, маса са касдизни акуначир.

Няниз девеяр хтана, пачагъ килигайтIа, вичин рикI алай деве амач. Пачагъди хабар къуна карвандин къилел алайдавай: “Бес, зи рикI алай деве гьикI хъана?” “Заз акваз-акваз шегъердиз гъахъна”, - лагъана жаваб гана девечиди. Пачагъди фикирна хъи, шегъерда угърияр ава, деве угърийри чуьнуьхна. Угъри чирна кIанда. Ида буйругъ гана: “Шегъерда авай кIелайбур вири кIватIа, абуру угъри жагъуррай,” - лагъана. Сифте и шегъерда авай гзаф кIелайбуруз эверна, ахпа тIимил кIелайбуруз эверна, ахпа анжах кIелна лугъудайбуруз эверна. Амма ибурукай угъри жагъурдай кас хъанач. “Мад шегъерда кIелай кас амачни?” - лагъана хабар къуна пачагъди. “Са ЦIицIали лугъудай кас ама, - лагъана пачагъдиз, - амма ада муькъва башламишайди я”.

“Эвера, - лагъана пачагъди, - белки, гъадаз чир жен угъри”. ЦIицIалидиз лагъана пачагъди: “Зи рикI алай деве угърийри чуьнуьхна, гереке, чуьнуьхай кас чирна кIанда. Эгер вуна ам жагъурайтIа, са пут къизилар гуда за”. ЦIицIали, хиве къуна, хтана. Пака юкъуз экв жедалди ЦIицIали пачагъдин къилив фена. “Ви деве, - лагъана ада, - садани чуьнуьхнач. Ам, муькъвелей вацIуз аватна, батмиш хъана. Эгер вун чIалахъ туштIа, итимар ракъура, къармахар вегъена акъудрай”. Пачагъди къармахар гваз итимар ракъурна; абуруз, дугъриданни ЦIицIалиди лагъай чкадилай деве жагъана. ЦIицIали, вичиз хиве къур къизиларни къачуна, хъфена. Адан кIвал авадан хъана.

Са къадар вахтар фена. Йикъарикай са юкъуз пачагъдин хазина атIана, къизилар чуьнуьхна. Гъасятда эвериз туна пачагъди ЦIицIалидиз ва лагъана: “Пуд йикъалди на угърияр жагъурда, тахъайтIа за ви гардан яда”.

Цицалидин руьгь аватна. Идаз вич рекьидай чал чир хъана, пашман яз, хъфена: “За вуч ийин, вуч тийин?” - лугъуз фикир ийиз ацукъна ам. Са йиф алатна, кьве йиф алатна, пуд лагъай йифни атана - Цицали гьакI фикирар ийиз хъана.

И чIавуз угърийри им гуьзетзавай кьван. Ибуру лагъана: “Им ксанвач, идаз чуьнуьхайди чизва, ида лагъайтIа, чун пачагъди рекьиде. Чна фена Цицалидиз хиве кьуртIа хъсан я”. ИкI меслят авуна, ибур пуд лугъудай йифиз Цицалидин кIвализ фена, раklar гатана. Цицалидиз гьикI хъана, вичиз пачагъди эверзавайди хъиз, кичIе хъана, алай чкадилаь къарагъиз хъанач адавай. Папа раklar ахъайна, угърияр кIвализ гъахъна. “Ваз чун вучиз атайбур ятIа чидани?” - лагъана ибуру. “Лагъ, ман, - лагъана Цицалиди. “Бес, пачагъдин хазина чуьнуьхайбур чун я. Вуна пачагъдиз лугъумир, ада чун рекьиде. Чна ваз хазина алай чка лугъуда, вуна пачагъдиз, хазина чинерри чуьнуьхна лагъ”, - “Заз чизвай хазина чуьнуьхайбур куьн тирди, - лагъана Цицалиди, - амма заз куь язух кьвезвай. За лугъудатIа, лугъудачтIа фикирзавай. Гена куьн атана хъсан хъана”.

Угърийри Цицалидиз кьизилар кIевнавай чка лагъана. Имни пакамахъ, экв хъайивалди, кефияр шад яз пачагъдин кылив фена. “ГьикI хъана, - лагъана пачагъди, - угърияр чирнани?” “Чирна, пачагъ, - лагъана Цицалиди, - ви хазина чуьнуьхайбур инсанар туш, чинерар я. КIандатIа, ракурна, ахтармиша: ви кьизилар сурара флан чкадал чилик кIевнава”.

Ида икI лугъуник кваз пачагъди, перер гваз фена, и чка эгъуьниз туна. КилигайтIа вичин кьизилар вири и чилик ква. Ида кьизилар вири хутахна, са къадарбур Цицалидизни гана. И кардилаь кьулухъ пачагъди фикирна: “Са затIни тийижир къазидикай вучдайди я? Герек, ам алудна, Цицали къазивиле эцигна кIанда”.

Цицалидикай къази хъана. И чIавуз папа лагъана: “Вуна и хъанвай крар ви гьунардалди хъанвайбур я лугъуз фикирмир, ибур зи гьунардалди хъанвайбур я. Герек, вуна заз флан чкадал хъсан кIвалер эцигна кIанда”. Цицалиди папан гаф чIурнач, гьадаз кIандайвал авуна. Абур кьведни кефина яшамиш жез хъана.

Са къадар вахт алатна. Цицалиди адалатдин дуванар ийиз, уьлкведа са касни угъривал хъийидайди хъанач. Пачагъдини идаз гзаф гьуьрмет ийиз хъана.

Са юкъуз пачагъдин рикIел вичин рикI алай цийи къазидихъ галаз сейрдиз финиф акъалтна. Ибур кьведни файтунда акъахна фена. Шегъердай экъечIайла, садлагъана пачагъдин рикIел са кар акъалтна: ам, файтундай эвичIна, далдадик фена, са цIицI кьуна гьута, ахпа Цицалидиз лагъана: “Вун икъван зи рикI алай, гзаф кар чидай зи къази я. Герек, ваз вири чир хъана кIанда. И зи гьута авайди вуч ятIа ваз чир хъайитIа, гаф амач. А чIавуз вун зи патав генани ихтибарлу жеда”. Ида икI лагъайла, Цицалидин рикI аватна. Ада гъарай акъатна: “Гила вун кьена, Цицали!” - лагъана. Пачагъди гьасятда вичин гьуд ахъайна, чилел цIицI вегъена. “Ваз мад гаф амач, -

лагъана ада Цицалидиз. - Ваз тийижир кар авач кьван!” Идалай кьулухъ Цицали мадни гьуьрметлу, ихтибарлу хъана. Ада гъахъ-дуванар ийиз, кесибриз куьмек ийиз хъана. Ам халкъдизни гзаф клан хъана.

Пуд фекь

Хъана кван, хъанач кван са уьлкведа пуд феки. Абуру медресада тарсар гуз жеда. Са сеферда абур къацу са къурухдал яна физвай.

Рекъе абурал кваллахдилай хквезвай са кесиб кас гьалтна. Ам, фекийриз салам гана, элячна фида. Фекийрикай сада лугьуда:

- Ада салам заз гайиди я.
- Ваъ, ада салам заз гайиди я, - лагъана кьвед лагъайда.
- Квез садазни ганач, ада салам заз гана, - лагъана пуд лагъайда.

Гъуьжетар хъана. “АкI ятIа, ша, элкъвена хъфена, хабар кван”, - лагъана са фекиди. Абуру, элкъвена хтана, и касдив агакъар хъувуна, адавай хабар къада:

- Я стха, гъуьжетар хъанва, вуна салам чакай низ гана?
- За квекай вуж ахмакъ ятIа, гъадаз гана салам! - лагъана лежберди. - Де куьне суьгьбет ая, ни гзаф ахмакъвилер авунатIа, - лагъана и касди.
- Зун са сеферда медресадиз фена, - лагъана са фекиди, - тарс башламишнавачир. Са аялди лагъана: “Яъ, чи муаллимдин чинавай рангар атIанва хъи, вични акваз-акваз хъипи жезва”. “Валлагъ вун гъахъ я, вилер бегъем къенез хъфенва, вилерин кIанерни вили хъанва”, - лагъана масада. “Къарагъ, гадаяр, муаллим ярх жезва, квез аквазвани?” - лагъана са аял чкадила хкадар хъана. Дугъриданни зун абурун чIалахъ ягъуна, ярх хъана, зун кIвализ хутахна. Папа дуьгуьдин твар гзаф кутур дулмаяр авунвай. Папа заз не лагъайла, за тIуьнач, азарлу тир эхир. Ахпа паб са герен къежел экъечIайла, заз адакай чинеба са дулма нез кIан хъана, къажгъандин сивелай алудна, са дулма сиве туна, месел ярх хъхъана. Къежелай хтай папа лагъана: “Вув гуж хъана хъи, гъакIни азарлу итимдин сасни тIар хъанва. Я къужа, ана гъикI хъанва? - хъуькъвелай капач аладарна.
- Ун-ун, - лагъана за, бедендиз ифин акъатна. “Зегъримар агъу!” - лугъузвай за рикIай, икъван фад, дулма туьтIуьнмаз, хтанвай папаз. Завай вуч ийиз жедай кван? Амуькна гъакI хъвехъ гиле къуна.

И арада зи бахтсузвилей айвандила папа гъарайна, эвер гайила, сарарин духтур атана акъатна. Абуру, хъуькъвез килигна, элба-эл хъвехъ атIана, - келемдин пешер, дуьгуьяр вири акъудна.

- Са тIимил геж хъанайтIа, зегъерламиш хъана, рекъидай, - лагъана, хейлин пулни къачуна, экъечIна хъфена духтур, амма цIугъ ийиз жуван къилиз бала къачур закай хабар къадай касни авачир. Эгер зи чIалахъ жедачIа, зи хъуькъвел аламай гелез тамаш, - лагъана, вичин хъвехъ къалурна.

- Вун гъахъ я, гила за гъихътин ахмакъвал авунатIа, яб це!- лагъана кьвед лагъай фекиди. - Са сеферда зун гъаятда аваз, гъикI ятIани зи верчерикай сад къуюдиз аватна. Гъа и йикъара зи бахтсузвилей зак тумаварар акатна кван. Зун гъар класдиз фена, тарс башламиш авурла, тирш ядай кван икрагъ хъана жедай.

Гъар са тирш ягъайла, аялри заз, - “Гъалал хъуй!”, за абуруз “Сагърай!” - лугъуз хъана. ИкI гъар сада, “гъалал хъуй” лугъуз, зани, “сагърай!” - лугъуз тарсуни вахтни куьтягъ жез хъана.

Ихътин члуру гьал арадиз къвез акурла, за аялриз лагъана: “За тирш авурла, куъне вирида капар ягъа, иkl хъайила чи вахт тlимил фида”. Аялри, за тирш авурла, капар ягъиз хъана.

Чун къуюдиз аватай вечрекай раханай эхир. Къуюдиз верч аватнамазни, гъа за тарс гузвай аялриз эверна зи къулакай цил кутлунна, цилинин муькуь кыл аялрив вугана, зун къуюдиз авудиз туна. Къуюдиз эвичlзавай арада са клеви са тирш яна. Заз акуна хъи, къуюдин винел алай аялриз зи тирш ягъунин ван лап хъсандиз хъанатlани садани капар янач. Завай и клвалах эхиз тахъана, цил винел члугун буйругъ гана. Винел эхъечlнамазди, “куъне капар вучиз янач, за тирш ягъайла?” - лагъана, за гъардаз са лаплаш вегъена. Мад цилинин кыл гъабурув къаз туна, тирш авурла, кап ягъ тавуртlа, гатада, лагъана, къурхуяр гана, зун виняй агъуз къуюдиз авудиз туна. Са юkl мензилдиз зун авудна абуру, за мад са тирш авуна. И сеферда абуру цил тадиз ахъайна, вирида капар яна, мад квез зи кылел атайдакай суьгъбет тавуртlани чир хъун лазим я. Зун къве вацра месе хъана. Ингъе, килиг, кылел къени гелер алама хирерин. Зи ахмакъвал виридалай къуватлу я, - лагъана, ам сифте суьгъбет авур фекъидихъ элкъвена.

- Хъана, хъана, куъне дамахардайвал хъанвач, зи ахмакъвал куь къведан ахмакъвилелайни артух я, - лагъана, пуд лагъай фекъиди вичин ахмакъвиликай суьгъбет башламишна. - Зун са сеферда клваляй экъечlна килигайтlа, гъаятда авай къуюдай заз сад чин гзаф члуру яз килигзава. Зани тадиз гъаятда авай аялрив лашар вугана, лагъана: “Килиг за исятда иниз хкадарзава. Ина авай ламран хциз зун рекъиз кланзава. Akl хъайила, ада зун рекъидалди, за а ламран хва рекъида. Лашар гваз къуд патахъ акъвазна, вуж анай экъечlиз хъайитlани, лашар илиг. Иkl лагъана, аялар къуюдин къуд пата акъвазарна, за циз хкадарна. Заз анай жагъай касни хъанач. Заз къуюдай экъечlиз клан хъана, амма гъар за цикай кыл хкудайла, зи кылел цлудралди лашар алуькиз хъана. Завай гъарайни ийиз жезвачир, вучиз лагъайтlа, гъар кыл хкудна сив ахъайиз клан хъайила, галуькзавай лашари зун кыл це чуьнуьхуниз мажбурзавай: “Куъне зи къужа лаш гана рекъизва хъи!” - лагъана, гъарай акъатна атай зи къари тахъанайтlа, зун гъа це къенвай. Эгер цуьн инанмиш туштlа, зи кылелай чар фенвай чкайриз килиг, - лагъана, ада кылеллай бармак хутлунна, лацу хулар хъанвай вичин кыл къалурна. - Де гила лагъ, нин ахмакъвал гзаф я? - лагъана ада кесибдихъ элкъвена.

- Дуьз лагъайтlа куьн сад-садалай фейи ахмакъар я, - лагъана кесибди. - Гъакl хъайила, за квез пудазни салам гана, - лагъана, кесиб кас вичин клвал галайвал хъфена.

Фекъияр, лагъайтlа, чпиз вуч ийидатlа чин тийиз, гъа алай чкадал къурана аламай. Фекъияр рекъел аламаз, кесиб касни клвализ ахгакъ тавунмаз, зун иниз хтана, жуваз акур агъвалат квез суьгъбет хъувуна.

Акьуллу данарбан

Хъана къван, хъанач къван Абас лугъудай са гада. Ам акунрай, вичин таяр-туьшерилай, хуьруьн маса аялрилай са клусни тафаватлу тушир. Вири гъвечлибур хъиз, Абасни къугъунрал, къуьнтерагар, жилияр къиягъунал рикl алай, амма

члехибуру буюрмишай чкадиз тадиз фена кIвалах туькIуьрдай, лагъай кар кьилиз акъуддай зирек аял тир. Хуьруьн маса аялринни Абасан арада тафават авачизни тушир. И тафаватни Абасан етимвал, амайбурулай ам кесиб хьун тир. Гъа и кесибвилиз килигна ам жемятдин данайрив физ кьве йис хьанвай. Гъавиляй адал “данарбан Абас” лагъай лакIаб акъалтнавай.

Данайрив тефиникай Абасаз чара авачир. Адан дидени буба вабадин азардик кьенвай. Амай са баде гзаф кьуьзуь тир, адавай гьич са кар-кеспини ийиз жезвачир. Мал-мулкни абурухъ авачир. Данайрив тефейтIа, я Абасаз, я адан кьуьзуь бадедиз ичIи фан тике хъайитIани жагъидай чка авачир.

Абаса вичив гвай данаяр хъсандиз хуьдай, гъавиляй адал жемятдин рикI гзаф алай. Жемятдиз чпин данаяр гъамиша Абаса хвена кIандай.

Цав гуьзгуь хьиз алахьна рагъ авай са юкъуз, данаяр чуьлдиз ахъайна, Абас са кьубудин кьерехдал, кIвачерни виняй агъуз авадарна, ацукьна. Вичин чантада авай кфилни акъудна, ада яваш-яваздиз ширин макъамар язавай. И вахтунда адаз гьич са куьникайни хабар авачир. Вичин хуьре, виляятда, вуч жезватIа, гьихьтин кIвалахар, вакъияяр аватIа, адаз чизвачир ва чир хьун адаз гереки тушир. Амма анра жуьреба-жуьре вакъияяр жезвай.

Абас авай виляятда са члехи хан яшамишиз жезвай. Ам гзаф зулумкар хан хъана. Ада тахсир квазни-квачизни вичиз хъел атай касдин дуван ийидай, адаз еке жазаяр гудай. Идахъ галаз сад хьиз, адаз гъамиша вичи ийизвай крар дуьзбур яз, вич виридалай акъуллу, виридалай гзаф крар чидай хан яз аквадай. Гъаниз килигна ам рахадайла, ада масадан дуван ийидайла, вичин суьгъбет икI башламишдай.

- Эфендияр! Залай акъуллу инсан и дуьньяда гьич садни авайди туш. Куьне рикIивай зи суьгъбетдихъ яб акала, куьнни акъуллу инсанар хъурай.

Дугъриданни, гзаф инсанриз ам гележегда жедай кIвалахар чидай, дерин крарай кьил акъудиз алакьдай хан хьиз тир. Гъаниз килигна адан ихтилатрихъ рикIивай ябни акалдай.

И хандихъ дуьнядин вакъияяр ва кIвалхар гзаф акур са кьуьзуь везир авай. Адан тIвар Сардар тир. Эхирни и Сардараз кьарай атанач. Са сеферда ханди, “залай акъуллу инсан и дуьньяда гьич садни авач”, - лагъана, вичин суьгъбет башламишайла, и кьуьзуь везир адан чина акъвазна.

- Я хан, вуна гъамиша акI вучиз лугъуда, белки, гъа и виляятда валайни акъуллу са маса инсан ава жеде, - лагъана Сардара кичIени тахъана.

- Пагъ! - лагъана, гъарай акъатна хандай. - Зи гафунал гаф эцигиз вун гьикъван жуьретлу везир я?

Гзаф ажугъламиш хъайи хандиз вичин везир рекъиз кIан хъана. Ада вичин амай назир-везирдизни, вичин жаллатIризни эвер гана кьуьзуь везир рекъидайвал хъана ва “ам тадиз дустагъда тур!” - лагъана, эмир авуна. ЖаллатIрини кьуьзуь везир дустагъда туна.

Вири элдиз ва хандин амай назир-везирдиз а кьуьзуь кас гзаф кIандай, гъаниз килигна абуру хандивай ам текъена тун ва адаз маса жаза гун тIалабна. Гъикъван абуру тIалабнатIани, ханди абуруз са ябни ганач. Эхирни кьуьзуь езир асмишун патал са еке майдандал тарагъажар туькIуьрна. Сардар асмишдай югъ вири элдизни малумарна. И югъ атана агакъайла, тарагъажар алай майдандал агъзурралди инсанар кIватI хъана, абур везир асмишдай сят гуьзлемишиз акъвазнавай.

Са арадилай жаллатIрин юкъва аваз, гъилер далудал кутIунна, чина лакъаб туна кьуьзуь везир тарагъажрин кIаник гъана. Са чIехи жаллатIди, халкъдин вилик экъечIна, Сардара авур тахсирар лагъана.

И арада ханни адан ханум чпин балхундик экъечIна дурбуйрай килигзавай. Хандин ханумдиз-папаз кьуьзуь везирдин язух атана. Ада хандиз лагъана.

- Я хан, вун и дуьньяда виридалайни акъуллу инсан я. А везирди вич кьуьзуь жедалди ваз михивилелди къуллугъ авуна. Гила адавай са тахсир хъана лугъуз ам элдин вилик асмишна, кьиникъ аллагъни рази жедай кIвалах туш эхир!

Ша, инсаф ая, и сеферда на адан тахсирдалай гъил къачу. Амма на адаз са тапшуругъ це, эгер ада ви тапшуругъ кьилиз акъуд тавуртIа, ахпа вавай ам асмишайтIани жеда.

ИкI лагъана, ханумди хандиз минет авуна.

- Бес адаз за вуч тапшуругъ гун? - хабар кьуна ханди вичин ханумдивай.
- Ихътин тапшуругъ це, - лагъана ханумди. - Ада и ви вилайтда авай валай акъуллу итим вуж ятIа, гъам жагъурна ви патав гъурай. Эгер адавай ихътин акъуллу итим жагъуриз тахъайтIа, ахпа ваз адан гардан ядай ихтияр ава.

И меслят хандиз хъсан яз акуна. Ада жаллатIриз эвер гана ва кьуьзуь везир вичин патав гъваш лагъана. Ада вичи везирдин тахсирдилай гъил къачуна, и сеферда адаз регъим ийизвайди халкъдиз малумат гана ва везир хандин патав гъана. Хандини, вичин ханумдин меслят къалурайвал, вичелай акъуллу итим вуж ятIа, гъам пуд йикъан вахтуналди гъун везирдал тапшурмишна, ам мирехес авуна.

Са патахъай вич азад авуникди шад хъайи, муькуь патахъай ихътин кIеви тагшуругъ тамамариз тахъунихъай кичIе хъайи везир, гъилер хъуьчIуьк акатна, кьил хура гъатна, гъамлу яз, вичин кIвализ хъфена ва гъасятда ам хандилай гзаф акъул авай итим жагъуриз рекъе гъатна.

Вичин чантада са кьуд-вад фуни туна, рекъиз экъечIай везир фена, фена, фена - чуьл атIуз, дагъ атIуз, тепе атIуз, мензил атIуз фена. Эхирни ам са еке баябан чуьлдиз акъатна. И чуьлда гъич цIивдай касни авачир. Чуьлдин юкъвай тIуз яд авай кьубу фенвай. Гъалтна вичиз сад-къве мекве авай ядни хъвана, кьуьзуь везир гъа и кьубудин кьерех кьуна, рекъе гъатна. Са къадар мензилдиз фейила, адал кIвачерни кьубудиз авадарна, кфил ягъиз кьерехдал ацукънавай 14-15 йиса авай хътин са желеб гада гъалтна. Ам гъа чна лагъан данарбан Абас тир. Рекъай къвезвай кьуьзуь кас акурвалди Абас къарагъна, адан вилик экъечIна.

- Вун вуч сефил я, буба, вун гьиниз физва? - лагъана, хабар къуна ада.
- Авач, чан хва, зун са яргъал рекъиз физва, - лагъана, пашмандиз жаваб гана Сардара.
- Вуна вун физвай чка лагъ ман, чан буба, белки закай ваз куьмек жеди, - тлалабна гадади.
- Ваъ, чан хва, зи дердиниз вавай дарман ийиз жедач, зи дерт екеди я, - лагъана, Сардара адаз вичин риклин сир ахъайнач.
- Аман буба, на заз лагъ, белки завай ваз чара ийиз жен,- лугъуз, гада мад адал алахъна.
- Ваъ, чан хва, вавай заз чара ийиз жедач, - лагъана, адан гаф атлана везирди.

Гьикъван гада алахънайтлани, Сардар, адаз яб тагана, вичин рекъе гъат хъувуна.

Гзаф фена везир, тлимил фена везир, вири са югъни зур рехъ фена везир, гъич адал бейни инсан гьалтнач. Адаз ганвай вахтни куьтягъ жезвай. Элкъвена хкведай рекъени югъни зур хъайила, пуд югъ тамам жезвай.

Сардар гзаф галатнавай, адаз гзаф хажалатни хъанвай, ибурун кьилел гишинвилини адаз тади гузвай.

- Мад хъайиди гила хъана, ацукъна са къас фу къванни тлуьна, жуван кьилиз акъул хкин, - фикирна везирди, туьтуьнилай физ-тефиз, са тике тлуьна. - “Мад за вуч ийин, вуч тийин”, - лугъуз, фикирар авурла, Сардаран риклел элкъвена кваллиз хтун акъалтна.
- Аллагъ-аллагъ, кьейитла, ада зун рекъида, туртла - тада, лагъана, ам къулухъди элкъвена.

Хтана, хтана Сардар гъа гада ацукънавай къубудин кьерехдив агакъна. Килигайтла, гъа гада генани къубудин кьерехдал квачер циз авадарна ацукънава. Къуьзуь везир акурвалди, садлагъана карагъна, адан вилик атана, Абаса хабар къуна:

- Я буба, вун гьакл хтана, вахъ вуч мурад-метлеб ава? Белки завай ви дердиниз дава ийиз жен, вуна заз вучиз лугъузвач? Вун пашман я эхир!
- Эй, чан бала, - лагъана Сардара, - вавай заз чара жедани, зи дерт екеди я.
- Гъич вун ягъалмиш жемир, буба. Члехи тлалдиз гъвечли дармандикай себеб жеда. Гила ви еке дердинизни, белки, гъвечли закай дава жеда жал, - лагъана, гадади везирдиз икрам авуна.

Везир хиялди тухвана. “Лагъайтла гьикл ятла, лугъун тавуртла гьикл ятла” - лугъуз, ам кьве риклин хъана.

Ихътин гъвечли аялдиз хандилай гзаф акъул жеда, лагъана, ада умуд ийизвачир. Амма гьикл хъайитлани вич рекъидайди чизвай Сардара, ана хъайиди жеда, лагъана, ханди вичиз авунвай теклиф и гададиз ахъайна.

- А-а-а, гьакл лагъ ман, чан буба, вуна заз вучиз акъван тлуьруькъуьм гузва, - лагъана, гадади вич хандин патав тухун тлалабна.

Сардар идахъ, генани инанмиш хъанач, амма саклани гада гуьгъуьнай экъечI тийиз акурла, гъамни галаз хтуниз ам мажбур хъана.

Везирдиз ганвай вахт куьтягъ жез са тIимил амай. Хандини, вичин балхундик ацукъна, везир хтунал вил алаз, еке дурбуйрай килигиз, рехъ гуьзлемишзавай. Са арадилай хандиз гзаф яргъал мензилдай, са гъвечIи гадани галаз везир хквез акуна. Тадиз вичин нуькерриз эверна, ханди абуруз буйругъ гана:

- Вач, абур хквезвай рекъин юкъвал тадиз са дерин фур эгъуьнна ва аниз яд ахъая!

Гъасятда юргъа балкланрал акъахна фейи нуькерри рекъин юкъвал са дерин фур эгъуьнна, аниз яд ахъайна.

Ханди вичин везирдилаьни адахъ галай гададилай вилер алудзавачир. Са къадар вахт фейила, Сардарни гада къведни хтана, яд авай фурув агакъна. Сардараз и фурун къвалалай элячIна, хквез клан хъана.

- Акъваз, буба, - лагъана, гадади акъвазарна ва са гъвечIи кларас къатI жагъурна, ам цин винел вегъена. - Гила хъша, буба, - лагъана гадади, ам фурулай элячIна хтана.

Дурбуйрай килигзавай хандай гъарай акъатна: - Пагъ, ада зи суалдиз жаваб гана, зи гаф атIана хьи!

Тадиз вичин нуькерриз эвер хтана, ханди къуьзуь везирни гада хквезвай рекъин юкъвал са лезн вегъин эмир авуна. Нуькеррини хандин буйругъ къилиз акъудна.

Хабарни авачиз хквезвай къуьзуь везирни Абас и лезндал гьалтайла, гада акъваз хъана ва, жибиндай акъудна, ада лезндин тIекве са мих туна, - им, заз герек къведа лагъана, рекъин къерехдиз гадарна.

Хандай мад гъарай акъатна.

- Пагъ! - лагъана ада. - Зи къвед лагъай суалдизни гадади жаваб гана. Акван са суал мад хгун за адаз.

Ханди мад вичин нуькерриз эмир авуна:

- Гада хквезвай рекъел ас клус гъуьлдан гадара!

Хандин эмир нуькерри тамамарна. Абуру гадарай муьрхъуь къунвай гъуьлдандин клус рекъин юкъвалай чIулав хъана аквазвай.

Сардарни гъвечIи гада хтана а гъуьлдандин клус алай чкадив агакъайла, гадади вичин жибиндай са клус чахмахдин къван акъудна, ам гъуьлдандин клусунивай гуьцIна, гуьцIна, ахпа а клус гъуьлдан, им заз герек къведа, лагъана, жибиндиз вегъена.

И клвалахни акурла, хандай клевиз гъарай акъатна, адаз фир-тефир чка сал хъана.

Сардарни гада хтана хандин кIвализ агакьна. Салам гана, абур кьведни хандин патав фена.

- Ваалейкум салам, чан хва, вун хвашкалди, - лагьана, ханди вичин чурудилай гьил аладарна.
- Вун сагърай, чан буба, - лагьана, гадади вичин кьилелай гьил аладарна.

Хандин чина авай рангар атлана, ам кьулу-кьулухъ хьана. Адай мад гаф акъатзамачир. Хандин патав гвай муькуь назир-везирни, ина вуч хьанатла лугьуз, мягтел хьанвай. И арада гададиз регъуь хьана. Хандиз вун сагърай, лагьана, ам хъфиз башламишна.

- Акъваз, чан хва, хъфимир, - лагьана, ханди ам акъвазарна.- Де лагъ кван, ваз вуч акунатла.
- Заз акур акъван са къариб кIвалах авач, - лагьана, гадади вичин ихтилат башламишна:
- Чун хкведай рекъел са касди, зун гьуьл я, зи патав къвемир, лагьана, са еке фур эгъуьнна, аниз яд ахъайнавай. Зани, вун гьуьл ятла, зун гьуьлуьн винелай фидай гими я, лагьана, а цин винел са кларас къатI вегьена. Са къадар рекъиз хтайла, мад гъа касди, зун ракъ я, зи патав къвемир, лагьана, рекъин юкъвал са лезн вегьенвай. Зани, вун ракъ ятла, а ракъай тIеквен акъуддай мих я, лагьана, а лезндин тIеквенда са мих туна, ам кьерехда эцигна. Мад са къадар мензилдиз хтайла, мадни гъа касди, зун гьулдан я, зи патав къвемир, лагьана, са клус гьулдан вегьенвай. Зани, вун гьулдан ятла, зун гьулдан цIурурдай чахмахдин къван я, лагьана, а гьулдандин клусунивай чахмахдин къван гуьцIна, гьулдандин клус за жибиндиз вегьена.

Гила ина, ви патав атайлани, вуна заз, зун валай чIехи я, вавай захъ галаз гьуьжет ийиз жедач, лагьана, чурудилай гьил аладарна. Зани ваз, акьул чуруда жедайди туш, кьиле жедайди я, лагьана, кьилелай гьил аладарна. Мад заз акур кар авач, - лагьана, гадади вичин суьгьбет куьтягна.

Къадардилай гзаф тажуб хъайи хандиз мад гаф жагъанач. - Ваз аферин, бала, лагьана, ада гададин далудиз кап яна. Тарагъадиз чIугвазвай везирни кьиникьикай хкатна.

Лайихлу паб

Хьана къван, хьанач къван са кесиб къари, идахъни аваз хьана акъалтIай темпел са гада. Къари гьикъван чалишмиш хьанатлани, мад адавай а гададиз са тербия гуз хьанач, я хатурни хаз хьанач. Гадади къаткай месик фун недай, гъамиша ксудай ва са кIвалахни ийидачир. Виридаз и гададизн темпелвал чир хьана. Абурун къуншидал са кесиб итим яшамиш жезвай. И кесиб къуншидинни адан папан гьуьжетар хьана. Итимди лагьана: “КIвал за туькIуьрайди я”. Папа лагьана: “Ваъ, кIвал за туькIуьрайди я”. Итимди лагьана: “АкI ятла, за чи руш къуншидаллай темпелдиз гуда, акван, а руша гьикI кIвал туькIуьрдатла...” Пабни рази хьана. Ибуру чпин руш темпел гададиз гана.

Рушаз вичин гьуьл хъсан ятлани, пис ятлани, гьикI ятлани бегенмиш хьана. Рушаз, гьуьлуьн темпелвал акурла, адаз тербия гана, адакай итим ийиз клан хьана. Ада

вичин гъилихъ галай туплал маса гана, як къачуна, са хъсан хуьрек авуна ва пара къел кутуна вичин гъуьлуьз гана.

Як жагъин тийизвай кесибди хъсан иштягъ аваз тух жедалди тлуьна. Са арадлай адаз яд клан хъана. Суса гададин дидедиз лагъана: “Адаз яд гумир”. Вичи са къапуна яд цана, ам ракларин патав эцигна. Гадади гъикъван “яд, яд!” лугъуз, гъарайнатлани, мад адаз яд гудай кас хъанач. Эхир адан чара атлана, пацаралди фена, ракларин патав гвай къапунай яд хъвана.

Ахпа суса яд авай къаб айвандик эцигна. Са къадар вахт алатайла, гададиз мад яд клан хъана, “яд, яд!” лугъуз, гъарайна. Яд гудай кас тахъайла, ам, чара атлана, айвандик фида. Айвандик фейила, ам, ядни риклелай алатна, куьчедай физвайбуруз тамашиз амукъда. Ахпа ада, папан мукъув хтана, лугъуда: “Паб, ваз минет хъуй, вуна зи парталар гъазура, зун куьчедиз фида. Дуьнья пара диганва, къуд пад гуьлуьшан я...”

- Тади къачумир, я итим, - лагъана папа, - къе акъваз, вун пака алад.

Итим рази хъана. Папа и йифиз гъуьлуьн парталар-затлар чуьхвена, михьи авуна. Сун гъаларикай са ягълух хътин затлни хтана, гъазурна.

Пака экв хъайила, и ягълух папа вичин гъуьлуьв вугана: “Алад, фена и ягълух базарда маса гана хъша”. Гадади ягълух са абасдихъ маса гана.

Хуьре чпиз гзаф тежриба авай, хъсан гафар, мисалар, члалар чидай къуьзуь итимар авай. Илим авачир авам инсанри, чеб клеве гъатайла, фена гъабурал меслят гъидай ва абуру лагъайвал ийидай. И кесибни гъиле абаси аваз хквезвайла, куьчедавай са къуьзуь касдиз акуна.

- Са акъул гуда са абасдихъ, - лагъана и къуьзуь касди. Гадади, им вуч лагъай гаф ятла чир тахъана, абас гана.

- Гуьгъуьлдиз клан хъайиди гуьрчег жеда, - лагъана къуьзуь касди.

Гада, и гаф риклел хвена, пашмандиз клвализ хтана.

- Гъикл хъана? - хабар къуна папа. Итимди хъайивал ахъайна.

- Хъсан хъана, пис хъанач, - лагъана папа.

Пакад юкъуз, са ягълух мад вугана, папа вичин гъуьл базардиз ракъурна. Ада и ягълухни са абасдихъ гана. Ам гила маса куьчедай клвализ хквезвай. Мад адал са маса къуьзуь кас дуьшуьш хъана:

- Са насигъат гуда са абасдихъ, - лагъана и къуьзуь касди.

Гадади и абасни къуьзуь касдиз гана.

- Дерета йиф ийимир, са тлимил дередилай вине авай чкада йиф ая, - лагъана къужади.

Гада мад пашмандаказ клвализ хтана.

- ГьикI хъана? - хабар къуна папа. Ада мад хъайивал ихтилатна.
- Хъсан хъана, пис хъанач, - лагъана папа.

Пуд лагъай сеферда и кесиб, ягълух маса гана, лап хуьруьн къулухъ галай куьчедай кIвализ хквезвай.

Инани адал са къуьзуь кас гьалтна. “Я шегьерда, я шегьердивай яргъа йиф ая. Шегьердин кьерехдив йиф мийир”, - лагъана, ада кесибдивай абас къачуна. Мад итимдивай, регъуьла, кIвализ хъфиз хъанач, адаз вичиз са кIвалахкеспи акваз кIан хъана.

А вахтунда машинарни гимияр авачир, пар девейрални балкIанрал алаз тухудай. И кесибни фена девейрин са карванчидин нуькервиле акъвазна ва и кардикай вичин папазни хабар гуз туна. Карванчидини адаз, вичин зегьметдин гъакъи яз, йиса са пар алай деве гудайвал хъана.

Йикъарикай са юкъуз карванчи и нуькерни галаз са маса вилайтдиз фена. Са чуьлдай фидайла, нуькердиз къадарсуз яд кIан хъана. Эхир, акъвазиз тахъана, ада карванчидиз лагъана:

- Я карвандин сагъиб, бес ина яд авайди тушни?
- АтIанлай аквазвайди яд я, чан хва, а цин къимет пара багъа я, чяхъ ам хъвадай къван пул авач, - лагъана карванчиди.
- Цел гице, за фена яд гъида, - лагъана нуькерди. Цел къачуна, ам яд гъиз фена. И булахдални са аждагъан ацукънаваз хъана. Ада аждагъандиз лагъана:
- Чан аждагъан буба, чаз са тIимил хъвадай яд це ман!
- Цихъ къимет авайди я, къимет це, - лагъана аждагъанди.
- Чан аждагъан буба, чяхъ а цихъ гудай къван пул авач.

Аждагъанди лагъана: “АкI ятIа, за вавай са гаф хабар къада, жаваб гайитIа, за ваз къиметни гуда, ядни, тагайтIа за вун неда”. Нуькер рази хъана.

- Дуьньядал вуч хъсан я? - хабар къуна аждагъанди.
- Абас гана рикI канвайвилай гъасятда адан рикIел къуьзуь касди лагъай гафар хтана: “РикIиз кIаниди хъсан я”.
- Аферин, чан хва! Ма, им ваз яд, имни къимет, лагъана, ада гададиз нур гудай пуд къван гана.

Нуькерди, къванерин гуьрчегвал акурла, абурукай сад элкъвена хъфизвай карванчийрив вахкана, вичин кIвалив рахкурна.

Вич ядни гваз карванчидин патав хтана. Адан къучагъвал акурла, карвандин сагъибди гададиз пар алай са деве багъишна.

Абур рехъ атIуз, мензил атIуз, дере атIуз, тепе атIуз, фена, агакъна са чIехи дугуниз. Югъни няни хъана. Карванчиди лагъана: “Им хъсан далда я. Ша, чна ина йиф ийин”. Амайбур вири рази хъана, нуькер рази хъанач. Адан рикIел абас гана маса къачур “дереда йифмир, са тIимил дередилай вине авай чкада йиф ая” - гафар хтана.

Карванчидиз минетна, гадади дередилай yine авай чкадал йиф авуна. Карвандин иеси рази хъана. Амайбуру дepeдa йиф авуна.

Йифен кьуларилай гуьгьуьниз, дередиз са пара пис юргъ атана. Ана йиф авур маса карванчийрин кьве паюнин девеяр юргъади тухвана, са пай саламат амукьна.

Экуьнахъ ибур килигайтла, дepeдa йиф авурбуруз пара еке мусибат хъанва. Мад карвандин сагъибди и нуькердиз са пар алай деве багъишна. Ада вичиз аждагъанди гайи нур гудай кьванерикай сад мад квализ рахкурна.

Са пуд йикъан рехъ фейидалай гуьгьуьниз, карван са шегъердив агакьна. Югъ няни хъанвай. А вахтунда вагъшийрин дестейри, йифиз гужумна шегъерар тарашзавай. Иниз килигна и шегъердал кьванерикай еке цал элкьуьрнавай, шегъердиз фин паталди тек са вар авай. Югъ няни хъанвайвилай шегъердиз фидай вар агал хъувунвай.

- Хъсан цлан далдани я, юргъ текъведай дуьзен чкани, чна инал йифда, - лагъана карванчиди.

Нуькер рази хъанач, вучиз лагъайтла адаз кьуьзуь касди “я шегъерда, я шегъердивай яргъа йиф ая. Шегъердин къерехдив йифмир”, лагъайди тир:

- Вун чи нуькер я, чунни ви агъаяр! Алад, фена, девеяр хуьх! Им мад юргъ кьведай чка туш хьи!... - лагъана карванчиди.

Нуькер девеяр хуьз фена. Йифен са члавуз “акван садра, ибуру вучзаватла” лагъана, им килигиз фена. Килигайтла, ибур вири ахварал фенва, кьеледин цлалай карванчийрин винел сада кьил агъузна са шей вегъизва. Нуькер вич таквадайвал кьеледин цлалай тлуз йигиндиз фена. Мичли тир. Эkv аквазвачир, ада гьил экьуьрайла, гьиле са хъуьтуьл шей гьатна. Нуькерди ам атлана жибинда туна, вич девеяр хуьз хъфена.

Эkv хъайила, нуькер карвандин патав хтана, килигайтла, шегъердин варни ачух я, карванчийрни амач.

Ада, шегъердиз гъахъна, хабар кьуна.

Къаравулчийри лагъана:

- Сесмир, гада, вунни дустагъ ийида. Ви иесийри сенфиз шегъердал элкъвез фейи чи члехи къаравулчидин гададин кьил атлана.
- Айиб авач, абур гьинаватла заз къалура!

Нуькер члехи къаравулчидин кьилив фена:

Члехи къаравулчидини адаз лугъуда:

- Вун яни, ибурун нуькер?
- Эхъ, зун я!

- Вун дустагъ я!
- Вучиз?
- А ви иесийри, угъри хъана, зи гададин кьил атлана.
- Куь шегьерда авай къван дишегълияр, кьилелай хутлунна, балхундикай анихъ фирай, ви гададин кьил атлайди за къалурда, - лагъана нуькерди.
- Хъсан я.

Шегьердин члехида дишегълияр кьилелай хутлунна, са-сад къакъан балхундикай фин эмирна. Девлетлуйрин рушар атана, абуру: “Чун девлетлуяр я, чна кьилелай хутлундач”, - лугъуда.

- Квез кьилелай хутлуниз кланзавачтла, чазни чун нагъахъ гъелек хъана кланзавач, - лагъана нуькерди. Девлетлу дишегълийри кьилелай хутлунна. Са рушан киф атланвай. И члавуз нуькерди лугъуда: “Я жемьтар! И руша вичин киф гъиниз фенатла, заз жаваб гурай”. Рушавай жаваб гуз хъанач, вучиз лагъайтла адаз и шегьердин члехи къаравулчидин гада кланзавай. Гадади вич пабвиле къачун тавурла, ада йифиз чинеба атана шегьердин къаравулрал гуьзчивал ийизвай гададин кьил атланай. Ахпа буюгътен карванчийрал вегъин патал, гададин кьил къеледин цлалай гадарнай.

Нуькерди вичин жибинда авай киф акъудна: “Я жемьтар, им и рушан киф яни” - жузуна ада. “Ам гъа и рушан киф я”, - тестикъарна жемьтди.

Ахпа ада шегьердин члехи къаравулчидиз: “Мад ваз чавай вуч кланзава?” - лагъана.

Тахсиркар виридаз малум хъана нуькерни адан иесияр азад хъувуна. Карванчиди адаз мад пар алай са деве багъишна. Абуру, инай чпиз лазим къван шейер къачуна, чпин вилаятдиз хъфена. Нуькерни вичин клвализ хъфена. Килигайтла, клвале касни амач, им инал шез ацукъна. Итим вичин папаз акуна, ада атана лагъана:

- Я итим, вун шехъмир, клвализ хъша, вахъ хъсан клвалер- дараматар хъанва.
- Бес зи диде гъиниз фена?
- Ви диде сагъ я, кичле жемир, хъша клвализ.

Папа адан дидедиз хабар гана. Ам, шад хъана, хъуьрез- хъуьрез атана. Дидени хва гарданра гъатна. Ахпа клвализ хтана вичин дидедихъ, папахъ галаз хуш-беш авурдалай къулухъ, ада хабар къуна: “Я диде, бес и клвалер, и шейер квез гъинай атайбур я?”

Дидеди жаваб гана: “Чан бала, вуна рахкурар нур гудай къванерикай чна сад маса гана, и клвалер эцигна, сад маса гана шейер къачуна”.

- Садни зав гума, чан диде! - лагъана, хци жибиндай акъудна а вичив гумай гевгьер “ма, имни ваз хъуй” лагъана, папаз гана. Ам пара шад хъана.

Са арадила руша вичин дидедизни бубадиз чпин клвализ эверна. Ибур хъсан клвалер-къар, къиметлу шейер-имаратар, темпелдикай хъанвай халис итим, чпин руш, абурал алай парталар акурла, тажуб хъана амукъна. Рушан бубади лагъана: “Дугъриданни лайихлу паб клвалин абур я”. Тербияди неинки инсандиз, гъатта къванеризни кваз тагъсир гуда”.

Халуни хтул

Хъана кьван, хъанач кьван са халуни хтул. Абур кьведни хъ ан квалер эцигдай устларар тир. Гьикьван кваллах авуртлани, мад абур хъсан дуланмиш жезвачир. Пачагъдин налогринни (руьсумринни) дегьекри абурув вил ахъайиз тазвачир. ИкI хъайила, хтулди са юкъуз вичин халудиз лагъана:

- Я халу, мад чна гьикьван кваллах авуртлани, чун дуланмиш жезвач, чи кьилел алай пачагъдин гьакимри, кваллах тийиз, чпиз кеф ийизва; ша, чна, абурун мал- девлет чуьнуьхиз, угъривал ийин.
- Чна са девлетлуйрин малар ваъ, гьатта фена пачагъдин къеледай къизиларни чуьнуьхда, - лагъана халуди.
- АкI хъайила, - лагъана хтулди, - эвел чна чалай угъривал алакьдани, алакьдачни чирин. Вуна, фена, агъа кIама авай тарциз акъахна, пехърез хабар авачиз шарагар гъваш; акван чна, вавай жедатIа.

Халу рази хъана. Хтулни чинеба адан гуьгъуьнаваз фена. Халу тарциз акъахзавайла, адаз хабар тежервал, хтулди явашдиз адан шалвар хутлунна. Халудини, пехърез хабарни тахъана, адан кIаник квай шарагар акъудна, гваз хтана.

- ГьикI хъана, на шарагар гъанани? - жузуна хтулди.
- Эхъ, гъана, - лагъана халуди.
- Бес ви шалвар гьикI хъана, я халу?

Ам килигайтIа - вичел шалвар аламач. Халу фикир ийиз амукъна. Хтулди, адан шалвар вахкана, лагъана: "Гила чавай угъривал жеда".

Ибуру устлардив еке гуьл михер гатаз туна, ахпа абур пачагъдин къизилар чуьнуьхиз фена. Къеледин къакъан цлаз яхцIур мих яна, угърияр анал акъахна. Вичин юкъвал еб кутлунна халу яхцIур кас къаравулар авай къеледиз эвичIна ва пачагъдин къизилар чуьнуьхна, хтана.

Пакад юкъуз пачагъдиз и кардикай хабар хъана, ада вири халкъ кIватIна, силисар къуна, чинеба ахтармишна, амма угъри вуж ятIа жагъанач. Угъри жагъун тавурла, пачагъди эмирна: къизилар авай чкадихъ элкъвена гъяркъуь са хандакI эгъуьнна, ана къир цуз!

Йикъарикай са юкъуз халудини хтулди мад къизилар чуьнуьхун меслятна. Ибур са йифиз чуваларни гваз мад къизилар чуьнуьхиз фена. Акъахна кьведни къеледин цлал, мад халу эвичIна къеледиз; эвичIнамазди, ам къирда акIана. Ада хтулдиз лугъуда:

- Зун къирда акIанва. Зун ина туртIа, зи кьилни атIуда, ви кьилни. АкI хъайила, зи кьил атIана, кIвализ хутах, жендек садазни чир жедач.

Хтулди халудин кьил атIана кIвализ хутахна, адан папаз хъайи-хъайивал, гьал-къиса ахъайна, эхирдай лагъана: "И кьил хкайвал за халудин жендекни хкида, анжах вун

шехьмир ва садазни и кар хабармир”. Халудин сусаз и кар гъакъван гъайиф хъанатлани, мад ада масадбуруз вичин дерт малум авунач.

Пака пачагъдин къаравулар килигайтла, къирда са итим акланва; жендек ава, къил авач. Абуруз и жендек нинди ятла чир хъанач. Чир тахъайла, пачагъди: “И жендек булахдаллай тарцикай куърсарна, ахпа анал вуж атана шехъайтла, ам зи патав гъваш”, - лагъана, эмирна. Къил галачир мейит булахдал тарцикай куърсарна ва анал къаравулар акъвазарна.

Экуьнахъ хтул ламраз яд гуз булахдал фейила, адаз халудин жендек акуна. Чувькни тавуна хтана, ада халудин сусаз лагъана: “Булахдаллай тарцикай халудин жендек куърсарнава; вун яд гъиз фидайла, хъенчин квар къачуна алад, ам цана клула хкъадайла, вегъена хух, ахпа ваз кландай къван шехъа”. Дишегъли булахдал хъенчин квар гваз фена, ам къасухдай хана, ахпа вичиз клани къван шехъна. Къаравулри, къуна, ам пачагъдин патав тухвана. Пачагъди адавай жузуна:

- Вун, а итим акурла, вучиз шехъна? Ам ви вуж я?
- Адан буба вак хъуй, ам зи касни туш. Зун зи кварцихъ шехъзавайди я, - лагъана папа.

Пачагъди ам, са цурун кварни гана, рахкурна.

Хтулди, клвализ хквез вердиш хъуй лугъуз, са пуд юкъуз вичин ламраз, булахдал тухуз яд гуз, клвализ хтанмазди мух гуз хъана.

Са юкъуз ида халудин паб гъавурда туна, вич чувьгуьрни къачуна, ламрал акъахна, уьфт ягъиз-ягъиз булахдал фена. Ам, ламраз яд гана хквезвайла, къаравулри лагъана:

- Ваз минет хъуй, ашукъ, вун акъваз, чун инал акъваздай къван бизар хъанва, чна къе йифиз са межлис ийин.
- Завай инал квез межлис жедач, вучиз лагъайтла пачагъдин яхцлур къаравул авай къеледай къизилар чувьнуьхай и касди зи лам тадач, гъамни чувьнуьхда, - лагъана, хтулди мейит къалурна.
- Я стха, къеи мейитдивай ви лам чувьнуьхиз жедайди туш, чувьнуьхайтла, адан къимет ругуд манат я, чна ваз цликъвед манат хгуда, - лагъана, къаравулар хъурена.

Абуру инал еке межлис къурмишна, нез-хъваз, манияр ягъиз, кефиз хъана. Йиф хъана, къуд пад мичли хъанвай. Са арадилай къаравулар вири ахварал фена. Хтулди, къарагъна, тарцикай куърсарнавай мейит хкудна, вичин ламрал эхцигна, клвализ рекъе хутуна, вич мад ксун хъувуна. Халудин папани, лам клвализ хтанмазди, мейит тухвана, чувьнуьхна.

Экв хъана, къаравулар килигайтла, мейит амач. И члавуз хтулди ибуруз лагъана:

- Я стхаяр, за квез гъикл лагъанай, а пачагъдин хазина атлайда зи лам тадайди туш, лагъанайни? Гила зи ламран къимет гахце.

Къаравулри адаз цікьвед манат пул хгана. Хтулни вичин кІвализ хъфена. Къаравулри, хъфена, пачагъдиз хабар гана: “Бес мейит амач, катна, чидач гъиниз фенатІа”. Пачагъ мягътел хъана. Эхир ада вичин гъилик квай къван эл вири кІватІиз туна. КІватІ хъайила, пачагъди лагъана:

- Жематар! Икъван гъунара кълурзавай кьегъал вуж ятІа, мердвилелди экъечІрай майдандиз, за зи пачагъвал адаз гуда.

Садани хиве къунач, я хтулдини лагъанач. Садани жаваб тагайла, пачагъди вичин рушаз лагъана: “Вуна итимриз са жеминай пияла це, ни гъаясузвал авуна, ви гъил къуртІа, гъадан спелдин хел атІутІ”. Руш пияла пайиз эгечІна; са арадила нубат хтулдал атана. Ада, вегъена, рушан пияла авай гъил къуна. Руша, гада ахварал фейила, мукІратІдалди адан спелрин эрчІи хел атІана. Югъ няни хъанвай, пияла хъвайи-хъвайиди ахварал физ хъана; руша, виридаз пияла гана, хъфена вичин бубадиз хъайивал лагъана. Пачагъдин къапуяр кІеви хъийиз туна, анал къаравулар акъвазарна.

Са арадила хтул уях хъана, килигайтІа, вичин спелдин эрчІи хел атІанва. Тадиз къарагъна, ада са виш итимдин спелрин эрчІи хилер атІана, вич мад ксун хъувуна.

Экв хъайила, пачагъди абур са-сад ракларай акъудиз, ахтармишиз туна. Садлагъана спелрин эрчІи хел атІанвай сад акурла, абуруз гзаф шад хъана, къаравулди вегъена ам къуна. КилигайтІа, спелрин эрчІи хилер атІанвайбур сад авач, са виш кас ава. Пачагъ мадни мягътел хъана, ада вичи-вичикди лагъана: “и кардай са аллагъдила гъейри, садавайни кьил акъудиз жеч”.

Пачагъ и угъридин гъилйа ажуз хъана, пагъ атІана амукъна, ада гъикъван серенжамар авунатІани, мад адавай угъри жагъуруз хъанач. Къунши вилаятдин пачагъди “угъри жагъуруз жезвач” лугъуз, адаз туьгъметар авуна.

Эхир пачагъдин чара акъалтна, мад ада вичин гъилик квай къван эл кІватІ хъийиз туна, лагъана:

- Жематар, къуй а мерд кьегъал майдандиз экъечІрай, за зи рушни, зи пачагъвални гъадаз гуда.

Хтулди, майдандиз экъечІна, лагъана:

- Пачагъ, вун сагърай, ам зун я. Заз ви я пачагъвални кІандач, я ви рушни кІандач, анжах вуна заз вад виш манат пул, са гими, са гими гъалдайди ва са къунан хам це, а ваз туьгъметар ийизвай пачагъдив за ви вилик гъана, ламрав хъиз, ар ягъиз тада.

Пачагъдиз гзаф хвеши хъана, лагъай къван вири шейер адаз гана. Хтул гимида акъахна, гъуьлерилай тІуз муькуь пачагълугъдиз фена. Гимичи гимини гваз гъуьлуьн кьерехдив туна, вич са заргардин патав фена, кьве виш манат гана и хамунин гъар са чІарчІин кьилиз са куркур ягъиз туна. Ахпа ада, фена, пачагъдин кІвалерин муькуь вичиз са кІвалер къуна. Са пуд юкъуз гадади пачагъ ксузвай кІвал, аниз фидай рехъ-хвал фагъумна.

Са йифиз ам, йифен кьуларилай алатайла, гьар чларчлхъ са куркур галай кьунан хам алукина, са канаб чувални гваз пачагъ ксанвай квалин ракларихъ фена. Садлагъана ада рак ахъайна, вичи-вич юзурна. Куркурри вирида ван авуна. Пачагъ, кичле хъана, зурзаз-зурзаз ахварай аватна. Хтулди лагъана.

- Эй инсан, бес хъуй на авур кьван кефер-кефиятар, гила ви ажал агакьнава, зун азраил я ви чан къачуз атанвай...

Пачагъди шехъиз-шехъиз минетна:

- Чан азраил, жедачни заз са кьве йис вахт хгайтла?..
- За вун аллагъдин чувалда аваз адан кьилив тухуда, кьве йис вагъ, ругуд йис за ваз адавай уьмуьр къахчуда, анжах за вуч лагъайтла, гьам ая: кицли хъиз ав члугу, ламра хъиз ар ягъа, жанавурди хъиз къув ягъа, - лагъана, хтулди ам вичив гвай канаб чувалда туна. Нефес кьведай са тлимил чка туна, чувалдин сив клева, гваз хтана. Хтул чувални гваз гимиди акъах хъувуна, гимичиди гими чпин уьлкведиз гьал хъувуна. Къерехдив агакьайла, хтулди пачагъдиз хабар ракурна: бес зун хквезва, вуна вири халкъ кватла.

Пачагъдини вири халкъ кватла, садавни ван-сес ийиз тунач. Хтул хтана, ада чувал майдандак акъудна, лагъана:

- Гьан, инсан, чун аллагъдин патав агакьнава, вуна садра кицли хъиз ав члугу!

Чувалда авайда ав яна:

- Ав, ав, ав, ав!..
- Ламра хъиз ар ягъа!
- И-а-н, И-а-а-а-ан, И-а-а-а-ан!..
- Жанавурди хъиз къув ягъа!
- О-о-ва, о-о-ва, о-о-в-в!

Жемятдик хъвер акатна, хтулдини чувалдин сив ахъайна. Пачагъ килигайтла, аллагъ гьинва, малайик вучинди я? Вири халкъ, кватл хъана, вичел хъуьрезва. Адаз лап вич ламралай аватайди хъиз хъана. Адаз чкадин пачагъди лагъана:

- Заз жагъин тийизвай угъри гьа вав, ламрав хъиз, ар ягъиз тур кьегьал тир.

Кьве пачагъни халкъдин вилик беябур хъана. Хтулди вичиз пачагъдин руш къачуна, пачагъни хъана. Ада, вичиз ва вичин халудиз хъайи зегъметар рикел хкиз, халкъдиз еке регъатвилер гана.

Акьул ва бахт

Йикъарикай са юкъуз акьулдинни бахтуни гъуьжетар хъана. Бахтуни лагъана: "Инсандиз виридалайни лазим шей зун я". Акьулди лагъана: "Ваъ, вун ягъалмиш я. Инсандиз залай лазим шей авач".

- Аkl яtlа, - лагъана бахтуни, - вун гила флан етим гададиз тамаш. За адаз куьмек ийида, ам гьикl яшамиш жедатlа, жува гуьзета.

Акьулди бахтуниз: “Хъсан я ман, килигда чун”, - лагъана, жаваб гана.

Етим гада, вичин никlин пиплел са къазма кукlурна, гъана яшамиш жезвай. Адахъ авай вири девлет масадбуруз klвалахна къазанмишай къве жунгав тир. Йикъарикай са юкъуз, етим гадади вичин никle цан цазвайла, адан бахтуни гъана: никliкай нур гудай, вичихъ еке къимет авай са къван хкатна, амма акьул вичикай катнавайвиллиз килигна, гадади и къван никlин цлал эцигна.

Йикъарикай са юкъуз рекъай физвай савдагардиз яргъай хъиз нур гузвай са затl акуна. Савдагар, им вуч затl яtlа чирун патал, чlугуна, и етим гадади цан цазвай никlел атана. Килигайтlа, са касди никle цан цазва ва адан никlин цлални са къванци нур гузва. Къван акурла, савдагардин рикlелай салам гунни алатна. “Я стха, хабар къазва лагъана вуна зун айиб ийимир, и къван вуна куьн маса гуда?” - хабар къуна савдагарди етим гададивай. Гададиз хъел атана: “Квахъ, ламран хва, зи вилерикай, им аку закай зарафатар ийизвай! Къван ваз гьакl гъавайда хъуй, ам зи куьз герек я къван?!” Савдагардиз хъел атанатlани, и сеферда ам кисна акъвазна ва никlин цлалай нур гузвай къван къачуна, ам хъфена. Са шумуд югъалатайла, савдагарди и къван пачагъдиз багъишна. Пачагъдини савдагар вичин везирвиле эцигна.

Йикъар къвез алатзавай. Са сеферда пачагъди вичин везирдиз эверна лагъана: “Икъван багъа къимет авай къван гъатта заз авачир. Им ваз гъинай жагъанатlа, лагъ”.

- Пачагъ вун сагърай, - лагъана везирди, - ам за флан етим гададивай къачурди я.
- Огъо!... Акъван мал-девлет авай касдиз за зи руш тагана тадач. Вач, фена адаз зи патав эвера, - лагъана, пачагъди вичин къуллугъчи ракъурна.

Сад лагъай сеферда адан патав итимар фена - гада атанач, къвед лагъай сеферда итимар фена - гада мад атанач. Пуд лагъай сеферда фейи итимри ам чпихъ галаз гъидай меслят авуна. Етим гададиз, пачагъди эверайла, кичle хъанвай: ада гагъ и къвал, гагъ а къвал чухваз, “зи ник ни цада, зи жунгавриз вуж килигда, зи klвализ-къаз ни иесивал ийида!”, лугъузвай. Атай итимри ам гужуналди тухвана. Пачагъди адаз хъсан къунагълух туьklуърнавай. Са арадилай суфрадал ашар ва маса няметар гъана. Етим гадади гъасятда вичин бармак хутlунна, ашдин кьил капашдалди къачуз, бармакда туна. Пачагъдиз, и кар акурла, гзаф хъел атана:

- Тухвана и вакlан хцин гардан ягъ, ада зун беябур авуна, - лагъана, пачагъди вичин жаллатlриз буйругъ гана. Жаллатlрини етим гада гардан ягъиз тухвана. И вахтунда бахтуни тадиз акьулдин патав зверна, лагъана:
- Вун гъахъ я, стха, вуна заз багъишламиша. Язух гададин гардан ягъизва, мад завай адаз гъич са куьмекни хъжедач. Фена килиг, мумкин яtlа, са куьмек ая.

Акьул гъасятда фена гададин кьиле гъатна. Гада килигайтlа, вичин гардан ягъизва.
- Я стхаяр, садра акъваз! Куьне зи гардан вучиз ягъизватlа, лагъ, заз чир хъурай, - лагъана ада жаллатlриз.

- Вуна пачагъ бѣябур авуна, адани чаз ви гардан ягъунин эмир ганва, - лагъана жаллатри.
 - За адавай хабар къадай са гаф ава, квез минет я, садра зун адан патав хутах, - лагъана, етим гадади минетна. Жаллатрини гада пачагъдин патав хутахна.

Пачагъди хъайи гъал гададиз суъгъбет авуна.

- Пачагъ вун сагърай, - лагъана гадади, - зун ви итимри юкъва члул, килел бармак алачиз ви патав гъана. Заз вахъай гзаф регъу хъана. Аниз килигна, за зун ахмакъдин чкадал эцигна. Заз вун хътин пачагъ зун хътин ахмакъдихъгалаз рахун тийир хъиз хъанай. Заз ви патав хъсандиз алукина, ваз са савкъватни гваз къвез кланзавай, амма ваз фад хъел атана, вуна кардин кыл-тум ахтармиш тавуна, зи гардан ягъунин буйругъ гана. Пачагъар гзаф адалатлу ва сабурлу хъунухъ лазим я. Зи тахсир вуч я хъи, вуна зи гардан ягъиз таз?!

И гафар ван хъайила, пачагъдиз регъим атана, вич адалатлу пачагъ тирди къалурун патал ада етим гада рекъиз тунач:

- Вун акъуллу итим я. Ма ви къванни къахчу и зи рушни за ваз гузва, - лагъана пачагъди.

Етим гададин кефияр куьк хъана. Пачагъди гъасятда еке дем къурмишна, рушанни етим гададин мехъер авуна. Етим гада пачагъдин рушахъ галаз кеф-кефиятда яшамиш хъана. Зун къве гъил тлушуниз, яраб зун мус хушбахт жедатла? - лугъуз, хтана.

Вафалу дустар

Хъана къван, хъанач къван са вилаятда са кесиб къари. И къаридихъ Алискер лугъудай са гада авай. Йикъарикай са юкъуз къариди гададиз лугъуда: "Чан хва, вун гила члехи хъанва, вуна ви кыл хуъдай вахт хъанва. Гила вун къазанмишар ийиз фидай вахт я".

Къариди икI лагъайла, гада рази жеда.

Пакад юкъуз къариди вичин клвале амай гъуьруькай пуд лаваш чрана, хциз рекъе твада. Къариди гададиз лугъуда:

- Чан хва, вал рекъе жувалай члехиди гъалтайтла, стха лагъа, лап члехиди гъалтайтла, буба лагъ. Мадни вуна рекъе гъалтайдаз лагъ: - Чан буба, чан стха, вун инал акъваз, зун къунши хуьруьз фена хкведа. Эгер ам акъваз тавуртла, ваз адакай юлдаш жедач. Са къадар рекъиз фейила, вуна ви рекъин юлдашдиз лагъ: - Чан стха, ва я буба, заз гишин хъанва, ша, чна фу нен, лагъана, адав са лаваш гице. Эгер ада фу сад хътин къве чкадал пай авуртла, адакай ваз юлдаш жеда.

Гъа икI, меслятар къалурна, къариди вичин хва яргъал сефердиз рекъе твада.

Алискер фена, фена, са булахдив агакъайла, адал вичелай яшдиз члехи са кас дуьшуьш жеда. Са къадар рекъиз фейила, Алискера и касдиз лугъуда: "Чан буба, вун

инал акъваз, зун и мукъув гвай къунши хуъруъз фена, хкведа”. ИкI лагъана, Алискер са тIимил рекъиз фена, куларив ацукъда. Къуъзуъ кас са герен акъвазна, ахпа, экъуъгъна хъиз, вичин рехъди фида.

Алискер мад са къадар рекъиз фейила, адал вичелай яшдиз са тIимил чIехи кас гьалтда. Абур гуъруъшмиш хъана, рекъе гьатда. Фена, фена, са къадар мензилдиз акъатайла, Алискера лугъуда:

- Чан стха, вун инал акъваз, зун и хуъруъз фена хкведа.

Рекъин юлдашди лугъуда: “Вач, стха, кIандатIа пака гъа и вахтунда къша, зун гъа инал жеда”.

Алискер фена са куларив ацукъда, ахпа са хейлин вахтунилай килигайтIа, рекъин юлдаш гъа алай чкадал алама.

Алискера вичи-вичик лугъуда: идакай заз юлдаш жеда.

Фу недай вахт хъайила, Алискера вичин юлдашдив са лаваш вугуда. Гададини лаваш дуъздаказ къве чкадал пайда. Алискера фикирда: “Идакай заз халис юлдаш жеда”.

Абур чуъл атIуз, дере атIуз физвайла, гадайрал гзаф яд авай са кIам гьалтда. Алискера кIвачелай хутIундайла, адан рекъин юлдашди лугъуда:

- Къведани кIвачер вучиз къежирда, за вун кIула къуна алудда.

Алискерай хвешивилин агъ акъатна, адаз вичихъ гила вафалу юлдаш, дуст, стха хъанвайди чир жеда.

Юлдашар са шумуд йикъан рекъиз фейила, абуруз дагъдин са чухурдай еке тIеквен аквада. Абур тIеквендиз гъахъайла, ина са кIвал хътин еке чкада гзаф мейитар аваз жеда къван.

Са гъвечIи арадилаь абуруз инсанрин рахунрин ванер къведа ва гадайри тадиз къве мейитдал алай кафанар хутIунна, чпихъ галчукда, чебни мейитрин арайра чуънуъх жеда. Вич лугъумир, иниз атанвайбур пачагъдин хазина чуънуъхнавай къачагъар тир къван. Абуру хазина чпин арада пайна, амма чуънуъхай затIарик къизил къахмадин са турни кваз жеда. ЯхцIур къачагъдиз са тур гьикI пайда къван. Къачагърин чIехида лугъуда:

- Чна и туруналди мейитар яда, нивай мейит сад хътин кIусариз пайиз хъайитIа, тур гъадаз жеда.

Гъа и арада мейитдин са кIарабни гъилеваз Алискер кIвачел акъалтда. Къачагъриз ам чпин чан къачуз атанвай азраил хъиз хъана, гъар сад санихъ катда. Алискер, абурун гуъгъуъниз чукурдайла, са серин фуруз аватда. И фур акъван деринди тир хъи, инай масадан куъмек галачиз экъечIун мумкин тушир.

Алискера вичи-вичик фикирда: “Икьван члавалди заз юлдаш авай, гила ам зи вафалу дуст, стха ятла, ада зун фура тадач”. И члавуз Алискеран юлдашдини фикирзавай: “Эгер за Алискер фура туртла, садазни чир жедач, пачагьдин хазинани вири заз жеда, зунни уьмуьрлух кеф-кефиятда дуланмиш жеда. Амма зи намусди и кар эхи ийидач. Санал фу-яд тлуьр, санал ксуз-къарагъай, заз вафалу дуст, стха хьанвай Алискер, къизилриз килигна, завай фура таз жедач”.

Ада ина авай къван кафанар кIватIна, сад-садак кутIунна еб туькIуьрна. Дустуни еб Алискерал вегьена, ам фурай ахкъудна.

Къве гадани чпиз гьатай девлетарни гваз хуьруьз хъфена. Абуру къведани са хуьре яшамиш жедай меслятна. Абуру чпиз хъсан кIвалер эцигна, кIвал-югъ дуьзмишна.

Вичин хва девлетарни гваз хтайла, къаридиз гзаф хвеши хъанай. Алискер лагъайтIа, вири девлетрилай багъа вафалу дуст жагъана лугъуз, къаридилайни шад хъанвай.

А къве дустуни санал мехъер ийизвай юкъуз, абур гъана туна, зун иниз хтана.

Ламра кIвачел акъвазна, инсанди ацукъна неда

Йикъарикай са юкъуз хандиз Малла Насреддинак хуькуьриз кIан хъана. Вичин ярар-дустар галаз кIвале ацукънавайла, ханди Малла Насрединаз эвериз туна. Малла гьасятда атана акъатна. КилигайтIа, хандин кIвале еке са къунагълугъ ава. Мугъманар вири чпин чкайрал ацукънавай Малла атайла, ибур садни юзанач. Имни, фена, къилди экIянавай са суфра аваз, гьадахъ ацукъна ва гьадал туькIуьрна эцигнавай затIар нез хъана. Гъа и арада гъиле са тике якни гваз, хан атана. Идаз вичин суфрадихъ ацукъна, хуьрек незвай Малла акурла, хъел атана ва адаз айгъамдалди агъур са гаф лугъун къетI авуна: “Малла, - лагъана ханди, - ваз чиз ламранни инсандин арада вуч тафават ава?”

Хандин квез ишара ийизватIа, гьадан гъавурда гьатай Маллади сиве якIун тике аваз кIвачел акъвазнавай хандиз маналудаказ килигна: “Ламра кIвачел акъвазна неда, инсанди ацукъна”, - лагъана, жаваб гана.

Ядни герек жедай къван

Са хуьруьнбуруз чпиз регъв эцигиз кIан хъанай къван. Ибуру са кIама регъуьн хандакIар эгъуьнна, анберар, чIутхварар туькIуьрна, цIар чIугуна, рак-дакIар дуьзмишдайла, са маса хуьруьнви, атана, и регъуьн виликай тIуз физ хъана: им, салам тагана, элячIна фена. - Ибурукай сада адаз къулухъ эвер хгана, жузуна: “Я стха, вун мусурман тушни, вуна салам вучиз ганач?” Ада, хъуьрена, лагъана: “За салам гайиди вуч тир, квез цин ванцин гъилляй ван хъанач ман, за гъикIин?” Ида икI лагъайла, ибур мягътел хъана, им адаз, ам идаз килигна, эхир сада лагъана: “Ваъ ядаяр! Ядни герек жедай къван. Бес им чна сифтеда вучиз фагъумначир?”

Шкъакъ Пирим

Шкъакъ Пирим лугъур са кас хъана къван: имни гзаф мишекъат, мискъи са итим тир. Идан мишекъатвал, шкъакъвал виридаз машгъур хъана. Йикъарикай са юкъуз идан

Квализ са мугьман атана. Ида хуш-бешна, мугьмандин вилик чай гъана эцигна. Шекердин клусар мухан тварар хътин гзаф куьлуьбур хъуниз килигна, и мугьманди кьвед-кьвед, пуд- пуд къачуз, сивиз вегьена. Шкъакъ Пирима хъел кваз вичин сас регъез хъана. Мугьманди са истикан чай хъвана, ида чуькьнач. Кьвед лугьур истикан хъвадайла, ада мад и саягъ кьвед-кьвед, пуд-пуд клус къачуз, сивиз вегьена. Эхир, Шкъакъ Пирима, акъвазиз тахъана, лагъана:

- Я стха, жузун айиб тахъуй, куь хуьре кьейибур сура са- сад твадани, кьве-кьвед?
- Валлагъ Пирим халу, - лагъана мугьманди, - чи хуьре, члехибур кьейила, гъар сад са сура, гъвечибур кьведни, пудни са сура твадай адет ава.

Гъарам затлуни эхир гъам я

Кваса яшамиш жезвай куьчеда нек маса гузвай са кас авай. И касди гъамиша, некледиз яд яна, маса гузвай. Квасади адаз са шумуд сеферда несятар ганатлани, ада япалайни авунач.

Са юкъуз нек гузвай касдиз, - сел атана ви калер тухвана, - лагъана, хабар гана. И хабар галуькайла, а кас гзаф гъамлу хъана. И кар акур Квасади адавай хабар къуна:

- Вун икъван пашман вучиз я?
- Сел атана, зи калер тухвана.
- И кардин патахъай фикир авун герек туш. Гъарам затлуни эхир гъам я.

Гъикл хъайитлани рахада

Са юкъуз Кваса вичин гъвечи гадани галаз рекъиз экъечина. Гада ламрал акъадарна, вич яхдиз физвай. Рекъе дуьшуьш хъайибуру гъарда вичиз кландай гафар лугъузвай.

- Пагъ, им аку, гъвечи аял ламрал акъадарна, вич яхдиз физва.

И ван хъайи Квасади, халкъ рахун тавурай лагъана, гада авудна, вич ламрал акъахна, рекъе гъатна.

Рехъди физвайбуру и агъвалат акуна: “И касдиз регъуь тахъун аку, члехи итим хъана, вич ламрал алаз, гъвечи гада яхдиз тухузва”, - лагъана.

- И инсанрин гъилляй зи къил бизар хъана, - лагъана, Квасади вичин гадани ламрал ахъадар хъувуна.

Са къадар рекъиз фейидалай къулухъ, дуьшуьш хъайи маса инсанар виликанбурулайни гзаф рахаз хъана:

- И къуьзуь касдихъ эсиллагъ инсаф авайди туш. И чими залум юкъуз гъайвандин язух татана, кьведни акъахна, физва. “Ша, чан хва, чун кьведни, эвичина, яхдиз фин, ибуру чалай гъил къачудач”, - лагъана Квасади.

Рекъе дуъшуъш хъайи маса инсанри: “Лам ахъайна, яхдиз физвай ибурун акъулдиз килиг”, - лугъузвай.

И гафари зегъле тухвай Квасади: “И инсанар гъикI хъайитIани рахадайбур я, ша чун ламрал ахкъах хъийин”, - лагъана, къведни ахкъах хъувуна, еримиш хъана.

Пул вахчу, заз гежзава

Са юкъуз Малла Несредин жематар алай кимел ацукънавайпкъван. И кимел са къучи гадани жеда. Малла Несрединални чIарар алай еке хпен бармак алай къван. И бармак гададиз хуш атана. Вуч ятIани ида, гъилиз куъс гана, Малла Несрединан къилиз са пем вегъена: “Им вуч хъуътуълди я, Малла” - лагъана. Инал алай итимар вири хъуърена, имани кавхадиз арза гуз фена. Кавхади а гададиз эверна, ам жерме авуна. “Жермедин вад манат Малла Несрединав вахце”, - лагъана, буйругъна. Гада Малла Несрединаз вад манат гъиз кIвализ хъфена. Малла Несредина гъа гуъзетна, амма гада хтанач. Тахтайла, ида: “Ма, пул на вахчу, заз гежзава”, - лагъана, гъилиз куъс гана, кавхадин кукIваз са пем чуькъвена, вич хъфена.

Малла Несрединан кIел

Малла Несрединаз хъана къван са кIел. И кар чир хъана жегъилриз; ибуруз гъар тегъердалди идан кIел нез кIан хъана. Са юкъуз ибуру адаз лагъана: “Малла Несредин, пака эхир заман я, ша чна ви кIел нен!” Малла Несредина лагъана: “Хъсан я, нен ман!”

КIелни къачуна, ибур вацIун къерехдиз фена. Югъ гзаф чимиди хъана. КIел тукIуна, ргадайла, ибуру вирида хутIунна чпин гинибашар, Малла Несрединан мукъув туна, эхъвез фена. Ибур фенмаз, Малла Несредина ибурун гинибашар кIватIна, цIуз вегъена. Элкъвена жегъилар, хтайтIа, гинибашар амач. Ибуру лагъана: “Я Малла Несредин, чи гинибашар гъинва?” Ида лагъана: “За абур цIуз вегъена”. “Вучиз?” “Ваъ, - лагъана Малла Несредина, - пака эхир заман жедайла, куъне гинибашрикай вуч ийида?”

Инанмиш туштIа, гъисаба

Садра Касбубади фекъидиз:

- Вуна къилел къведай крарни, хъсан-писдини лугъуда. Бес чи вилик квай автIа тама шумуд тар аватIа лагъ тIун, фекъи?
- Вуна закай ягъанатармир. Гъамни чир жедай кIвалах яни?
- Эхъ, фекъи, чир жедай кIвалах я, заз чида.
- Бес лагъ тIун.
- А тама дуъм-дуъз ви чурудал гъикъван чIарар алатIа, гъакъван тарар ава. Инанмиш туштIа, вач, гъисаба.

Хатадай винел акъатда

Садра Касбубади вичин къунши фекъидивай жузуна:

- Мад чун къуншияр я къван, заз дуъз лагъ, вуна вацра гъикъван закат къачузва?
- Лап дуъм-дуъз лагъайтла, гъа жув дуланмиш жадай къван.
- Гила вуна дуъз лагъана, фекий. Бес вуна фекийвал женнетда чка авун патал ийизвайди я лагъаначирни?

Фекийдин рангар дегиш хъанай.

Касбубадин бахт

Касбубади са къарпуз къачуна, ам атлана. Къарпуз чигди, лацуди хъана. И кар акур Касбубади вичин патав гвайбуруз лагъана:

- Аллагъдиз шукур хъурай! Гъар гъи кардал хъайитлани зи бахт члулав тир. Гена и къарпуз хъайитлани зи бахтуниз лацуди акъатна!

Муъштерияр кватлун патал

Са юкъуз Касбуба цлару пекер алукина, чинни члулаварна, алишвериш авун патал базардиз фена. Касбубадин и гъал акур дустарикай сада лагъана:

- Им вуч беябурчивилин акунар я вал алайди, я Касбуба?

Касбубади жаваб гана:

- Пекер за муъштерияр жуван къилел кватлун патал алукинавайбур я. Чин лагъайтла, муъштерияр алцурардайла, регъувилай яру тахъун патал члулаварнавайди я.

Сад - гъуцари, сад - дидеди

Касбуба гъвечиди тирла, адаз къуншидин аял дидедиз хъайи цлуд йис тамам хъунин шадлухдиз эвернай.

- Цлуд йис идалай вилик зун чи хзандиз гъуцари гана! - лугъуз, вичин тарифарна къуншидин аялди.

Касбубадиз и кар даклан хъана. Кивализ хтайла, ада вичин дидедиз лагъана:

- Бес зунни гъуцари гайиди тушни, бес заз куъне ахътин межлис вучиз туьклуързавач?
- Ваъ, - лагъана дидеди, - вун гъуцари гайиди туш, дидеди хъайиди я!

Къел квачир як тлуърла

Са сеферда Касбуба къуншидихъ галаз мукъваллай са хуъруъз физвай. Абур тамай тлуз фидайла, къуншидиз таран хилел зурба са къуш акуна.

- Вун инал акъваза, за, тараз акъахна, а къуш къан, - лагъана къуншиди ва ам тадиз тараз акъахиз башламишна.

- Аkl ятla, зани кьел гваз хквен, - лагъана Касбубади, вичин къунши и чlуру ниятдилай элкъуьриз тахъайла.

Ам хуьруьз хтана. Са вахтундилай хтай Касбубадиз вичин къунши, зурзаз, таран klаник акуна.

- Вавай за кьел гваз хкведалди гуьзлемиш хъаначни? Кьел квачир як тlуьрла, руфун тla жедайди ваз чидачирни, язух?- лагъана, Касбубади тарай аватна klвач ханвай къуншидиз.

Регъуь заманадиз хъурай

Са вахтара кесибвиляй Касбубадин пекер гзаф цlару хъанвай, бижгъеррин арадай адан яклар аквазвай.

- Я Касбуба, вун чlехи итим я. Яклар экъисна къекъвез ваз айиб тушни? - хабар кьуна сада.

Касбубади адаз иkl жаваб гана:

- Заз вучиз регъуь жеда кьван! Къуй зун и гьалдик кутунвай заманадиз регъуь хъурай!

Бес вуна ваз гьисабар чидач лугъузвай хьи

Касбуба, аял тирла, гиле таза хран фу кьуна рекъел экъечlна. Къунши аялар адан кьилел klватl хъана. Адани, хъфена klвале чанахда авай фар гъана, аялриз пайна. Нянихъ хзандин суфрадал фу гъиз феи дидедиз, чанахда тек са фу амаз акуна.

- Ина амайди тек са фу я хьи, бес вад фу гьиниз фена?
- Вуна бес ваз гьисабар чидач лугъудай хьи? - жаваб гана гъвечlи Касбубади.

Аллагъдилай хъелнава

Касбуба мискlндиз фидайбурукай тушир. Хуьруьн фекъиди адаз лагъана:

- Гъич хъсан карзавач вуна, мискlндиз атана аллагъдиз зикрияр ая, ам аллагъдин klвал я эхир.
- За аллагъдилай хъелнава! Ам вич садрани зи klвализ атайди туш!

Жуван вацl

Къизгъин ихтилат физвай арада, итимрикай сада Касбубадивай хабар кьуна:

- Касбуба, ваз чиз и дуьняда авай вацlарикай лап чlехиди гъим я?

Касбубади жаваб гана:

- Гъелбетда, Самур! Гъардаз жуван вацl чlехиз акун лазим я.

Ламран чIал ламраз хъсан чир жеда

Садра кавхади вич гзаф чирвилер аваз къалурун патал, къил агъузна акъвазнавай лам къалурна: “Адаз вич галатнава лугъуз кIанзава”. Касбубади: “Ламран чIал ламраз хъсан чир жеда”, - лагъана.

Ламрал акъахна, кал вилик кутуна, багъдиз

Папар гъиз рахкурзавай сада Касбубадивай жузуна:

- Касбуба, вун дуьньядин кIвалахрай къил акъатнавай итим я. Заз бегенмиш хъанвай дишегълирикай садаз лам, садаз кал, садазни багъ ава. Ваз чиз за гъикI авуртIа хъсан я?

- Вун, дуст кас, ламрал акъахна, кални вилик кутуна, багъдиз алад!

Регъуь хъайи итимди къил чиле туна.

ЦIегърез салам

Садра вичин хуьруьнвийрихъ галаз чара хуьрйй тIуз фидайла, Касбубади мискIиндин цлахъ акъвазнавай цIегърез салам гана. Хуьруьнвийри: “Я Касбуба, мад цIегърезни салам гудайди туш гъа?” - лагъайла, Касбубади жаваб гана: “Я стхаяр, чуру акурла заз а цIегъ хуьруьн фекий, крчар акурла, кавха хъиз хъанай”.

Пакагъан вечрелай къенин кака хъсан я

Касбуба са хуьре мугъман жеда. Ам гъикI ятIани миский са касдин кIвализ аватда. Вахт физвай, анжах вилик са затI къевезвачир. КIвалин иесиди лагъана: “Валлагъ, стха, къе йифиз вун заз мугъман амукънайтIа, пака за ваз верч тукIвадай”. КIвалин иеси мискийди тирди чир хъайила, Касбубади лугъуда: “Пакагъан вечрелай къенин кака хъсан я”.

Хийир гъамиша садаз жеч хъи

Ханди садра Касбубадивай хабар къуна.

- Ички хъун хийир яни, зиян?

Касбубади жаваб гана:

- Хан, вун сагърай, итим-итим ава, и кар суфрадихъ чир жеда.

Ханди гъасятда вичин тIваруниз лайих суфра ахъайна, гъилибанриз буйругъна. Са акъван вахт алатнач, суфрадал чехир, кабаб гъазур хъана. Нез, хъваз, кефиниз акъатнавай ханди манияр лугъуз, къуьлер ийиз эгечIа. И чIавуз Касбубади лагъана:

- Акъазвани, хан, чехирдикай гъикъван хийир аватIа. Ам ваз лап кутугнава.

Гьаклани кьиле гар авай хан, Касбубадин тарифдин гафари генани вич-вичелай алудна. Ам заха хъана. Ада вичин хазинадардиз лагъана:

- И акьуллу Касбуба, кьизилар гана, рекъе хутур!

Хуьруьз хтай Касбубади а кьизилар кесибриз пайиз башламишда. Пиянвал алахъай ханди, тадиз балкландал хкаж хъана, Касбубадив агакьарна.

- Я ахмакъ, бес вуна ичкидикай хийир ава лагъанай хьи!

- Хан, вун сагърай, хийир гьамиша садаз жеч хьи!

Я йиф тахъуй, я югъ

Садра Малла Несредина Касбубадиз чар кхъена, адавай тлалабна: “Касбуба, Лезгистандай заз ахътин жунгав жагъура хьи, я яруди тахъуй, я чулавди тахъуй - са гафуналди ахътин ранг хъуй хьи, садавайни “ихътинди я”, “ахътинди я”, лугъуз тахъуй”.

Касбубади жавабдин чарче кхъена: “За вуна лугъузвай хътин жунгав къачуна гъазурнава. Са ахътин члавуз хутах хьи, я йиф тахъуй, я югъ”.

Азан

Йикъарикай са юкъуз Малла Несредина сив хвена, и юкъузни им къунши хуьруьз физваз хъана. Няниз сив хкудун патал гьебеда са къве фуни туна, им рекъиз экъечлна. Са къадар рекъиз фейила, идаз гишин хъана, югъни атана нисини хъана. Эхир, гишила акъвазиз тахъайла, ида вичи-вичикди лагъана: “Уьмуьраллагъ, и зи яшинда за сив хуьн тавур, къе и рекъе авайла хуьдани? Ваъ и адетар эцигайбур гурбагур хъуй!” Гьебедай фу акъудна, нез башламишна. Гъа и арада анихъай са пуд къуьзуь итим атана. Ибуру, тажуб хъана, лагъана:

- Я Малла, им сив хуьнин варз тушни? Гьич азан таганмаз сив хкудун жедай кар яни? Ваз утанмиш тушни фу нез? Бес вуна чун алдатмишиз, чав вучиз сив хуьз тазва?

- Заз азандин ван хъана, гъаниз килигна за сив хкудна, - лагъана Малла Несредина.

- И чаз тахъай азандин ван ваз гьинай хъана, я Малла? - лагъана жузуна къуьзуьбуру.

Гъа и арада Малла Несрединан ламра, къил цава къуна, ар ягъиз башламишна. “Квез ван хъаначтла, ингъе, яб акала, гьикъван хъсан азан гузватла аку”, - лагъана Маллади.

- Я Малла, вун аси жемир, ам азан туш, ам ламра язавай ар я, - лагъана къуьзуьбуру.

- А чи фекъийри гузвай азандилай и ламра ягъизвай ар вишбара хъсан я, - лагъана, жаваб гана Малла Несредина.

А чкадал циф алай

Йикъарикай са юкъуз Малла Несредина экуънилай няналди пер ягъиз хъана. Къуншийриз пара и кар алапат хъана. “Я Малла, вуна иниз пер вучиз язава?” “Санал йифиз са къизилар кутуна, гила абур гъат хъийизмач”. “Бес вуна лишанар эцигначни?”

“А чкадал циф алай”, - лугъуда Малла Несредина.

Фекъини чубан

Йикъарикай са юкъуз цавук, чилик пай квачир гзаф кесиб са кас къена. Идан мукъвабуру, фена, фекъидиз лагъана:

- Чан фекъи, ваз минет хъуй, ша, атана, вуна и чи мейит кучук.

Фекъиди, ам кесиб яз, вичиз затI жагъин тийидайди чир хъана, багъна авуна, лагъана:

- Куъне багъишламиша, зи паб азарлу я, аялризни килигдай кас авач; зун къе кадач, куъне са мадара авуна, кучукна тур.

Ибуруз фекъидин гилле чир хъана, пашмандиз хъфена, ибуру са сухтадиз эвер гана, чпин къейиди кучукна. И агъвалатдикай виридаз хабар хъана, вирида фекъидиз нянет авуна. Са чубандиз хъел атана. Ада вичи-вичикди лагъана: “Хъсан я, кицин хва фекъи, за ваз вучзатIа аку!”

Са юкъуз и чубандин са кицI къена, кицин винел са лит вегъена, им фекъидин патав фена.

- Чан фекъи, ятахдал серкердин чубанрикай сад къенва, вуна, исятда атана, ам кучукна кIанда, - лагъана чубанди фекъидиз.

Фекъидиз, им хийир квай чка я лугъуз, са тIимил хвеши хъана, амма ада, вичин шадвал винел акъуд тавуна, лагъана:

- Огъо!... вуч пис кар хъанани, чан хва... ам вучиз къена? Де ша, чна тадиз фена ам кучукин.

Ибур ятахдал фена агакъайла:

- Вуна зун багъишламиша, чан фекъи, заз анал лугъуз регъуь хъана; къенвайди чубан туш, кицI я, - ам серкердин рикI алай кицI я, - лагъана, чубанди лит алудна къалурна.

Фекъиди, хъел атана, лагъана:

- Я хзан текъейди, вун дели хъанвани, вахъ вуч хъанва?... Эхир кицин винел дуъаяр ийиз жедайди яни... Вун аси вучиз, хъанва?...

- Пагъ, чан фекъи, ваз а рагъмет хъайиди акунайтIа... Ам гзаф регъимлу, акъуллу са кицI тир, адал серкердин гзаф рикI алай; серкерди заз лагъанвай: “И кицI къейила, фекъидиз са пуд гьерни гана, капI элягъиз туна, дуъаяр ийиз туна, кучук”, - лагъана ишез-ишез чубанди.

Пуд гьер гуда лагъайла, хвеши хана, фекъиди лагъана:

- Ваъ, вичиз аллагъди рагъмет авурай, ахътин хъсан кицI дугъриданни дуъайралди кучук тавун дуъз туш.

Ида капI эляна, дуъаяр авуна, кицI кучукна; ахпа идаз чубандивай пуд гьер kIан хъана. Чубанди идаз лагъана:

- Бес вуна кучук тавур а флан кесиб кас и серкердин кицIикни квачирни? Эхир, кицI капI эляна, кучукдай затI яни? Вибур вири тапарар я, вун гъарамзада я; мад чун садни ви гафунихъ ягдаач, - лагъана, вичин гъилевай чумахъ юзурна.

Фекъи ламралай аватай хъиз хъана.